

13

ORZSÉGH
KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
1876—1976

1976

3

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE

HONGROISE DES SCIENCES

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

92. ÉVF. 1976/3. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatra szánt cikkekhöz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Der „Cursor Ordinarius“, eine neuaufgefundene Wiener lateinische Zeitung

Der Erforschung des frühen Pressewesens stellen sich vielfältige Hindernisse entgegen. Die in vielen hunderttausend Exemplaren erschienenen Zeitungen sind schon nach wenigen Tagen Makulatur geworden, und nur ein kleiner Rest hat den Weg als Beilage zu Korrespondentenberichten in Archive oder in einem Zeitungsband durch Buchdeckel geschützt in Bibliotheken gefunden. Dort haben aber Zeitungen des 17. und 18. Jahrhunderts nie dieselbe Aufmerksamkeit und Wertschätzung wie handschriftliche Urkunden, Inkunabeln und Frühdrucke erfahren. Archivare, Bibliothekare, Bibliographen und Bibliophile wandten sich lohnenderen Objekten zu als es alte, vergilbte und unscheinbare Zeitungen sind. Erst das Auffinden der ersten deutschen periodischen Blätter von 1609 in den Jahren 1876 und 1903¹ und die Installierung der anfangs vorwiegend historisch orientierten Zeitungswissenschaft an deutschen Universitäten brachten Forschungen hervor, die sich in unzähligen Publikationen niederschlugen.

Heute sind wir über die Frühzeit des österreichischen Pressewesens recht gut informiert, trotzdem gibt es noch viele ungelöste Einzelfragen. Wir wissen zwar, daß schon im 17. Jahrhundert in Wien,² Linz,³ Graz,⁴ Innsbruck,⁵ Salzburg,⁶ Feldkirch⁷ und Bregenz⁸ insgesamt fünfzehn Zeitungsunternehmen bestanden haben, aber nur neun Zeitungen ließen sich durch erhaltene Exemplare belegen, auf die restlichen sechs Unternehmen wiesen archivalische Quellen hin. Daß sich die Anzahl der uns unbekanntem Zeitungen nunmehr von

¹ Otto Julius OPEL fand 1876 den Jahrgang 1609 der Straßburger *Relation Aller Fürnehmen vnd gedenckwürdigen Historien* in der Universitätsbibliothek Heidelberg. Im Jahr 1903 entdeckte Ferdinand GRIMME die Jahrgänge 1609 und 1610 des Wolfenbütteler *Aviso Relation oder Zeitung* in der damaligen Königlichen und Provinzialbibliothek Hannover.

² *Ordinari Zeitungen*, später *Ordinari Reichs Zeitungen* 1621-nach 1705; *Ordentliche Postzeitungen*, später *Ordentliche Zeitungen* 1622–1639; *Extra Ordinari Mütwochs Postzeitungen* 1644-nach 1705; die Zeitung des Wiener Druckers Gregor GELBHAAR 1646; *Neu ankommender Currier* 1671-nach 1705; *Il Corriere Ordinario* 1671-um 1723; *Cursor Ordinarius* 1671-um 1710.

³ Die Zeitung des Linzer Druckers Crispinus VOYTLENDER 1630; *Lintzerisch Extract-Blatt Der Ordinari Zeitungen*, später *Lintzer Montags (Freytags) Ordinari-Zeitungen* ab 1676.

⁴ Die Zeitung des Grazer Postverwalters Eustachius KHAN ab 1639.

⁵ Die Zeitung des Innsbrucker Druckers Michael WAGNER ab 1649.

⁶ *Wochentliche Ordinari Post-Zeitungen*, später *Wochentliche Ordinari-Zeitungen* und *Salzburgische Ordinari-Zeitungen* ab 1668.

⁷ *Wochentliche Sontags Ordinarij- und Extra-Ordinarij Post-Zeitungen* ab 1675.

⁸ *Ordinari Wochentliche Post-Zeitung* ab 1696/1697.

CURSOR ORDINARIUS
SIVE
NOVA UNIVERSALIA.

Cum Sac. Cef. Majestatis Privilegio.

15. Decembris. 1706.

N. 100.

NEAPOLI 27. Novembrii.

Terror, Terramotu incensus, nondum evanuit, dum ejusdem ætatis, sed leves repetitos confirmant. Et Sarnio memorant, ut ii, qui ruinâ non oppressi vitam servarunt, in apertum Compugm effugiant, in-jarius Gali sine Vestibus, sine Bonis, ac Nummis, quæ omnia rudribus oppressa latent, expositis. Vigesima Curientis instituto ad S. Januarii Urbis hujatis Praefectorem recursu Processio solemnibus Ordinibus curâs, Re-giosis, ac permultâ Populi turbâ prefentibus-habita est: Pro-Rex ipse Processioni præfens portatum Sancti Ca-pus, Reliquis, Facem in manu ferens, secutus est.

GENUA 27. Novembrii. Peterburgus rediit, cui Filius, ac Angli alii in occursum exivere, is Baro-nem avendens Navem subire in prociudâ est. Barcinone stadâ Naves duæ advenere, eam Urbem, ac Montem Jovis optimè firmari, Trirèmes duas Mari comitti, easque duabus illis, quæ in Certapinis Novæ portu hærent, jungendas, Trirèmem Joannis Stephani Dorix ut principalem Barcinonis veduram referentem; Barcinone item ex literis de Valentia allatis constare, Classem Anglicam decimâ nonâ præteriti milia qua-tuordecim Ulyssipone exposuisse. Minoricam, Majoricam, ac Ebulum (*Exuvia*) Infulas Balceas Carolo III, obedire, Magone (*Maone*) Majoricæ Infule Portu à Majoricentibus Invaso.

MEDIOLANO 24. Novembrii. Scottos, ac Stampi Comites, postquam Florida Castellî Governorator à Civitate hujate, ut scriptum est, commeatum rogavit, ad Seren. Principem Eugenum indeque redoc-es in Castellum hujas se contulere; il operâ sua voluere, ne intra proximorum duorum Mensium statium Ur-bem inter & Castellum hostilia agerent, ad cujus effectum Civitas hujas Castellò de commeto pro duo-bus Aureorum Nummâs millibus providere, Pene tamen, Grano, Oriâ, ac Apparatu bellico exceptis, Casuis finitis hûc duobus Mensibus Castellum vi invadere Principi Eugeni storiurum est. Dux Sabaudia Casuis Castellum Tormentis viginti ac Mortariis decem continenter urget. Aggeres Tormentarii quoque ad Dertor-nam erecti sunt, Machinis gravioribus in collem adjacentem conductis; ejus deditionem proximam opperitur, quâ factâ Valentia Invasor, Militibus potes in hyberna distribuendis.

MEDIOLANO 1. Decembrii. Vigesima septimâ Præteriti pro Pactis initis Commæsus quidam, resque alia Castellò hujati inamissa sunt, quâ occasione Mulleres aliquæ utentes, Maritis suis necessariis succurrere voluere, sed à Germanis sub ingressu retentæ sunt; morborum, qui carne fumo duratâ, eoque putridâ causati in Castellò præsentur, metu. Noctè eadem Milites viginti quinque effugerè à Castellò, quod semper magis urgetur; Suburbio Hortulanorum pro Militibus Germanis jam vacuo. Castellum Dertonæ continuos Tormentorum ictibus premitur, ruinâ in receptaculis interioribus jam apertis; dimissisque in Loca quædam vicina Militibus, qui auxiliorum omnium accessum prohibeant; compertum enim sit, Gubernatorem auxilium expectare, quæ Ducis Andegavensis Orator ei Genâ capto tempore submittat. Sabaudia Dux Casuis Castellò tanto Tormentorum impetu imminet, ut proximè deditionem speret. Gremoniam includi cogitatur, dum aliquot Militum millia ad eam urbem destinantur.

VENETIIS 4. Decembrii. Mantuâ, Incendium in Penu Feni curruum militum trium circiter Regio-Gallia subitanèue diebus continenter tribus acre Domus viciniores quadam etiam absumpsit feribunt. Modenâ compertum est, Germanos eam Urbem ingressos, deditionem Castellî petisse, quibus Gubernator, quibus placcere sibi id cursum esse apertos, totidem telos, Tormenta pariter sex, Mortarios duos, sub Timpanorum sono, aliisque bellici ritus honoribus, Prædidiariis Mantuam conducendis, avchere licet, respondit; at Vezelius Germanorum Generalis responso, sufficere, si sibi soli libertatem, Prædidiariis ultrò jure belli capendis, petitisque quere Aquæ & Canali Castellum circum in eam altitudinem à Germanis educatæ sunt, ut Prædidiariis in muni-ments eminentiora confugere coacti sint: Literæ Modenâ recentiores Germanos Aggeres Tormentarios duos in Castellum erecisse, impetuque in id jam cepto, Gubernatorem Barum, se delencere donec ruina apertæ sint, videri. E Gallis Germanorum millia Equitum Peditumque duo Mirandulam versus selectos esse, Locum eum, ut credatur, inclinum iri. Ante otdiuum Emanuelis Bavari Conjugis intolixæ tempestatis injuriâ fessa redux advenit, ab Abbate Capitanio semper succincta, ac Navibus publicis stipata, vigesima octavâ ad Republicam nostram missi, qui acceptorum honorum gratias referret. Literæ Constantinopoli sub primâ, & quartâ Octobris ferant, Sultano eum febrî luctato venæ secundùm solutæ fuerint, officio addere afflictionem Secundo-Geniti sui mortem; Janisarorum Agem strangulatum esse, eique alium substitutum; periculumque esse, quin & Vifirius primus eam penam daturus sit, Officialibus aliis jam mutatis. Morbum contagiosum in ea Urbe, ac Pagis vicinis grassari, Classem in Mari Nigro smatam Portum subisse; Sultani Magni Navi, quam in Almamencorio cen-tum Tormentis capere exfluxerunt, & quam Centurio Bassa jubet, Coronidem impolitam esse, sed ob ex-traordinarium ejus magnitudinem ad cursum inutilem.

PARISIIS 26. Novembrii. Consilium Regium in eligendis pro bello, anno proximo cum vigore etntuanda, me-dia etiam laborat. Marecalli Vauvanus Loca in Flandria, ac Alazia ipsulatum ire passus est, eorumque iparib, Lætes à sede Montium ad Sabim esse ducendas, id, quod in Belgio adhuc possidens, ea dispositione lecturus iri-vocum iri. Literæ ex Hispania constant, Marecallum Berwickium in Cathaginis Novæ obtinendam accessaria disponere: Locum eum penitus inspectum Dastido Equite, ac Mahonio cum Equitibus mille, ac Pyrobolatorum Centuris quatuor præ-missis: Officiales illos Tubicinem de deditione missis: sed negat deditione Dastidum, & Mahonium repetere inquam ab Urbe distantia se apponentes, Præditum, quem Marecallus Berwickius nominatus cum Machinis misit, expectare Locum regulari obedi-tione circumto: consilia tamen ea à Ludovico evitanda vitamus, qui de Clalle Archibatali Scholæi numerosis Copiis in terram expolierint.

HAGA COMITIS 30. Novembrii. Princeps, ac Dux Marlborough hinc, ut scriptum est, vigesima septimâ sub septimam matutinam digressus eadem sub tertiam pomeridianam Navem subit, in Angliam, quam terere jam creditur, avchendus: Is consilii secretioribus ad Reginam Angliæ ornatus est,

BRUXELLIS 30. Novembrii. A Marecallò Campi Generali Ooverkerkio Gubernatore nostro Edictum rigorosum publicatum est, severam in eos, qui à fide Catholicæ alieni in Ecclesiis irreverentiam exhibe-rent; penam continens. Montibus scribunt, Gomitem Bergeickium quindecim dierum moras Verialis tracturam; quod cum Chamillardo de Negotiis Pacis, cujus obtinendâ operam omnem Galli apud Exteros, Re-loque non impediens impendant, acturus, concessit.

4. *Decembris.* In Archiepiscopatu hujate Legionis Regio-Borussorum dux solum, Principis hereditarii nempe una, Schlippenbachii altera, hybernant. Generalis Veredatiorum Praefectus Imperialis Princeps Taxis hesternâ Bruxellis allatus, proxime hinc Francofurtum abiit.

RASTATO ad *Rhenum Superiorem* 29. *Novembris.* Negotium de commutandis capitum finium modo est: Partisque utriusque ratis, ac Militibus commutandis Commissarii Olfenburgo rediit: caeterum in Lineis propè Stollhoffam referendis labor summus adhibetur, quæ in eum statum perducentur, ut nullam Hostis irruptionem metuendi casum habeamus: interim donec labor is in plus promoveatur, Legiones Cæsareæ aliquot non obstante temporis injuriâ, Fossiles observare jussæ sunt.

FRANCOFURTO 4. *Decembris.* Hesternâ Republicæ Venetæ Alegati Extraordinarii Erizzo, & Pisani magno comitatu stipati advenere, qui iter suum in Hollandiam, ac Angliam designatum proximâ hebdomade profecturum. In Conjugiâ à Principe Borussia hæreditariæ pædi latissimi Consilii Regio-Borussis, hic remoratus, vigesimam octavam Novembris, multis Nobilibus presentibus, festivè celebravit.

REVALIA 13. *Novembris.* Navis Suecica, quæ undecimâ Currentis cum centum & quinquaginta Matribus & Liberis Viborgo transfuga, ac Holmsm (Stockholm) remigans huic allata est, refert: Incolas obfesse Urbis suffugisse, Hostes in eam unius diei tempore Globos Igniaris Mjores trecentos projecisse, hunc tamen continuis tormentorum ictibus ex Urbe impetum se aliquantulum recepisse, Urbem tamen hac horâ ab illis expugnata credimus. Nauta quidam Lubecensis, in Urhem Viburgensem Mercem vecturum ante dies sex e cursu rediit, referens, in Eningia universâ (Inland) turbulentam fugam esse: Magnum Melcovæ Ducem cum Triteribus suis in Insulis attentum, quasvis à Nostris interceptas Naves, igne injecto destrueret. Archichalvus noster e vicinis Blicæ Naves tres in cursum dimisit, quarum dux, postquam Naviculis Molebörum aliquis emissio igne versere, redierunt, tertiam autem septuaginta Classis firmatâ, à Mofcis interceptâ, Westmannus Chyllarcha, qui receptentis quædam observavit, cum commissis sibi Gregariis casus est.

CRACOVIA 4. *Decembris.* Rex Polonia in horas expectatur, Officiali forum quodam biduo abhinc hæc transante; qui in Saxoniam maturans iussit, Palatum Episcopale omnino celeritate Regi expiende non indecore ornari: hic interim ad Congressum generalem omnia disponendo continuat. Legiones Saxonum Equestris quædam sub Supremo Vigilium Praefecto Miksuo in Russiam jam transiit. Palatinus hujatis Ordines, uti & alii de Tributorem ratione convenere Regis Commissario centum & quinquaginta Tallierorum millia offerentes, quos hic sub hæc exceptione, si id Rex ratum habuerit, accepit. Licet Curfor, Varsovia solitus certidm emanerit, constat tamen, Palatinum Chivivæ, in pugna Calicensi captum, fidem Officiali Regi cuiusdam sollicitissimè, omniaque ad fugam ordinasse; sed consiliis detectis, cum archus modo custodiri, aliud fortan proximè transferendum.

VIENNA 15. *Decembris.* Octava Currentis Natali Seren. Archiducissæ Mariæ Josephæ Filiz Augustissimorum Regnantium die celebris ab Aula hujate pretiosissimis Veltibus ornata acta est: & biduo abhinc Seren. Archiducissæ Mariæ Elisabethæ Filiz Leopoldi Cæsaris glor. mem.

Dominicâ præteritâ hinc antemeridianis novi Principis Episcopi Viennensis Francisci Ferdinandi Rummel inductio facta est: cui Ministri diversi, Nobilitas multa, ac infinitus Populi concursus interfuit: ac universis Clero in Cathedrali S. Stephani præcedente Princeps Episcopus sub Calum quoddam portatile pervenit, ante quem proximi erant Canonici, diversi Abbates, ac Cathedralis Praepositus, qui ut Vicarius Generalis, & novum in Ecclesia Porta recepit, eoque sub Campanarum, Organorum, Tubarum, ac Tympanorum sono ad Altare Summum perduçto præter ceremonias alias Bullæ sua voce lectæ, ac Hymnus Ambrosianus, Antiphite Praeposito præfato decantatus est: quibus peractis Episcopus pontificalem in modum Sacra ad Altare fecit, quibus & Augustissimis Regnantibus, in Ecclesiam eam solito comitatu perduçti interfuerunt: Solemni hoc Actu finito Episcopus Praepositum repetitum, Abbas, universum Capitulum, uti & Ministros, Equisque diversos lautissimo convivio excepit. Jam ut & rationis, qua Princeps & Episcopus hic ad tam conspicuum Dignitatem subvectus sit, mentio fiat: succinçte dabitur, cum Weydæ, Palatinatus Superioris Urbe ex Antiquo Imperiali Nobili Prospicio Rummel, quæ ad Imperii Baronum Statum subvectæ est: natum esse: abobitus, tum Ecclesiasticis quam Profanis Studiis Negotiorum diversorum causâ in Galliam, in Italiam, Regionesque alias profectum, in reditu depositâ vitâ Saculari neglexerit: & uti Viriutibus suis tam in Sac. Rom. Imperio, quam in Aula Cæsareæ eminuit, ita Augustissimos Imperator Leopoldus glor. mem. Anno 1684 Aurelianum (Lins) vocatum, in Primogeniti sui Filii Augustissimi Regnantis JOSEPHI Moderatorem elegit: quem continuâ duodecim annorum ferie intruxit, ut non Leopoldus Pater solum, sed & quisvis maxime contentus, ille cum anno 1696 in Episcopum Tinensem, Praepositum Veteris Boleslaviz, ac Vratislaviz, Scholasticum Lugdunensem (Groggæuræ) & Anno 1700 Praepositum Aredatis (Ardacker) nominaverit: & tandem (cum Archiepiscopi Salsburgensis Coadjutor Gomes ab Harrach undecimâ Junii Anni Iabentis Augustissimo Regnantis Episcopatum hujatem renoncaverit) eadem die ab Augustissimo eodem Episcopus Viennensis nominatus est: obentâque deluper Confirmatione Pontificâ Dominicâ præteritâ, ut scriptum est superius, solemniter in Munus hoc suum inductus est: ubi mirum fuit, quod is tertius fuerit, qui præsentâ Cæsareâ in subvectione suâ gavisus fuerit; Primus erat Melchior Cleffius, qui intervenit Rudolphi II. Secundus Antonius Wolftrach, qui præsentâ Ferdinandi secundi, gaudebat.

Septimâ Currentis Domus Saxo-Vinariensis Plenipotentiarii ab Imperatore Augustissimo Seren. ejus Familiz Nomine Feudum recepere.

Perduelles modò in Confiniis hisce quieti hærent; non paucis afferentibus, eorum quosdam Tractatum negotium reassumi, eoque Patriæ propriæ excidii finem induci petere.

Sopronio memorant, in Tractu eo millia Cæsareorum aliquot hyemis tempore constituentos, ordinando jam ad eorum sustentationem necessaria.

Literæ Strigonio (Gran) proximè perhibent, consicisse ibidem, Perduelles Naves Majores sex, quas Neudorffii habuere, viâ terrestrî inde avexisse, quamlibet à Bobus quadraginta octo tractam, quin Consilia aut Locum, quo ducantur, consent, Lembis quinque solum, earumque praesidio Militum signo uno, relictis: hinc brevi apparebit, an id consiliorum expediendorum causâ, an verò Nostris liberum ibidem transitum relinquendi animo fecerint.

Arato scribunt, Rasciorum mille non procul Debrecino in Perduellium militia et octingentos incidisse, ac septingentis horum occisis reliquos in diversa abegisse, licet Perduelles numero multò superiores fuissent.

Apud Sac. Cæl. Majestatis Aula Typographum Italicum Joann. Vm Gbrien.

CURSOR SIVE NOVA UNIVERSALIA.

Cum Sac. Caf. Majestatis Privilegio.

29. Decembris. 1706.

N. 104.

MADRIDO 17. Novembris.

BIduo abhinc quidam extraordinarius cursor à Bervickio ornatus, Cathaginis Novæ (Cartaginis) deditionem retulit, qui Lucus Matalcallo Campi Mahoni, à Duce Andegavensi probato, à Bervickio nominato commendatus est; Matalca Urbis Gubernator Joannes Antonius Hurtago, Amezagensis nominatus est. Literæ è Lubstantia confinis diverfæ, Gallis Anglo-Hollandicæ Ulyffipponem adventum cum magna exponendorum Militum copia in augmentum Exercitii Caroli III. qui Barcinonem tenet, destinatum; in Lusitania confcriptiones Militum permultas esse, omniâque maturandæ Expeditioni necessaria fieri, petebant. Quod Aulum hanc ad alia advertit.

LUGDUNO (Lyon) 3. Decembris. Dux Foliada, adâ dierum quorundam in Urbe hac morâ, siabuz hinc ad Aulam progressus est, Legio Equitum Roccsfortensis in Focunato (Fussigny) Tractus Sabaudia constitit. Centurio de robore eo in Centuria sua solum Equos duos numerat. Legio Marnefis, quæ non procul Geneva in Sabaudia erat, Massiliam conducatur. Vires Aulæ nostræ potiores Anno proximo futuro in Hispania promovendæ creduntur.

VENETUS 18. Decembris. Gremâ sub undecima currentis, Urbem eam Principem Hassiæ, paucis Scurum stipatum rhedâ invectum, ad Portam à Stationariis honoribus solitis excessum, thedis comitatus sui reliquis Urbem prætervefts, inde Solefinam in Territorio Gremonenfi digressum esse, memorant; Goppus Germanorum aliis idem iter frequentantibus, earum vi Cremonam inclusum iri: Prætorium in Oppido S. Martini militariibus tribus ab Urbe ea statutum sit, ubi Tormenta muralia, quibus Urbs ea prematur, expectent, Fofloribus mille, qui viâ complanarent, præmissis. Princeps Eugenius, Stationibus in Addux, Olliâque litoribus inspectis, Sabionetam (Sabionta) invasam, Tormentorum impetu urgeat ad eam, ut propediem in potestatem suam capere credat; eaque redactâ Gremona utrinque inclusa teneatur, licet Princeps Vendomensis immiffis recenter Militibus, Loci Præsidium auxerit. Princeps Eugenius prætorium suum Beauli statutus, Lineamque commercii cum Mantua intercipienti causâ ducturus videtur. Mantuâ scilicet, Medavyum Gallum cum majore Copiarum starum parte in Scrvilio subsistentem, ripas Padi Inferioris circumfere circumire, id quod Germani in adversâ ripâ faciunt; posteriores præterea Mutinæ Castello Tormentis muralibus, quod contra non signis in Urbem subjectam fulmineatur, dum magnam Conventionis Capucinarum vicinioris partem everfis muris destruxerit, imminere. Brixia, Goppus Germanorum quotidies novas Socinetum utingere memorant, Cremonam propinquat; Commiffariis Cæsares Noftris curus permultas imperiffis, in res suas frumentarias è Territorio Brixiano in Gremona viciniam conductum, qui ipis concessi jam sint. Rhodigio comperitur. Badienses Cives, eodem tempore quo se Germanis liberandos credent, audiffis, in avocati prædii vicem intra dies paucos alios sufficendos.

Cremonam etiam quoddam Badâ excurrentes, velut conveniffis, ali Nationia sua robri in via, non procul Badâ Ferrarâ occurriffis, junctâque de vi Gallorum Manum quendam invadiffis, qui Gregariorum viginti ex Cremona quoque amiffis; curibus duobus præterea, Equis quinque, onuliffis, in arena à castris relictis, qui Badiam conducti sint. Hassorum pars secundum Ollium; pars ad Addam milita quatuor numero, constituti sunt; præter Equites sexcentos, qui Cremonam arctè includim iri, Trivilli sunt. Bergomaso continenter siferunt, Casale Sabaudia Ducis arbitrio deditam, Præsidio jure Belli capto; cum Dux Sabaudia deditionem, aliâ exceptione initâ noluerit, nam primum ante coalitionem Prædiiarii in Gasta Ducalis excurrerint. Hieronymus Justiniani Orator in Galliam futurus nominatus est. Pefaro comperitur, nocte undecimam ad duodecimam Currentis intercedente in Urbe ea ingentem Terræmotum auditum esse, qui, licet malum aliud, nisi caminus everfus, non causaverit, Incolas ad eam teruerit, ut plurimi Urbem inhabitare sibi non fidant.

Capita de Deditioe CASALIS Castellum Victorem Amadeum Sabaudia Ducem inter, & Marchionem Marquesat Gubernatorem Castellum Gallum iniss.

PPRIMO. Præsidio Gallorum liceat per factas à Sabaudia ruinas excedere; Gregarij ad Pedem Fofforum Arma deponant; Officiales econtra, qui id rogant, ea retineant. Concessum est; Præsidio jure Belli capiendâ, ministrandis avchenda. Negatum est illi, qui Præsidio immiffi non erant.

TERTIO. Officialibus duobus, Gregariis sequi, stipendiâque porrigendo eorum curam habere liceat.

Hoc convenit.

QUARTO. Præsidium effluo dierum quatuor spatio è Castello excedat; intra quod tempus liberum sit Officialibus in Urbem exire rebus suis provifuris. Placuit Præsidium Castellum excedere; ac Portam, quâ Urbs petitur, badernâ intra horarum duarum spatium Noftris aperiri; Machinarum quoque Officialibus duobus Coniffariisq; Noftris non negatur Castellum sibi; Manibus notatum, quibus Præfidiorum uniuscuius latentes detegere cura sibi obligentur.

QUINTO. Præsidio literæ salvi commentus Sarcinarum dentur, quas in Galliam conduci Officiales petereent. Negatum est.

SEXTO. Archithefores Rei Annonariæ Officiales Penû Præfecti, Tonfores campeftres, Valetudinariam Medici, aliique homines, qui Gallorum Regi, juramento militari non obftricti, ferviunt, salvi conductu literis manentur. Concessum.

SEPTIMO. Non prohibentur Officiales Anguæ Taurinorum, aut Gasli Urbe tempore quodam remota; et, qui id à Sabaudia Duce rogant, & quorum annotatio porrigatur. Denatum hoc, quatenus Officialis Langis, negatum non est; Gregarij autem, quâ jubentur, scilicet conducantur.

OCTAVO. Sabaudia Dux rogatur, ne Milites Armis deposita sponnent. Concessum est, hac exceptione, ne in abdito vestium Arma gerant, nec in Castello quâquam turbent, aut amocant, ac NONO demique ne à Civitate quâquam, quod ea fori antea promiffis, petulenti.

CASALI 6 Decembris 1706.

PARISIIS 10. Decembris. Sextâ currentis sub vesperum Marcellus Villaris in Aulam hanc allatus, à Rege elementer exceptus est. Ordines Octavianæ (Lingvadi) viginti quinq; præterit in Monte Ped-

Novi Belli primò convenire, Regiſque donum totum Millionum Librarum, & Millionum Taſtorum vocam pachi ſunt. Litteræ Magiſtro proxime. Ducenti herveſicum ſoldani expectant, de rebus, quas in eſſetum perducere videbitur, ſciturum; quæſimùm tamen ad Exercitum reditum; quod ſoldanum etiam Alouis pro ſanctæ publicæ fide in animo eſſe, perhibent. Anotatedo Tyrorum ſepentium, qui pro Regis milita impoſito, viginti Novembris 1706 emanato, à Regni Provinciis pro complendis Lepontibus pedeltibus conductis ſunt, hic videtur. Pro Exercitu in Italia 7 Communitas Pariſienſis ſubminiſtrabit mille & ſexcentos, Ambianenſis (*Ambien*) quinquaginta ſupra ſepententos. Sueſſionis (*Sueſſion*) ſexcentos ac quinquaginta. Gabilonenſis (*Gabilon*) mille, & ſepententos. Denegontenſis (*Dignon*) octingentos quinquaginta. Burgundia Comitatus totidem. Communitas Lugdunenſis (*Leou*) trecentos, & quinquaginta. Delphinus quingentos, quinquaginta. Provincia (*Avenna*) ducentos. Communitas Ricomagi (*Riom*) ſexcentos quinquaginta. Mollneſis Engilbertorum (*Mollin*) ſexcentos quinquaginta. Bituricenſis (*Bevoze*) trecentos quinquaginta. Aurelianenſis (*Orlean*) noningentos quinquaginta. Kovanenſis ſexcentos. Cadornenſis (*Cars*) quadringentos. Alenconienſis (*Alencon*) ſepententos quinquaginta. Provincia Armoriceſis mille octingentos quinquaginta. Communitas Caſarodunenſis mille, & trecentos; qui omnes numerum quindecim millium Militum conſtitunt. Pro Exercitu in Hiſpania: Communitas Auguſtorienſis (*Tuliers*) ſepententos conduceret. Lemovicenſis (*Livoges*) quingentos. Burdigalenſis (*Bordenus*) mille, & quingentos. Occitania (*Linguadoc*) mille octingentos; horum Summa milia ſex facit.

HAGA GOMITIS 14. Decembris. Licet ob temporis, in quo fumus, injuriam Bellorum motus conſtant; ad diſpoſitiones tamen, ac apparatus Expeditionis proximæ futuræ ſine quiete attenditur.

RASTATO 13. Decembris. Comutatio Officialium facta omnino eſt, Saxones, qui Hagenoſe jure ſocii capti ſunt, Friburum, Briſburgum, & quæſimùm Urbem, quam aliqui jam tenere petunt; Gregarii, Officialiſque inferioris Claſſis cæteri propediem mutantur; ægeturque, ne noſtrum ſtipendiarium, aut conditionis conſuetudinem aliis quiſquam negligatur; captorum Gallorum numero Noſtrorum majore. Cæterùm utrinque quiete omnia ſunt; labor à Noſtris inceptus, continuatur.

LEOPOLI 9. Decembris. Archiepiſcopus Gneſnenſis in Urbe hæc expectatur, cui excepando Tricinia præparata jam ſunt. Princeps Menzicoviz Moſcum Zolkoviz Nominis ſui diem ſeſſivè egit, cui Generalis Goronæ, qui in Urbem hanc dein allatus, ſub Tormentorum lato ſtrepitu exceptus eſt, interfuit.

LUBLINO 12. Decembris. Epicoſcopus Cujavienſis hæc tranſiens, apud Generalem Coronæ ſecundum diſcretum, cum quo ad Principem Menzicoviz Moſcum progredi decrevit. Commiſſarius Saxo hinc digreſſus, quo conceſſurus ſit, non conſtat: Commiſſarius Moſcorum ambobus hic continenter remorantibus.

CRACOVIA 18. Decembris. Duce Saxo-Zitienſis moras hic neceſſite, Urbis hujatis Nobiles, ac Incolæ, Regem Poloniz proximè reditum credunt. Heſternâ Sueci capti ſub Saxorum conductu in Polognam Majorum hinc digreſſi ſunt, ubi cum Saxonibus totidem, Setidavæ (*Piſen*) detentis, mutantur; permulſi tamen advertentibus, ſi verum ſit, ſupremum Vigilantium Præfectum Smiegielſkium in citiore Villulæ non prociſi Sandomiria cum Moſcorum Equitum quatuor millibus conſpectum eſſe, Captos hoſce ſub hoc præcipiendus eſſe; Magnum Moſcoviz Ducem Principem Menzicoviz, aliosque Moſcorum Polemarchos Leonem, quæſimùm Coronæ, ac Lithpania Generalis cum Epicoſcopo Cujavienſi jam teneant, expectari conſirmatur. Lithuania ex Hungaria Conſiniis ſub decimâ tertia allata, Regiorum Roſenſium hærentem, conſiliis, quin eorum conſultationes conſent, ægetaſſe, ferunt. Generalis Campi Mareſcallus Comes Rabutinus, Debreſim quò Riciſi præſens motus, Perduellibus in prædam naſta, conduxerit, etiamnum ſubiſtit. Comes Heiſterus Generalis Caſarum ab Hungaria captus Geſſoviam conduceretur; Forgaſius à Perduellibus cuſtoditus obſervetur: Hungari invidiam ob magnum Monetaram cuprearum numerum Ragozio maledicant.

VIENNA 29. Decembris. Veneris præteritâ recurrentibus SS. Natalis Vigilis in Sacello Auiz hujatis publico primùm precibus vespertinis, ſub mediâ noctem Sacro cantato poſtero mane Feſtivities eadem in Sacello dominato præſente Auiz univerſa celebrata eſt: Dominicâ dein Imperator Auguſtiſſimus in Eccleſia Cathedrali S. Stephani Proto Martyris, Sancti hujus memoria acta eſt, Sacris interfuit; ubi Principes, ac Equites Auiz Velleris, Torquem, Ordinis Inſigne, de collo geſtantes, comparuere.

Provincia hujatis Ordines cum Officialibus diverſis de Tyrorum conſcribendorum ratione per averſum præſentatur; nam finitis hiſce Feris Conſcriptiones Militum pro modo poſſibili urgendæ incipiuntur; id, quod in reliquis jure hæreditario Caſarum Provinciis fiat, eo modo Exercitum inſtructum iri, ut Bellum contra Hoſtes cum vigore continuari poſſit.

Comes Philippus Ludovicus Sinzendorffius Conſiliarius intimus, ac Cancellarius Auiz diebus hiſce è Belgio redire negotiorum ſuorum rationem Auguſtiſſimo retulit.

Perduelles à Caſarum, ut ſcriptum eſt, Sabaria (*Gibis*) excurrentibus ſapiens improvîſo circumfulſi, è vicinia ad Arrbonem Amern (*Rab*) conſiſi ſe recepere: quo percepto Mareſcallus Campi Generalis Locumtenens Comes Maximilianus Sterembergus Præſidium Sabaria præſata Caſarum, adductæ ſimul omni, qui Levo inerat, committit, levocavit, inſuque ſtationes ſuas auxit.

Litteræ ſub tertia Currentis Aratho, è Tranſilvania conſiniis noviffimæ ferunt, Berentium cum quinquaginta ſequentium ſuorum millibus Segedinum, aut Solnocum invadere cogitaſſe; ſed dimiſiſſi ad eum à Regno, ut ocyus Roſenſium in Hungariam Superiorem contendat, imperis, conſiliis ſua diſtuliſſe: eodèque Turcorum quædam, qui Tumultuum Hungaricorum cauſâ in Conſiniis ſuis prope Temefvariam conſtituti erant, reſcripſiſſi.

Cæterùm conſtat, ad oram Regni Turcici quemlibet vero gaudio perſuſum eſſe, quodd compertum ibidem ſe, Ablegatum Extraordinarium Caſarum Guſtienti in colloquio, quo ſupremum Portæ Ottomanicæ ſtatum ſtat, amicis continuâ ſponſionem accepſiſſe.

sechs auf fünf verringert hat, ist das Ergebnis der Zusammenarbeit deutscher, ungarischer und österreichischer Bibliothekare und Pressehistoriker.⁹

Seit Beginn der österreichischen Pressehistoriographie beschäftigte die Fachleute eine Zeitung, von der bekannt war, daß sie ab 1671 in der Wiener Offizin des Johann Baptist HACQUE erschien und in lateinischer Sprache abgefaßt war.¹⁰ Darüber informierte ein Schreiben der Niederösterreichischen Regierung an die Wiener Universität vom 15. Jänner 1671¹¹:

„Von der Nider Österreichischen Regierung wegen dem Herrn Rectori vnd Consistorio der alhieigen Vniuersitet anzuzeigen, demnach Regierung auf des Johann Baptista Hacque gehorsambstes anlangen, vnd bitten, vber einkhombene bericht vnd gutachten bewilliget, das Er die ihme von Madritt, Paris, Londen, Haag, Venedig, vnd Rom durch Correspondenz zueschickhnde Zeitungen, alhier in Lateinisch: vnd Wälscher sprach mit der bedingnus, das dieselbe der ordnung nach iedesmahls vorhero reuidirt, vnd Censurirt werden sollen, truckhen vnd verkhauffen möge,

Alß hat man Ihm Herrn Rectorem vnd Consistorium deßen hiemit nachrichtlich erindern wollen, Actum Wienn den funffzehenden Januarij, Anno Sechzehenhundert ain vnd Sibenzig.

Tobias Johann Franckh
Expeditionsadiunct alda.“

Das Jahr 1671 ist aus mehreren Gründen für die Wiener Pressegeschichte bemerkenswert. Neben der lateinischen Zeitung und der italienischen, dem *Il Corriere Ordinario*, kam ab Februar 1671 bei Matthäus COSMEROVIUS der *Neu ankommende Currier* heraus, der die im selben Verlag erscheinenden *Ordinari Reichs Zeitungen* und *Extra Ordinari Mittwochs Postzeitungen* mit Nachrichten aus Wien und dem ost- und südosteuropäischen Raum ergänzte.¹² Damit setzte der *Currier* die Tradition der vom Vorgänger COSMEROVIUS', Matthäus FORMICA, 1622 gegründeten und bis 1639 bestehenden *Ordentlichen (Post-) Zeitungen* fort.

Die Ursache für eine gewisse Förderung neuer gedruckter Zeitungen in Wien von seiten der Regierung ist vor allem damit zu begründen, daß die handgeschriebenen Zeitungen ein solches Ausmaß angenommen hatten, daß sie von der Zensur nicht mehr zu überblicken waren.¹³ Als zum Beispiel 1671 der Erzbischof von Gran „in geschribenen und aller Orthen außgeschickten Zeitungen“ fälschlicherweise verdächtigt wurde, der Rebellion in Ungarn nahegestanden zu haben, beauftragte Kaiser LEOPOLD am 22. Mai 1671 die Niederösterreichische Regierung, dafür zu sorgen, daß „zu deß Herrn Ertz-Bischoffs Ehren-Rettung dessen in nechst druckenden Wiener Blättl gedacht werde“.¹⁴ (Als *Wiener Blättl* bezeichnete man den *Neu ankommenden Currier*.) Schon drei Tage später, am 25. Mai 1671, erließ der Kaiser auf Vorschlag der

⁹ Der Verfasser dankt Herrn Dr. Gedeon BORSA (Nationalbibliothek „Széchényi“ Budapest) und bewahrt Frau Else BOGEL („Deutsche Presseforschung“, Universitätsbibliothek Bremen), deren allzufrüher Tod eine unschließbare Lücke hinterlassen hat, ein von Dank erfülltes Andenken.

¹⁰ WINCKLER, Johann: *Die periodische Presse Österreichs*. Wien 1875, S. 23.

¹¹ Universitätsarchiv Wien, Consistorial-Acten, V Z 5 ad 2.

¹² LANG, Helmut W.: *Die deutschsprachigen Wiener Zeitungen des 17. Jahrhunderts*. Phil. Diss. Wien 1972, S. 147–157.

¹³ WIESNER, Adolph: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart 1847, S. 80.

¹⁴ Codex Austriacus. P. 2. Wien 1704, S. 532.

Niederösterreichischen Regierung ein Patent, worin Regimentsräte der Regierung als Zensoren für geschriebene und gedruckte Wiener Zeitungen bestimmt wurden. Darauf folgte die ernste Ermahnung,

„das sich keiner wer der auch seye, bei vnaussbleiblicher straff vnterstehe, einige Zeitung in Teutscher oder wälscher sprach zu schreiben weniger zu verkhauffen, oder auss handten zu geben welche nicht vorher von iezternenten Verordneten Commissaris reuidirt worden, wi dan hierauff ein fleissige Obsicht gehalten, auch da Ein oder anderer so darwider handlete, betretten wurdte, wider denselben ohne einige Verschonung, auch mit leibsstraff verfahren werden solle . . .“¹⁵

Von den angeführten niederösterreichischen Regimentsräten revidierte Hannibal Franz BOTTONI die gedruckten deutschsprachigen Blätter *Ordinari Reichs Zeitungen*, *Extra Ordinari Mittwochs Postzeitungen* und *Neu ankommender Currier*, Johann Maximilian SALLA die handgeschriebene Zeitungen und Tullio MIGLIO den italienischen *Il Corriere Ordinario*. Eine lateinische Zeitung wird nicht erwähnt.

Trotzdem gibt es mehrere Beweise dafür, daß Johann Baptist HACQUE die Erlaubnis der Niederösterreichischen Regierung zur Zeitungsherausgabe genutzt hat und gleichzeitig mit dem *Corriere* auch ein italienisches Blatt gegründet hat. Als nämlich nach dem Tod HACQUES am 3. Juli 1687 sein Schwager Johann van GHELEN die Nachfolge in der Offizin antrat, wurde ihm am 5. November 1678 das Privileg erteilt, lateinische und italienische Zeitungen drucken und verkaufen zu dürfen.¹⁶ Am 16. Juni 1699 wurde das Privileg für „truckh: und verkauffung der Lateinisch: vnd wälschen Zeitungen“ erneuert und auf den Sohn van GHELENS, Johann Peter, ausgedehnt.¹⁷

Als am 15. Dezember 1705 die Cosmerovischen Erben um Konfirmation ihres Privilegs für die deutschsprachigen Zeitungen ersuchten, ist in der eingeholten Stellungnahme der übrigen Universitätsbuchdrucker Johann van GHELEN als der „privilegirte Wellisch und Lateinische Zeitungs-Truckher“ bezeichnet.¹⁸ Nochmals wurden am 11. März 1720 Johann van GHELEN und seinem Sohn die Privilegien als Hofbuchdrucker verlängert, von Zeitungen ist diesmal jedoch keine Rede.¹⁹

Nach dem Tod Johann van GHELENS am 13. Mai 1721 übernahm Johann Peter van GHELEN die Druckerei, und noch im selben Jahr gelang es ihm, die Herausgabe des 1703 gegründeten *Wienerischen Diariums* an sich zu bringen. Der Gründer des *Diariums*, der Reichshofratsbuchdrucker Johann Baptist SCHÖNWETTER, hatte sich geweigert, einen zum Bau der neuen Hofbibliothek eingehobenen Pachtschilling zu zahlen, und verlor seine Herausgabeerlaubnis. Van GHELEN ersteigerte das *Diarium* und legte damit den Grundstein zu einem Pressemonopol in Wien.²⁰ Die drei Ordinarizeitungen der Cosmerovischen Offizin waren bald nach 1705 eingegangen und der einzige deutschsprachige Konkurrent des „Diariums“, der ebenfalls 1703 gegründete *Posttägliche Mer-*

¹⁵ Abgedruckt in CAMESINA, Albert: *Zur Wiener Geschichte*. Wien 1853, S. 8.

¹⁶ Abgedruckt in MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*. Bd. 1. Wien 1883, S. 321–322, Anm. 163.

¹⁷ Universitätsarchiv Wien, Consistorial-Acten, Parteiensachen III G 60.

¹⁸ MAYER a.a.O., Bd. 2. Wien 1887, S. 12.

¹⁹ Universitätsarchiv Wien, Consistorial-Acten, Parteiensachen III G 60.

²⁰ MAYER a.a.O. Bd.2, S. 14–15, Anm. 58.

curius, wurde auf Betreiben van GHELENS Anfang 1724 von der Regierung eingestellt und der Verleger Johann Baptist SCHILGEN mit der geringen Summe von 550 Gulden abgefunden.²¹

Ein Kontrakt zwischen der Kaiserlichen Hofkammer und Johann Peter van GHELEN vom 18. Dezember 1721 bestimmte, daß GHELEN gegen eine Jahrespacht von 3333 Gulden 20 Kreuzer sowohl das *Diarium* als auch den *Corriere* herausgeben durfte.²² An diesem Betrag ist der *Corriere* mit 333 Gulden 20 Kreuzern beteiligt, während für das *Diarium* 3000 Gulden angeschlagen sind. Auch dieser Vertrag enthält keinen Hinweis auf eine lateinische Zeitung.

Der Ausgangspunkt zur Beantwortung der Frage nach der Wiener lateinischen Zeitung lag jedoch weit ab von den Wiener Urkunden und der einschlägigen Literatur und blieb deshalb länger als ein Jahrhundert unbeachtet. Im Jahr 1865 erschien ein Artikel über das russische Postwesen mit einer Zusammenstellung der Zeitungen, die der zaristische Hof in Moskau während einiger Jahrzehnte im 17. und 18. Jahrhundert bezogen hatte.²³ Neben vielen anderen finden sich die Wiener Blätter *Extra Ordinari Mittwochs Postzeitungen* (1665 und 1696), *Ordinari Reichs Zeitungen* (1694), *Il Corriere Ordinario* (1694), *Wienerisches Diarium* (1704) und *Il Corriere di Vienna* (1727), das Nachfolgeblatt des *Il Corriere Ordinario*.²⁴ Besonders Interesse verdient jedoch ein *Cursor Ordinarius sive Nova Universalia*, der 1705 nach Moskau gelangte.²⁵ Dieser bibliographisch unbekanntes Zeitungstitel ist die wörtliche Übersetzung von *Il Corriere Ordinario* ins Lateinische, was vermuten ließ, daß der *Cursor* mit Wien in Zusammenhang gebracht werden dürfte. Endlich konnte in europäischen Bibliotheken nach einem bestimmten Titel gesucht werden. Alle früheren Anfragen waren erfolglos geblieben, da die erhaltenen Urkunden keinen Hinweis auf einen Titel gegeben hatten und nur vage Vermutungen angestellt worden waren.²⁶ In Bibliotheken Österreichs, der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik fanden sich bisher keine Exemplare. Hoffnungsvoller sah man Ergebnissen aus Ungarn entgegen, da sich eine spätere Wiener lateinische Zeitung, die von 1776 bis 1785 erschienenen *Ephemerides Vindobonenses* vor allem in ungarischen Bibliotheken erhalten hat.

Tatsächlich fanden sich an der Ungarischen Nationalbibliothek „Széchenyi“ die Nummern 100 und 104 des *Cursor Ordinarius* aus dem Jahr 1706.²⁷ Schon der erste Blick bestätigte die Vermutung: es war die gesuchte Wiener lateinische Zeitung aus der Offizin van GHELENS.

Äußere und innere Merkmale entsprechen dem italienischsprachigen Gegenstück, dem *Il Corriere Ordinario*. Unter dem Titel „CURSOR ORDINARIUS, SIVE NOVA UNIVERSALIA“ ist der Vermerk „Cum Sac. Caes. Majestatis Privilegio“, dann folgen Erscheinungsdatum und Nummernzählung. Der

²¹ Hofkammerarchiv Wien, Cameralzahlamtsbücher 1724 fol. 382.

²² Hofkammerarchiv Wien, Hofffinanz, Rote Nr. 854.

²³ FABRICIUS, A.: *Zur Geschichte des russischen Postwesens*. In: Baltische Monatsschrift. Bd. 12. Riga 1865, S. 87–115, 165–198.

²⁴ Ebenda S. 191–193.

²⁵ Ebenda S. 192.

²⁶ HOLTER, Kurt: *Aus der Geschichte des Wiener Zeitungswesens im 17. Jahrhundert*. In: Zeitungswissenschaft. 15 (1940), S. 238–244. HOLTER vermutet (S. 238) als Titel der Wiener lateinischen Zeitung „Novellae“.

²⁷ Signatur H 8502

Kopftitel ist durch einen umkränzten kaiserlichen Doppeladler geschmückt. Eine Nummer besteht aus einem beidseitig bedruckten Blatt in folio. Da der *Corriere* erst zwischen 1672 und 1677 vom Quartformat auf das Folioformat übergang, darf beim *Cursor* angenommen werden, daß auch er während der ersten Jahre in quarto herauskam. Am Ende der Versoseite befindet sich das Impressum „Apud Sac. Caes. Majestatis Aulae Typographum Italicum Joan. Van Ghelen“. Der Zeitungstext ist einspaltig nach Korrespondenzorten angeordnet, die Meldungen sind durch über die ganze Spalte laufende Querlinien voneinander getrennt.

Die Nummer 100 enthält vierzehn Meldungen, die Nummer 104 zehn Meldungen. Bei einigen Korrespondenzorten sind Sekundärmeldungen angeführt, zum Beispiel wird unter „Vienna“ über Ereignisse in Ungarn berichtet. Auffällig ist die lateinischen Ortsbezeichnungen oftmals in Klammer beigegebene Namensform in der Landessprache.

Die folgende Übersicht zeigt die Korrespondenzorte, die Meldungsanzahl und die Nachrichtenlaufzeiten in den beiden erhaltenen Nummern:

Meldung aus	Anzahl	Laufzeit in Tagen
Bruxellis	1	15
Cracovia	2	11
Francofurto	1	11
Genua	1	18
Haga Comitibus	2	15
Leopoli	1	20
Lublino	1	17
Lugduno	1	21
Madrito	1	32
Mediolano	2	14 (21)
Neapoli	1	22
Parisiis	2	19
Rastato	2	16
Revalia	1	32
Venetiis	2	11
Vienna	2	0
[unlesbar]	1	[unlesbar]

Der Inhalt des *Cursor* scheint dem anderer gleichzeitiger Zeitungen angeglichen zu sein, soweit die beiden Nummern überhaupt solche Schlüsse zulassen. Einige Meldungen des *Cursor* stimmen inhaltlich mit Meldungen des *Corriere* (Nr. 99, 100 und 104 von 1706) und des *Wienerischen Diariums* (Nr. 350, 351 und 354) überein. Aussagen über die Funktion und den Leserkreis einer lateinischen Zeitung wie des *Cursor* sind heute kaum zu präzisieren. Das Verbreitungsgebiet dürfte vor allem östlich Wiens zu suchen sein.

Der *Cursor* kam zweimal wöchentlich heraus, jeweils posttäglich am Mittwoch und Samstag, die beiden erhaltenen Nummern sind Exemplare der Mittwochausgabe. Wenn man überschlägt, wieviele Exemplare des *Cursor* von 1671 bis 1706 bei einer angenommenen Auflage von 200 Exemplaren insgesamt erschienen sind, kommt man auf die Zahl von 750.000 Exemplaren — und nur zwei davon sind uns bis heute bekannt geworden. Diese hohe Verlustrate begründet die Seltenheit und den Wert alter Zeitungen.

Aus den obenerwähnten Urkunden und dem Fund der beiden Nummern läßt sich ableiten, daß der *Cursor* von 1671 an durchlaufend mindestens bis

1706, wahrscheinlich aber bedeutend länger, erschienen ist. Daß die Privilegsverlängerung von 1720 und der Kontrakt von 1721 keine lateinische Zeitung erwähnen, legt die Vermutung nahe, daß sie zu diesem Zeitpunkt nicht mehr bestanden hat. Nun gibt es von ganz anderer Seite noch einen Hinweis auf eine Wiener lateinische Zeitung: An der Leipziger Universität hielt Magister Gottlieb SCHUMANN ein Zeitungskolleg für Studenten aller Fakultäten und schrieb 1744 einen *Abriß eines Collegii über die Politischen Zeitungen*, in dem er alle Punkte zusammenfaßte, die er in dem Kolleg berühren wollte. Paragraph 12 handelt „Von den lateinischen Zeitungen, die zu Cölln, Halle, Leipzig, Wien, Stollberg u.s.w. gedruckt werden.“²⁸ Ob es sich bei dieser Wiener lateinischen Zeitung von 1744 um die alte Ghelensche oder um eine Neugründung (oder um einen Irrtum) handelt, kann derzeit nicht festgestellt werden. Erst weitere Funde werden zur Lösung dieses Problems beitragen.

²⁸ STORZ, Werner: *Die Anfänge der Zeitungskunde*. (Die deutsche Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts über die gedruckten, periodischen Zeitungen.) Phil. Diss. Leipzig 1931, S.66.

A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817–1818)

Az *Erdélyi Múzeum* megindulása és sikere hamarosan Magyarországon is fellobbantotta a vetélkedő kedvet. Főleg Pesten, ahol már a XVIII. század végén olyan jelentős sajtóorgánum működött, mint az *Uránia*. A város az új század elején bekövetkezett gabonakonjunktúra éveiben rohamosan fejlődött. A napóleoni háborúk befejeztével, 1815 körül már szellemi középpontja az országnak, az írók, tudósok mind számottevőbb része Pesten összpontosul: a nagy fontosságú ideológiai problémaanyag, amely a több évtizedes harcok elültével, a bécsi kongresszussal, a Szent Szövetség megalakulásával felhalmozódik, Erdélyt követően a Duna-parti városban hat a legösztönzőbbben egy folyóirat létrejöttére. Az ideológiai válság, a forradalmi vágyak és az ellenforradalmi valóság kontrasztja által okozott megrendülés esztendőiben a tudomány iránti érdeklődés országszerte megnő. A neves könyvkiadó, TRATTNER János Tamás vallomást tesz erről 1818-ban megjelent egyik cikkében:

„... három esztendő olta... már nem annyira veszik a románokat, anekdotákat, históriákat és más efféle mulattató könyveket, mint inkább a tudományos és tanító könyveket, úgymint utazásokat, geográfiákat, statisztikákat” stb.

Folyóirat alapításával Pesten már a század első évtizedének végén is megpróbálkoztak. 1809 telén KULTSÁR István, SCHEDIUS Lajos, KOVÁTS Mihály, HORVÁT István és FEJÉR György, azaz a fővárosban lakó értelmiség elitje kísérelte meg *Lehel Kürtje* címmel egy periodikus írás megjelentetését. Pénz és kiadó híján ez a terv megghiúsult, de kigondolói közül többen — SCHEIDUS, HORVÁT és FEJÉR — részt vesznek majd a később csakugyan megvalósuló folyóirat alapításában. Mindenekelőtt ez utóbbi, az 1817 januárjában *Tudományos Gyűjtemény* címmel meginduló vállalkozás első szerkesztője vállalt orozslánrészt a szervező munkában.

FEJÉR György, a pesti egyetemen a hittudomány, közelebbről a dogmatika első részének professzora már a pozsonyi papi szemináriumban töltött diákéveitől kezdve rajongója volt a sajtónak. Irodalmi pályáját is az első magyar lapszerkesztők egyikének, PÉCZELI Józsefnek tanítványaként kezdte, a *Mindenek Gyűjteménynek* diákfejjel állandó munkatársa volt. Világnézeti elveinek nagy részét — a rendi nacionalizmus elfogult-apológetikus eszmevilágát, a nemzeti szempontra koncentrált nyelvszemléletet és kultúraigényt — jelentős mértékben innen, majd másik kedvelt tanárától, DUGONICS Andrástól sajátította el. Mindezt azután eklektikus módon ötvözte a klasszikus német filozófia iránti vonzalommal (HEGEL nevét és munkáit például ő említette először Magyarországon!), sőt helyel-közzel a liberalizmus egyes elemeivel is. Hatott rá a felvilágosodás racionalizmusa, ez azonban nem akadályozta meg

abban, hogy folyóiratában zavartalanul helyet biztosítson az induló magyar romantika és népiesség első programiratainak, híve volt a kor evolucionizmusának és történetiségének, de ellensége KAZINCZY nyelvújításának, stílus- és ízlésreformjának, még inkább a kritikát meggyökereztetni akaró törekvéseinek.

Személyiségében tehát mintegy megtestesültek az 1810-es–20-as évek ellentmondásai, az időszak átmenetisége. Tükröződött ez a lapalapítás folyamatában is, melynek főbb állomásait KROMPECHER Bertalan, WALDAFFEL József és ZSIDI János munkái nyomán a következőkben foglalhatjuk össze. A *Tudományos Gyűjtemény* létrehozásának eszméjét FEJÉR György először azon a vacsorán vetette fel, amelyet a pesti írók másik vezető egyénisége, az ugyancsak ortológus KULTSÁR István adott 1815. április 19-én a fővárosban tartózkodó, s velük olyannyira ellentétes nézeteket valló Kazinczy tiszteletére. Ezen az írói összejövetelel FEJÉR vitte a szót: miután a széphalmi mesternek szemére vetette a Himfy-kritikát, azt kívánta, adjanak ki egy folyóiratot, de „nem bántva egymást”, majd hozzátette: ne verseljenek mindig, „... ideje, hogy solida tudományokat dolgozzanak.”

Mindez már előrevetít valamit az alakuló, kezdetben egyoldalúan nacionalista vállalkozás szellemiségéből. Szerkesztőül pedig a kiadó, az ügyes és a nemzeti kultúra iránt fogékony TRATTNER János Tamás eredetileg nem őt szánta, hanem KAZINCZYT, KIS Jánost és SZEMERE Pált szólította fel: tegyenek javaslatot egy kéthavonta kiadandó, vegyes tartalmú folyóiraatra. FEJÉR azonban időközben megtudta, hogy PETHE Ferenc, a kor legkiválóbb gazdasági szakíróinak egyike már engedélyt szerzett egy magyar nyelvű folyóirat kiadására, s rávette őt: fogjon össze vele és társaival, a pesti tudósokkal, írókkal. 1816 augusztusának elején összehívta TRATTNER kiadóhoz Pest—Buda íróit, s együttes munkára ösztönző beszédet intézett hozzájuk. Ezt követően augusztus 12-én TRATTNER nyomtatott felszólítást küldött a nevesebb írástudóknak, ismertetve az alakuló *Tudományos Gyűjtemény* munkatervét. A kiadó ezúttal nemcsak arra vállalkozott, hogy saját költségén havonta megjeleneti a folyóiratot, de arra is ráállt, hogy a szerkesztőnek évi hatszáz, az íróknak pedig ívenként négy ezüst forint tiszteletdíjat fizet. Mindez a kötelezettség-vállalás úttörő jelentőségű volt a hazai sajtó történetében.

A folyóirat első szerkesztője tehát FEJÉR György lett, de mellette másoknak — „az egybeállott Tudós Társak”-nak — is jelentős szerep jutott az alapításban. Ezen az elnevezésen azt a pesti társaskört kell értenünk, amelynek tagja volt FEJÉR is: közülük JANKOVICH Miklós, a neves régiséggyűjtő, FORGÓ György irodalombarát orvos, utóbb KISFALUDY Károly *Aurorájának* is egyik alapítója, KULTSÁR István, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztője és SCHEDIUS Lajos egyetemi tanár vállalt részt a folyóirat megindításában. Számíthattak HORVÁT István, SZEMERE Pál, továbbá TELEKI László, a hét-személyes tábla bírāja és nyelvművelő író, valamint MOKRY Benjámint professzor belső munkatársi segítségére is. A felekezeti megoszlás elkerülésére FEJÉR mellé a református PETHÉT és az evangélikus SCHEDIUST választották segédszerkesztőül.

1816. december 13-án írták alá Bécsben a megjelenést engedélyező udvari rendeletet, 1817. január 7-én kézbesítették, s a hónap végén meg is jelent az első szám, azaz a *Tudományos Gyűjtemény* szóhasználatára szerint az első kötet. Már az első év májusában 560 előfizetője volt, az év végére pedig ez a szám 734-re emelkedett. A siker azonban kedvezőtlen jelenségeket is előidézett: a

kiadó egyre inkább előjogokat kívánt érvényesíteni a szerkesztés rovására. Mind többször követelte FEJÉRÉKTŐL, hogy válogatás nélkül vegyék fel azoknak a cikkeit, akik előfizetőként szereztek. Amikor pedig az első év őszén a következő esztendőre szóló előfizetési felhívást FEJÉR *A Tudományos Gyűjtemény Egybe szerzői* aláírással akarta közölni, s vonakodott megjelentetni az egyik szorgos előfizetés-gyűjtő dilettáns írását, TRATTNER megvonta tőle bizalmát. Október végén elvitetett tőle minden írást, s az alapító társak megkérdése nélkül a szerkesztést MOKRY Benjámira, a pápai református kollégium volt tanárára bízta. Az írók november 9-i összejövetelén SZEMERE Pál hiába figyelmeztette a kiadót, hogy ilyen körülmények közepette nem dolgoznak tovább, utóbb JANKOVICH, KULTSÁR, FORGÓ és VITKOVICS Mihály is hasztalanul jártak közben. Erre az alapítók a helytartótanácsához fordultak, s annak megbízottja teremtett békességet. 1817. december 23-án — amikor pedig már FEJÉR azon volt, hogy *Tudós Tárház* címmel új lapot indít! — a „*Tudományos Gyűjtemény szerzőinek egyesülete*” (JANKOVICH, SCHEDIUS, PETHÉ, FEJÉR, KULTSÁR és FORGÓ), illetve TRATTNER egy „Kötelezés”-t írtak alá. A folyóirat köré csoportosult pesti tudósok ezzel szervezeti formát nyertek — fontos előzményeként az egy évtizeddel később alakuló Magyar Tudományos Akadémiának! Megegyeztek abban, hogy a költség és a jövedelem egyaránt TRATTNERÉ, ki a haszon fejében kötelezi magát havi 8 ív metszetekkel való kinyomatására, a szerkesztőnek továbbra is hatszáz (legalább 800 előfizetés esetén még kétszáz) forint tiszteletdíj fizetésére, a hirdetések pedig ezentúl a szerzők és a kiadó nevében jelennek meg.

1818. január 10-én a Tudományos Egyesület elnökévé JANKOVICHOT, tanácsosaivá SCHEDIUST és PETHÉT választották. Február 23-án FORGÓ Györgyöt megbízták a működési szabályzat előkészítésével, aki azt a társak megjegyzéseinek figyelembevételével meg is fogalmazta. E hónap 28-i ülésükön azt fogadták el, hogy az Egyesület a szerzőkből és a kiadóból áll; a szerzők pedig belső és külső tagokra oszlanak, akiket különböző időpontokban rendszeresen tanácskozásokra hívnak össze. Minden beérkező cikket két előadó olvas el, akik a gyűléseken ismertetik állásfoglalásukat, majd a többség határoz. Ugyanakkor a tisztségéről lemondott PETHÉ Ferenc helyébe TELEKI Józsefet, a Göttingából néhány éve hazatért, nagy műveltségű, fiatal nyelv- és történettudóst, utóbb Akadémiánk első elnökét választották.

Soha nehezkesebb szerkesztői apparátust! Következményét VITKOVICS Mihály fogalmazta meg a legfrappánsabban KAZINCZYNAK 1819. április 24-én küldött levelében:

„... Csak azt hallhattad összegyűltünkör: »Ennek a munkáját is be kell venni, mert pap, mert báró, mert pápista, mert protestáns, mert professzor, mert ifjú, mert tehetős, mert annyi prenumeránst szerzett.«”

A kaotikusnak tűnő szerkesztésmód megmaradt akkor is, amikor 1818 júliusában FEJÉR megvált a folyóirattól (tankerületi főigazgatóvá nevezték ki Győrbe), utóda pedig VASS László teológiai tanár lett. Szürke ember: TRATTNER SZEMERÉT szemelte ki ekkor erre a posztra, de HORVÁT István ellenállásán terve meghiúsult. VASS csak egy fél évig szerkesztette a folyóiratot (akkor is jórészt a FEJÉR gyűjtötte anyagot tette közzé), 1818. december 29-én lemondott. Helyébe THAISZ András ügyvéd került, néhány nappal később pedig TELEKI József (THAISZ az ő jogtanácsosa volt!) váltotta fel JANKOVICHOT a Tudományos Egyesület elnöki székében.

Az előfizetési felhívás — amely lényegében megegyezik a folyóiratban közölt előszó elveivel — olyan szempontokat hangoztat, amelyek jórészt a *Mindenes Gyűjteményre* utalnak vissza. Nincs Európában fejlettebb nemzet, mely többféle tudományos folyóiratokkal ne rendelkezne, kivéve a magyart, utol kellene érünk Angliát, Franciaországot, Németországot — hangsúlyozza FEJÉR, miként azt majd három évtizeddel annak előtte PÉCZELI tette, s elődjére visszavezethető az az alapgondolata is, mely szerint nyelvünk parlagon hever. A *Mindenes Gyűjtemény* előbeszédét revelálja továbbá a tárgykörök felsorolása:

a Tudományos Gyűjtemény körébe tartozik mindaz, „... valami csak ezen földünknek... természeti, geográfiai, történelmi bővebb s bizonyosabb megismerését közvetlenül vagy közvetve illeti; annak nyelvbéli állapotját, tudományi előkelését segíti s tökéletesíti; a mesterségeknél és gazdálkodásnak helyesebb és hasznosabb útját s gyarapítását kimutatja; az új találmányokat és szerzeményeket hírül adja; a kijött munkákban, az írás módjában s nyelvvel élésben kitűnt érdemeket, tökéletességeket vagy hiánosságokat felfedezi?”.

A megjelenés körülményei viszont amazénál már jóval fejlettebbek: FEJÉRÉK azt ígéri, hogy esztendőnként tizenkét kötetben, összesen 96—100 íven fognak megjelenni, fehér borítékban, kötve, képmetszettel. Nem csekély viszont a folyóirat ára sem: helyben előfizetőknek 18, postán 20, velin papiroson 45 forint. (Összehasonlítási alapul: egy urasági cseléd évi komenciója ekkortájt kb. 70—130, egy jól fizetett napszámos keresete napi 1 forint!)

Ami viszont a lap belső szerkezetét és beosztását illeti, e téren az induló *Tudományos Gyűjtemény* éppenséggel az osztrák nacionalizmus vezető orgánumát, az ugyancsak 1817 januárjától megújult alakban megjelent bécsi *Erneuerte Vaterländische Blätter*t követte: hármasság tagolódását — Értekezések, Könyvvizsgálatások (azon belül magyar, majd külföldi irodalom), illetve Tudománybeli jelentések (a következő sorrendben: Jutalomtétel, Találmányok, Szerzemények, Intézetek, Jelességek, Jutalmaztatások és tiszteltetések, Kihalt tudósok és írók, Új könyvek) — innen vette át. Azzal a különbséggel, hogy az osztrák folyóirat mindezt három önálló rész — *Vaterländische Blätter*, *Chronik der österreichischen Literatur*, *Intelligenzblatt* — egymáshoz fűzésével oldotta meg. Rokonyította egyébként a két folyóiratot az is, hogy szépirodalmat elvszerűen egyik sem közölt, viszont annál több statisztikai-topográfiai írást, történelmi dokumentumokat, okleveleket, kiadatlan kéziratokat, előszeretettel ismertettek hazai intézményeket, s mindketten egyaránt küzdöttek a külföldi folyóiratokban olvasható, országukra vonatkozó téves vagy elfogult ítéletek ellen — többnyire hasonló elfogultsággal. Összefügg ezzel, hogy osztrák részről az *Erneuerte Vaterländische Blätter* is a nemzeti eszme igen elfogult terjesztője volt: az ezzel kapcsolatos egyoldalúságok az osztrák folyóirat, illetve az induló *Tudományos Gyűjtemény* szövegeiben sokszor csak frazeológiai elemeikben különböztek.

A feudális nacionalizmus retrográd szellemisége az új hazai vállalkozásnak már a címlapján megnyilvánult. Az első kötetben ugyanis az évfolyam és a kötettség jelzése alatt sajátos ábrát közöltek: kör alak közepében áll a nemzeti génusz, jobb kezében a tudás fáklyája, bal kezében pedig a nemzeti címer pajzsa. A címlap belső oldalán pedig a következő mottót olvashatjuk KISFALUDY Sándor *Hunyady János* című drámájából:

„A Hazafinak egész valója, minden érzeménye és gondolatja a Haza s Nemzet körül forog; s azoknak fénye, boldogsága, híre, neve egyetlenegy nagy tárgya s kívánsága életének. Amit tud s tehet, értelme, értéke s minden virtusa e célra van szentelve, szánva. Megvetve néz a népre, mely balul ítél felőle vakságában, s mégis javát munkálja.”

Ez a jelige híven tükrözi a folyóirat ekkori irányadó gárdájának szellemi habitusát. A KAZINCZY és mindenfajta újítás ellenében a *Tudományos Gyűjtemény* köré csoportosuló pesti tudósok — kevés kivétellel — főként a feudális életforma és a rendi mentalitás lehetőleg változatlan őrzésén-kultuszán buzgólkodnak. E csoport felfogása túlnyomórészt a nemesi hazafiság tudatkonvencióinak és frázisainak hangoztatásából áll, ama szemléletből, mely a nemzetit azonosítja a nemesivel, s a műveltség feladatát e nemesi nemzet szolgálatában látja. A feudális nacionalista szemléletnek múlhatatlan velejárója a külföldtől, a többi nemzet kultúrájától való lehető elzárkózás, a rendi alkotmánnyal való öntelt elégedettség, a társadalmi problémákkal kapcsolatos felelősségnek a kormányzatra való egyoldalú áthárítása. A hagyományok, a bevett szokások erőszakos, sőt görcsös védelme jellemzi ezt a koncepciót, a polgárosodás s minden azt szolgáló társadalomkritika elutasítása. E csoport ideológiai hangadója HORVÁT István, a neves történettudós a maga jellegzetesen légvár-építő, a nemesi nemzet vélt hajdani nagyságát folyvást visszavárgó romantikájával.

A szellemi színeképet meghatározó rendi nacionalizmus és a vele szemben ható, jóllehet sokkal gyengébb felvilágosult, illetve liberális eszmeelemek kettőssége plasztikusan megnyilvánul FEJÉR Györgynek a folyóirat első három számában megjelent programértekezésében, még inkább az első szám tendenciáiban. A *Nemzeti Kulturáról közönségesen* címmel a szerkesztő voltaképp nemcsak a címben megadott témáról értekezik, hanem a gazdasági, társadalmi és politikai élet időszerei adottságainak és távlatainak egészét elemzi. A nemzeti kultúra fő eszközeit, hatótényezőit felsorakoztató tanulmány lényegében már a polgári átalakulás esetleges tennivalóit is feszegeti, s megfordítva: a polgárosodás kezdetleges, csíraszerű elgondolása itt már a *nemzetté válás* időszerei folyamatában összegződik, ha arra leszűkülten és rengeteg nemesi ballasztot hordozva is. Amikor ugyanis tanulmánya elején leszögezi, hogy a nemzeti kultúrának alapfeltétele a polgári társadalom, akkor ezzel a tétellel a nemzet fogalma már kezd — ha mégoly halványan is — elmozdulni a nemesinél tágabb keretek felé.

E felismerés alapja FEJERNél a közelmúlt történelmi tapasztalatai nyomán — s folytatva az *Erdélyi Múzeumban* olyannyira megfigyelhető elvi tendenciát — a változásélmény és a fejlődésgondolat: a társadalmi feltételek történeti alkalmazásának ideája, a magyarság ösztönzése életfeltételeinek esetleges korszerűsítésére — már amennyire ez a nemesség számára elengedhetetlennek mutatkozik. A fejlődést különben a herderi tanítások értelmében szigorúan organikus, evolucioner módon képzei el: külső állapotunk tökéletesedésére szerinte csak „grádicsonként”, lassan és fokozatosan, a meglevő viszonyokat sehol sem sértve juthatunk. A továbbiakban azonban ellentmondásosan nyilatkozik meg erről a lassú fejlődésről is. Míg elméletileg sok szempontot találóan alkalmaz a felvilágosodás és a liberalizmus eszmétárából, addig ha a társadalmi gyakorlatra, a tennivalókra kerül sor, menthetetlenül visszasüllyed a rendi nacionalizmus sekélyességébe. Lényeges igazságokat mond ki például azzal, hogy a nevelés fő eszköze az ember polgárrá alakításának, hogy a szerzés — mai szóval a termelés —, valamint a kereskedés ugyancsak nagy jelentőségű eszközei a nemzeti kultúra kiművelődésének, hogy a klíma kedvezőtlen hatását ellensúlyozni lehet a kereskedéssel, a polgári serénységgel és a hatékony igazgatással. E téren különösen példakép-választása mondható progresszívnek, amikor úgy vélekedik: a legtöbb erő „... a tudományokat gya-

korló, mesterségeket űző, mindennemű fábrikákkal, kézművekkel foglalatostkodó angolokban, franciákban és belgákban” fejlődött ki.

A felvilágosodás hazai örökségéből merít a programértekezés szerzője akkor is, amikor a nyelvet a nemzeti kultúra első, az írást, azaz az írásbeli műveltséget pedig második grádicsának nyilvánítja. Nálunk a nemzeti mozgalmak — miként Közép-Kelet-Európában általában — már a XVIII. században a nyelvben látták elsősorban a nemzeti karakter tükröztetőjét, sőt a nemzet fennmaradásának legfőbb eszközét, továbbá ama történeti és kulturális tradíciókban, amelyek a nyelv által megjeleníthetők. Ebből következőleg FEJÉR időszerűen lelkesedik az Akadémia és a társaságok gondolatáért, a folyóiratokért, a szépirodalom és a művészetek felvirágoztatásáért. Amikor pedig olyan nézeteket fejteget, hogy a földművelést kémiai és mechanikai eszközökkel javítani kell, hogy egy kereskedő nemzetnek földjén jó utaknak, hidaknak, hajózható folyóknak és csatornáknak, rendezett vásároknak, váltó- és hitelező háznak, szabad kivitelnek kell lennie, akkor szinte azt hihetnők, hogy SZÉCHENYI programját előlegező írással van dolgunk.

Ebből azonban a szerző hamarosan kiábrándít bennünket. Az alkotmány, azaz a társadalmi berendezkedés kérdéseire áttérve ugyanis apodiktikusan kijelenti: teljes egyenlőség semmiképpen sem lehetséges, érdemi változásokhoz a gazdagokat vagyonaiktól, a nemeseket kiváltságaiktól megfosztani egyáltalán nem szükséges. A rendi „constitutio”-t éppoly megváltoztathatatlanak tartja, mint az örökösödésen alapuló monarchikus államformát — azaz a Habsburg-államiság és a nemesi társadalom fennálló rendszerét. Programértekezésének befejező részében pedig elkeseredett és elvakult vitát folytat a hazai állapotokat bíráló tudósokkal, elsősorban a híres statisztikus, SCHWARTNER Márton *Statistik des Königreichs Ungern* című monográfiája hazai polgárosodásunk elmaradottságára rámutató állításaival. Fejtegetésein itt már teljesen elömlik a „nemzeti dicsekedés” viszolyogtató mentalitása, állapotainkról rózsás képet rajzol, az esetleges hibákért és fogyatékokoságokért a felelősséget minden tekintetben a kormányzatra hárítja — a nemességet pedig egyértelműen felmenti. Kivetni valót nem talál jobbagyságunk és városi polgárságunk helyzetén sem.

Messze vagyunk tehát még SZÉCHENYITŐL... Ezt a következtetést vonhatjuk le akkor is, ha a folyóirat első kötetének egészével megismerkedünk. A feudális nacionalizmus és konzervativizmus hatja át a benne szereplő legtöbb írást. S., azaz SCHEDIUS Lajos tanulmányát *A Nemzetiségről* — melyben a pesti egyetem neves esztétika-professzora a nemzet és a nép fogalmának meghatározásával próbálkozik — egyik elemzője, ifjabb IVÁNYI-GRÜNWALD Béla méltán nevezi egyértelműen a „rendi felfogás elméleti megalapozása”-nak. SCHEDIUS szerint ugyanis a nemzet olyan egyesülés, amelynek minden vonása a társadalom belső voltából, a maga erejéből és természetéből fejlődött ki, a nép viszont más, idegen, külső hatalom által összeszerkesztett. A nemzetek az orgánus testek, a népek az orgántalanok, s az előbbit a „nemzeti lélek”-ben megjelenő orgánus erő fűzi össze, melyet... „a nemzet első eredetétől és szinte nemzésétől fogva az akkori körülményállásokhoz képest kapott, és ezután állandóul követett”. Ebből azután az következik, hogy a nemzethez egyedül a honfoglalók ivadécai, a rendiség tagjai tartoznak, a nemzeti lélek misztikus fogalma egyedül bennük testesül meg, emellett ez a lélek az interpretáció értelmében eleve ellentétes minden változással, s ősi volta miatt újonnan nem is fogadhat magába senkit.

Nem különb itt SCHEDIUSnak másik cikke, KISFALUDY Sándor *Hunyady János* című történelmi drámájáról alkotott könyvbírálata sem: a szélsőséges magyarkodással teli művet „felséges költemény”-nek minősíti, s egyedül „hazafisága” okán. Effajta „bundás indulatok”-kal telítettek az első számban BOLDOGRÉTI VIG Lászlónak, azaz HORVÁT Istvánnak középkort idéző tanulmányai is: az ősi dicsőség illúziója hálóz be bennük mindent. A PESTALOZZI nevelési rendszerét vitató írás — FOLNESICS Lajos bécsi mérnökkari tanár reflexiója — viszont másért káros: szabályos feljelentő cikk az újítani szándékozó nevelők ellenében. Materializmussal vádolja PESTALOZZIT és követőit, azzal hogy az emberi egyéniségről hirdetett tanításai a nép szuverenitásának tanára, végül a vallás és a morál megingatására vezetnek.

Valamelyes elmozdulást jelent e retrográd szellemiségből JANKOVICH Miklós-nak, ugyancsak a nemesi nacionalizmus vezető képviselőjének *Magyar nyelven jegyzett történeteinkről* című tanulmánya, mely a régi magyarság dalainak, nemzeti énekköltészetének egykori létét igyekszik kimutatni, azaz egy hajdanvolt vitézi magyarság — a nemesség őse — eredendő voltát igazolni. Az egykor virágzó, ámde a történelem viszontagságai alatt állítólag elveszett hősköltészet illúziója azonban másfajta hatást is kivált: osztálymeghatározottságok híján egy olyan egység-tudatot indukál, amelyhez közülük lehet a rendiségén kívül álló tömegeknek is. Alapja lehet tehát majd az ekkor formálódó polgári nemzet hagyományszemléletének. Annál is inkább, mert a rendi nacionalizmus hangadóinak hamarosan rá kell jönniök, hogy a régi magyarságot, az ideálul tekintett nemzeti eredetiség ősforrását hovatovább csak a paraszti népben lehet feltalálni. Amint azt már itt, az I. kötetben Egy Hazafi, azaz HORVÁT István a palócok leírására felajánlott *jutalomtételében* nyíltan ki is mondja.

Az utóbbi írások arról tanúskodnak, hogy az ilyen elvszerűen maradi folyóirat-összeállításba is kezdenek már beszűrődni korszerűbb, tágabb látókörű megnyilatkozások. A szerkesztő, FEJÉR ide iktatott másik írásában is megfigyelhető ez. Mert amikor Y áljellel recenzióban számol be L. H. JACOB *Ueber die Arbeit leibeigner, und freyer Bauern in Beziehung auf den Nutzen der Landeigenthümer, vorzüglich in Russland* című, 1815-ben Szentpétervárott és Halléban megjelent könyvéről, akkor voltaképp ellene mond saját, a hazai jobbágyság helyzetét kedvezőnek minősítő programértekezésének. Itt ugyanis oda nyilatkozik, hogy a béres cselédek és napszámosok a jobbágyoknál hasznosabbak, a robot kevesebb hasznot hoz, s az azt teljesítők a maguk földjét nem képesek a kellő intenzitással művelni. FEJÉR az orosz példa és a német forrás alapján azt az ideát veti fel, hogy a jobbágy válthassa meg készpénzzel tartozásait, másrészt javasolja: okos előkészületeket tegyenek mindazok, akik jobbágyaikat „a baromi kéntelenítésből” fel akarják szabadítani. Jövőt előlegező gondolatok ezek a reformkor legkezdetén! Kivált ha hozzávesszük, hogy az Egyesült Államokban nem sokkal előbb feltalált gőzhajóról is a *Tudományos Gyűjteménynek* ez induló kötetében olvashatunk először.

Az ősi dicsőség aranyfüstje egyfelől, a gőzhajó haszna másfelől — egyazon folyóirat-számban. A vállalkozásra e szemléleti pólusok párhuzamossága, illetve harca továbbra is jellemző lesz — annál is inkább, mivel — mint azt a *Köszönet és kérés hazai tudósainkhoz* című szerkesztőségi cikkben kifejtik — az első kötetet még csak a pest-budai írók munkáiból állították össze, ezt azonban a továbbiakban ki óhajtják szélesíteni. Eredeti, rövid és tudományos értekezéseket kívánnak közölni, a fordításoktól elvszerűen elzárkóznak, a szépirodalomtól úgyszintén. Hová vezet vajon ez a részben a tudomány és a

szépirodalom végérvényes szétválását jelző, részben viszont rejtetten KAZINCZY egyetemes szépség-kultusza, a külföld remekeit áthasonítani kívánó programja ellenében felállított célkitűzés?

Az 1817–1818-as első évfolyamokban egyelőre HORVÁT Istvánék nacionalista ábránd-kergetése az egyik legjelentősebb szellemi vonulat. Cikkek serege foglalkozik a magyarság — azaz a nemesség — középkori dicsőségével. Ennek az illúzióknak retrográd jellegét még külön kiélezi az, hogy egyidejűleg a nemzetségek ellen is fordítják, elemi kulturális jogaikat is elutasítják. (B. V.L. [= HORVÁT István]: *Néhány hibás vélemény . . .* 1817. III. k.; *Észrevételek a pozsonyi tót újság kisebbítő homlokírása ellen.* 1817. XII. k.) A végletesen elfogult magyarkodó publicisztikának számottevő része azután a különböző „antikritikák” halmaza, amelyet részben SCHWARTNER Márton említett műve, részben más könyvek, harmadrészt pedig különböző bécsi, prágai és hallei folyóiratok hazánkra vonatkozó kritikái állításai ellenében vetettek papírra.

A rendi nacionalista frázishalmaz mellett a német filozófia klasszikusai, elsősorban KANT elleni támadások teszik ki a FEJÉR György szerkesztése alatt megjelenő reakciós írások másik jelentékenyebb csoportját. Megítélésük szerint KANT kritizizmusa az emberi egyéniség felmagasztalásával lealacsonyítja a vallást, a morált függetleníti a hittől, oly szerepet tulajdonít az individuum szubjektív erőinek, amelyek veszélyes a religióra, sőt a dolgok fennálló rendjére is. A maguk szempontjából a támadók jogosan aggódnak: KANT, FICHTE, SCHELLING tanításai ekkortájt beáramolva, valósággal átítatják az értékesebb hazai elmék gondolkodását, s hogy mennyire, ékesszólóan mutatja az, hogy rövid idő múltán maga a *Tudományos Gyűjtemény* válik majd a liberalizmus és a romantika eszmevilágát sok tekintetben előkészítő német klasszikus filozófia propagálójává, közvetítő közegévé. (KANTOT támadó cikkek pl.: FOLNESICS J. Lajos: *Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi.* 1817. V. k.; M. A.: MÁRTON István: *Keresztény Morális Kis Katekismus.* 1817. X. k.; MÁRTON István öntudatos, a vallások fejlődésének szükségszerűségét és a morál autonómiáját hangsúlyozó válasza: 1818. IV. k.; *Gottlob Ernst Schulze levele Rozgonyi Józsefhez.* 1817. XI. k.)

Említettük, hogy a nacionalista hullám, amely az alapítványi folyóiratot előnti, előszeretettel fordul a nemesi eredetiség témájához, elsősorban a középkori múltban keresve azt. S arról is szóltunk, hogy a réginek ez a kultusza mint vezet át szükségszerűen a népi mind fokozottabb figyelembevételéhez. Nos, ez az áthangolódás a folyóirat további kötetekben folytatódik: HORVÁT János veszprémi kanonok a régi magyarok szokásairól, szertartásairól értekezve, ugyan a vitézi magyarság rendi ábrándját erőltetné rá a honfoglaló ősökre, de az ő tanulmányából is eleve az következik, hogy ily egységteremtő, közösségi hagyományok időszerű reprodukciója csak a jobbágytömegek révén képzelhető el. (*A régi magyaroknak vallásbéli s erkölcsi állapottyokról.* 1817. II. k.) Még inkább erről van szó FEJÉRnek JANKOVICH régiséggyűjteményét ismertető tanulmányában, ahol a szerkesztő nemcsak hangsúlyozza az összeforrasztó nemzeti dalok gyűjtésének fontosságát, de arra is rámutat, hogy ezek már csupán a nép között találhatók. Elégikus szemrehányása ezek elhanyagolásáról a feudális nacionalizmus alapindítatásából már a reformkori irodalmi népiesség nagy jövőjű eszmevilágába vezet át (*T. Vadassi Jankowics Miklós gyűjteményeiről . . .* 1817. XI. k.).

A nemesi múltidézés öntömjenező gyakorlatát KAZINCZY másként hajlítja

át a folyóiratban az új eszmék irányába. *Erdélyi leveleinek* itt közölt részleteiben ő is a nagy múlt, az ősi dicsőség székhelyeiért lelkesül, ám a nemzeti hősök (pl. HUNYADI) emlékezetéhez nála azonnal társul a „puhaságra serényebb jelen” képe. S ha a „nemzet szentjei”-nek relikviáit idézi, ő nem borong felettük, hanem bemutatja azoknak az erdélyi arisztokratáknak kulturális kezdeményezéseit (könyvtárak, képtárak, egyéb közgyűjtemények — általában intézmények!), akik a jelen hanyatlásával szemben mégis cselekedni tudtak és mertek. (1817. II., IV., VII., 1818. I. és VIII. k.)

E hanyatlásról különben sokat mondóan tanúskodnak a *Tudományos Gyűjtemény* egyes cikkei is. Az 1817-es évfolyam egyik szívszorító témája például az éhség. Két jellegzetes tanulmánycímet említünk: *Magyarországon az éhség megakadályoztatására célzó gondolatok. Rendkívül való szükség idején... miből készíthetni még kenyeret hazánkban?* — mindkettő a rossz termékek következtében ekkortájt pusztító szörnyű inség tükre. (1817. VIII., ill. X. k.) Gyökeresen ellentmondanak a jelen állapotokat apologetikusan magasztaló cikkeknek. Egyben magyarázatot adják annak, hogy a túlnyomórészt rendi szemléletű szerkesztőség miért kényszerül mindinkább helyet adni a liberális reformevolucionizmus elveit hirdető vagy azokat előlegező írásoknak is.

Nincs arról természetesen szó, mintha ez utóbbiak meghatározóak lennének 1817—1818-ban, azaz az alapítványi évfolyamokban. S az is valószínű, hogy ilyen írásokat FEJÉR György időnkint pusztán a kéziratok hiánya miatt jelentetett meg — állandó emiatt a panasz a folyóirat körében, s ennek tudható be különben sok érdektelen vagy dilettáns színvonalú cikk közlése, valamint az, hogy az 1817. VII. kötetben bejelentik: ezentúl fordításokat is felvesznek, — de hiba lenne, ha publikálásukat mérlegelve számításon kívül hagynánk a társadalmi helyzet kényszerítő voltát. Ez készleti például DESSEWFFY Józsefet, KAZINCZY barátját és SZÉCHENYI majdani ellenfelét arra, hogy latinból lefordítsa és közreadja BERZEVICZY Gergelynek a bécsi kongresszushoz 1814-ben eredménytelenül benyújtott tervezetét *Az északi kereskedelem terjesztéséről*, melyben a kiváló gazdaságpolitikus nemcsak Ausztria, Oroszország és Poroszország kereskedelmi kapcsolataiért szállt síkra, hanem a szabad kereskedelemért, a feudális akadályok lebontásáért, az emberi produktivitás szabaddá tételéért is. (1817. IV. k.) Ezért közölnek olyan cikkeket, amelyekben a szerzők a nemesi birtokok felosztását javasolják földesurak és jobbágyság között, a jobbágyság részének számukra való örökös árendába vagy szabados kontraktusba való átengedését, illetve a robot megváltását (MESZLÉNYI Ignác: *A magyar nemesek közbirtoka eránt való javallások*. 1817. VI. k.; RUMY Károly György: *A gazdaságbeli erőnek használásáról és igazgatásáról*. 1818. VII. k.) A *Tudományos Gyűjtemény* cikkírója 1818 őszen — rendi nacionalista írások szomszédságában — olyan német államok alkotmányára emlékeztet, amelyek alapján a nemteleneknek is van képviselőjük, a jussokban és a köteleességekben pedig ki-ki egyaránt részesül. Sőt ebben az írásban — THAISZ Andrásnak, utóbb a lap új szerkesztőjének cikkében — már olyan szempontok is felmerülnek, hogy *akkor* nem szükséges elvitatni a nemesség örökölhetőségét, ha a közteherviselés és a törvény előtti egyenlőség megvalósul, az erkölcstelen, jobbágsanyargató nemeseket pedig a fiskus fossza meg kiváltságaiktól! (THAISZ András: W. Reinhard GROSS: *Die Bundesacte über Ob, Wann und Wie?* 1818. XI. k.)

A feudalizmus azonban nemcsak a jobbágyság számára jelentett kötöttségeket, hanem a számarányban és a társadalmi szerepkörben megnövekedő

honoratior-értelmiségnek is. Ezeknek meggyőződését fejezik ki a folyóiratban a kanti individualitásesszmével, a szubjektum fontosságával mélyen azonosuló írások — előfordul, hogy KANTot támadó írás közvetlen közelében közölnék ilyet. Egyrészt szembeszállnak a nemesi *natio* szűken értelmezett kollektivitás-tudatával, másrészt a szabadság fogalmának magasrendűségét, ezzel kapcsolatosan az emberi tehetség és akarat elhivatottságát hirdetik („... bátorodjunk egy felsőbbrendű tökéletességre való eljuthatásra”), e szabadság, függetlenség igazi letéteményeseinek pedig a tudósokat, írókat tartják — származásra való tekintet nélkül. (ÜNGVÁRNÉMETI TÓTH László: ERCESEI Dániel: Filozófia. 1817. V. k.; PUCZ Antal: *Kant filozófiájának fő rezultátumai*. 1818. XI. k.; MOKRY Benjámín: *Némely gondolatok és elmélkedések a tudósokról közönségesen*. 1818. XII. k.)

A hazai helyzet szorongatása, a történelmi változások és a velük együtt fellépő ideológiai válság mindinkább a valóság jobb megismerése felé fordítja a gondolkodó elméket — a szerkesztő gárda egyes konzervatív hangadói ellenére is. Korfordulók idején — mint 1815 után — csak ideig-óráig lehet programmá tenni az elzárkózást és a stagnálást: a feltartóztathatatlan mozgásról pedig eleve vall a gőzhajónak említett ténye, amelynek immár hazai megvalósulásáról — pozsonyi és pesti feltűnéséről s a lakosság ámulásáról is — tájékoztat 1818 őszén a *Tudományos Gyűjtemény*. Kommentárja egyértelműen a jövőre appellál: „... Mennyit nyer ezáltal a kereskedés.” (1818. X., ill. XII. k.) Élénkül az utazási vágy, amelyet táplál a romantika koráramlata is: a folyóirat 1818-ban hírt ad az első reformkori nyugat-európai utazásokról, mi több: már javaslat hangzik el „utazásra oktató kollégium” felől. (*A magyar utazók*. 1818. I. k.; HUSZÁR Károl: *Javallat utazásra oktató kollégium felől*. 1818. VIII. k.) Más téren is megmutatkozik a látókör kiszélesítésére, a friss információkra irányuló óhaj. Például amikor a monarchiabeli és a nyugati sajtó állapotairól tájékoztatnak — a beszámolókat egymás közelébe tördelve. Adataik beszédesek: az osztrák birodalomban összesen 31 folyóirat jelenik meg, ebből 2 Pesten. Amerikában viszont? Egyedül New Yorkban 19 újság lát napvilágot. „... Mi nem lesz még Amerikából” — jegyzi meg irigykedve a cikkíró. S a cenzúra miatt is visszafojtott információéhség oly erős, hogy egy tallózó, az újságok híreit elemző-összegző folyóirat iránti igény is felmerül. Mi sem jelzi jobban a sajtó szerepének növekedését! (*Az újságok és tudományos folyóírásk az ausztriai monarchiában*, ill. *Amerikai kultúra*. 1818. XI. k.; HUSZÁR Károl: *Javallat újság-kollégium felől*. 1818. VII. k.)

Semmivel sem kisebb az érdeklődés a hazai valóság megismerésére vonatkozólag. A helyismeretnek, népleírásnak s vele a statisztikának műfaja, amelyet még a felvilágosodás honosított meg hazánkban, a *Tudományos Gyűjteményben* valósággal felvirágozik: másfél évtizeden át a folyóiratnak ez lesz az egyik legfontosabb témaköre. Ösztönzőleg hat rá az osztrák orgánumokkal, a bécsi romantikus ideológusok, elsősorban Joseph HORMAYR báró nagy-osztrák, központosított összbirodalmi koncepciójával folytatott vita, — koncepcióval, amely e topográfiai-statisztikai irodalmat előszeretettel kultiválta. HORMAYR egyik főbb munkatársa — hazánkról is szóló tanulmányokkal — CSAPLOVICS János, pontosabban Johann von CSAPLOVICS volt, — közreműködője utóbb a *Tudományos Gyűjteménynek* is. Fáradhatatlan munkása e helyismereti irodalomnak: monografikus művei aulikus és idillikus szemléletükkel heves ellenérzést váltottak ki idehaza, egyszersmind ellenkező előjelű felmérésekre adva inspirációt. Ezeknek szerzői viszont tagadhatatlanul sokat

tanultak CSAPLOVICS módszereiből — a helyismertetés tárgyköreitől a népszokások, viseletek gyűjtéséig-leírásáig.

Fellendítője volt a topográfiai-statisztikai irodalomnak folyóiratunkban a mezőgazdaság ekkori krízise is: a hazai agrárviszonyok nyomasztó volta, a gabonakonjunktúra végével beálló nagyfokú árcsökkenés, a terményértékesítés mind súlyosabb problémái. Mindez óhatatlanul maga után vonta a mezőgazdaság kapitalizálására irányuló törekvések erősödését. Előtérbe kerültek az új mezőgazdasági termelési eljárások és technikai vívmányok, a kézműves-ség és a kisárutermelés problémái — lényeges komponenseként a műfaj népszerűvé válásának. Emellett ez utóbbi nyilvánvalóan elválaszthatatlan a nép nemzetbe emelésének alakuló liberális programjától, a rendiségen kívül álló rétegek társadalmi jelentőségének fokozódásától, valamint a romantika út-leírás-kultuszától is.

Ahhoz, hogy az állapotokon valamelyest is változtatni lehessen, hitelesen meg kellett ismerni, fel kellett mérni azokat — ugyanakkor az országban semmilyen hivatalos statisztikai szolgálat nem létezett. A *Tudományos Gyűjteményben* már az első kötetektől kezdve folyamatosan megjelenő helyismereti cikkek tehát voltaképp az ország tüzetes és a kor színvonalának megfelelő gazdasági, politikai és kulturális feltérképezését végzik el, s ezzel a feudalizmus partikuláris földrajzi tudata helyébe kialakítani segítenek egy polgárosuló, országos honismereti szemléletet, magyarság-öntudatot. Óriási jelentősége volt ennek egy olyan országban, ahol előzőleg a lakosság zöme alig látott túl a megyehatárokon.

Félreértés ne essék: e cikkek sokszor nem nyújtanak mást, mint összefüggések nélküli puszta tényeket, nemritkán pedig éppoly idillikus állapotokat rajzolnak, mint CSAPLOVICSEK. De ezzel együtt: az ország társadalmi realitására, a dolgozó emberek létkörülményeire irányítják — rendszeresen és láncreakciószerűen — a figyelmet. S már az alapítványi folyóiratban is akad olyan helyismertető írás, amelyik mélyreható társadalomkritikai szempontokat tartalmaz. 1818 decemberében MELCZER Jakab Szepes vármegyét bemutatva arról szól, hogy az utak itt rosszak, hogy a kereskedés virágzóbb lehetne, ha jó utakat csinálnának, s a Poprádot a Tiszával csatorna által összekötnék. Majd arról tudósít, hogy a szepesi emberek előrejutásának a „polgári és nemesi rend között oly nagy hézag” az akadálya, továbbá „... Csak a parasztok vagynak nagy nyomorúságban s szegénységben”. Több mint egy évtizeddel írja ezt a *Hítel* megjelenése előtt! (Az első évfolyamok topográfiai irodalmából: N. J.: *A Balaton taváról*. 1817. III. k.; Ü.: *Csongrád vármegyének bővebb ismertetése*. 1817. VIII. k.; DEBRECZENYI BÁRÁNY Péter: *Borsod vármegye némely statisztikai tekintetekben*. 1817. IX. k. stb.)

Az eddigiekből remélhetőleg kitűnt: az induló *Tudományos Gyűjteményt* az teszi igazán érdekessé, hogy benne folyvást feleselnek a haladás és a maradás erői, ugyanakkor e „párbeszéd” s az időszerű társadalmi tapasztalatok feltárása nyomán félreérthetlenné válik belőle az állapotokon való változtatás szükségessége. Változásoké, amelyek figyelembe veszik a folyóirat körül is megmutatkozó különböző társadalmi csoportosulások érdekeit, vagyis az egyeztetésen, a kompromisszumon, a középutas megoldásokon alapulnak. Újítanak, de nem radikálisan, a forradalmi módszereket gondosan kerülve, a kialakult viszonyok lényeges vonásait lehetőleg megtartva. Ebből a szempontból is kiemelkedő jelentőségű volt, hogy a kor legfontosabb szellemi összecsapásának, a *nyelvvívítási harc*nak utolsó és döntő szakasza a folyóiratban

zajlott le. Túl azon, hogy e harc nyomán formálódott ki a polgári nemzeté válás alapfeltétele, a nemzeti egység hatékony előmozdítója, a korszerű és kifejezőképes nyelv, az e tárgyban itt folytatott polémiák nagymértékben előmozdították a feltörő ideológiai koráramlat, a reformer evolucionizmus elterjedését. A haladó és maradi osztályerők frontjainak feltáruló párhuzamoságát követően a *Tudományos Gyűjtemény* nyelvújítási vitáinak alapvetően a kiegyenlítés, az egyeztetés, a közös platformteremtés irányába hatottak: az *Erdélyi Múzeum* fő elvi tendenciáját folytatva a fokozatosan és szervesen, körültekintően és a különböző érdekek óvatos figyelembevételével végbe menő változások sarkalatos ideáját vették be a közgondolkodásba.

A vitába bekapcsolódók, SZENTMIKLÓSSY Alajos, THAISZ András, SCHEDIUS Lajos és mások sorra azt hangsúlyozzák: az újítás hasznos, kárhoztatják a veszteglést, nélkülözhetetlennek tartják a nyelv fejlesztését, korszerűsítését, de annak radikális és egycsapásra történő átformálása nélkül. Nagy elismeréssel szólnak KAZINCZY teljesítményéről, ugyanakkor elítélik az újítás szélsőségeit, azt a magatartást, amelyik nem számol a reális állapotokkal, a hazai tudat adott feltételeivel, idegenszerűségeket alkalmaz ott is, ahol azt a nemzeti nyelv szükségtelessé teszi. Az újítás ügye tehát győz, de engedményekkel, az álláspontok közelítésével, s ez utóbbit SZENTMIKLÓSSY-nak újabb cikke már nyíltan fel is veti: óhajtani lehetne immár, ha a csatározó felek bizonyos állandó princípiumot állapítanak meg. „... az új szók közül csak azok vétessenek fel, melyeket a nyelv ideálja megkíván, s géniusza nem ellenez” – írja, előkészítve ezzel KAZINCZY híres „Orthologus”-ának fő tételét.

A széphalmi mester értett a szóból, s az ellentábor prominens emberének, HORVÁT Endrének dühödt kirohanásából is. Már más ellenfelei, BEREGSZÁSI NAGY Pál és SIPOS József műveiről írott kritikájában is olyan álláspontra helyezkedett, hogy a szokást ő is tiszteli, de azt a szokást, amelyet részben az idő, részben a jó írók hoznak be, s ami szokásba megy, annak kezdődnie kell. „... A való, mint mindig, itt is szeretett helyén, középben fog állani” – szögezi le KAZINCZY a reformkornak hosszú időn át követett evolucionista vezérlvét. HORVÁT-nak is úgy felel, hogy szükségtelen szólásokat teremteni nem szabad, hiszen az író a nyelvnek „szabad kéjű, de nem vak kéjű, tanult kéjű, nem tudatlan kéjű ura”. Így érkezünk el KAZINCZY híres vitázó és a további szellemi fejlődést kiszélesítő programiratóhoz, az *Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél* című művéhez: a történetiségen nyugvó fejlődéselv mesteri dialektikájú alkalmazásához, a gondolkodás szabadságának és a cselekvésre ösztönzésnek, a reformer szemléletnek és a nemesi egység helyébe létesítendő nemzeti egységnek messzehangzó meghirdetéséhez. Axiómákhoz, amelyeknek kinyilvánítása elválaszthatatlan a *Tudományos Gyűjteménynek* tevékenységétől, s amely a továbbiakban irányadóul meg is határozza ezt a tevékenységet. (A vita főbb állomásait ld. 1817. VI., XII., 1818. II–IV., VI., 1819. IV., VIII. és XI. k.)

Az egyeztetés, a hagyományokkal nem szakító újítás legalkalmasabb közegeül a folyóiratban az irodalom elmélete kínálkozott. Az irodalom szférája ugyanis a kiemelkedő műalkotások klasszicitása, azaz örökérvényűsége révén eleve nagyobb jelentőséget tulajdonít a múltnak és a meglévőnek. Így azután a kiegyenlítő tendencia igazán harmonikusan és hatékonyan az irodalomelméleti tanulmányokban valósult meg: az új itt mindig a réginek gondos társításával vált közkeletűvé. Ennek már az is biztosítéka volt, hogy az újat, azaz a romantika irodalomfelfogását a *Tudományos Gyűjteményben* a „régii”-

nek, azaz a klasszicizmusnak hívei, KAZINCZY és tanítványai, SZENTMIKLÓSSY Alajos és UNGVÁRNÉMETI TÓTH László népszerűsítik, másrészt, hogy ahhoz épp a klasszicizmus sokat emlegetett műfajait hívják segítségül. SZENTMIKLÓSSY például a mesét, a helyhez és időhöz legkevesbé kötött műfajt választja ki az eredetiség kritériumának, azon belül pedig a hazaiságnak és az időszerűségnek propagálására. Az ókor óta elterjedt ábrázolási műformát tartja alkalmasnak, hogy általa „... a mostani század géniusza néhány vonásinak szerencsés rajzolatját”-t méltányolja. KAZINCZY pedig a szonett, a mívesség, az aggályosan gondos felépítés versnemétől kívánja meg a „forróság, hévség, olvadás és olvasztás” újmódi erényeit. (SZENTMIKLÓSSY: *Vitkovics Mihály meséi és versei*. 1817. III. k.; KAZINCZY: *Szonett*. 1817. IX. k.)

A folyóiratnak ez a sajátos felfogása még plasztikusabban élénk tárul az elvi jellegű, a romantika irodalomesheményét átfogóbban elemző tanulmányokban. TELEKI József híres értekezésének már a címe is — *A régi és új költés különbségeiről* — a két költészettípus, az antik és a „romántos” határozott megkülönböztetéséről, az utánzó és a teremtő poézis elválasztásáról tanúskodik. Ezt az utóbbit pedig a személyesség előretörésével, a képzelet uralkodóvá válásával, e szubjektivitás és fantázia határtalanságával — azaz a romantika kedvelt értékjegyeivel — jellemzi a tanulmányíró. Míg azonban a romantika diadalát a fejlődés szükségszerűségének tartja, másfelől ismételten óv a romantikus képzelet elfajulásaitól, s tele van nosztalgiával a görögség — a régi poétai „aranykor” — iránt (akárcsak az *Erdélyi Múzeum* egyes szerzői!), hol nem voltak szélsőségek, kínzó konfliktusok, hol háborítatlan volt a nemzeti egység. TELEKI a romantika olyan változatának híve, mely távol áll a görögök irodalmában még ismeretlen, elfajult képzelettől, melyben annak természetessége, egyszerűsége, harmóniatudata változatlanul megőrződik. (1818. II. k.) Az ő elvi szempontjait érvényesíti, alkalmazza azután a hazai irodalomra SZEMERE Pál *Tárgy és nyelv a költésben* című tanulmánya, a korai magyar romantika egyik legjelentősebb fegyverténye. SZEMERE kiválaszt három-három kimagasló költőnk életművéből egy-egy verset, s egymással párosítva-ellenpontozva elemzi azokat. Ez az ellentétező társítás a romantikus irodalomeshemény javára történik: az összehasonlítások egy felszabadult, elemibb, áradóbb, szubjektívabb és spontánabb költészettípus propagálását szolgálják. Ennek révén voltaképp a már megszületett magyar romantikáról tudósít — de egy olyan romantikáról egyszersmind, amelyik nem veti el a klasszicizmus eredményeit, hanem folytatja azt. A tanulmány szerzője ugyanis nem választ kizárólagosan, hanem egyenértékűen egymás mellé állít vers-típusokat, s nem egykorú alkotókat mutat be, hanem olyanokat, akik egymás művét folytatták. (1818. IV. k.)

Hogy az új ízlésirányi értékrendjének, kategóriáinak meghonosítása mennyire a klasszicizmus normái lehető kímélése jegyében valósul meg a *Tudományos Gyűjteményben*, azt UNGVÁRNÉMETI TÓTH Lászlónak összefoglaló programtanulmánya, *A Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindárról s Pindárnak versmértékéről* mutatja leginkább. KAZINCZY kedvelt tanítványa szenvedélyes híve az eredetiségnek, s ami vele jár: a természetességnek, őszinteségnek, kérészetlen közvetlenségnek, de mindennek megvalósítását — a görögségben keresi. Szerinte „... Ónások vagy az igazi költői eredetiség”, hogy azt megvalósíthassuk, őket kell követnünk. A költőeshemény, amelyet itt körvonalaz, merőben romantikus már: az igazi költő a közlélek körénél sokkal fentebb jár, szárnyalása nem nyugszik el az isten számolyáig, maga a költői lelkesedés,

minden költeményét a nagyság és erő bélyegzik, nála „az eleven képzelődések nem szoríttatnak oly szűk határok közé” stb. Mindennek megtestesítője azonban — akárcsak az *Erdélyi Muzéum* cikkíróinak — az antik PINDAROSZ, az ő követése nyomán — tehát az újnak a régivel való társításával — tartja megkövélhetőnek a romantikus esztétikai minőségeket. (1818. VI. k.)

Abban az esetben, ha valaki meghaladni próbálta a folyóiratban a lassú és óvatos újítás szemléletmódját, törekvéseit heves ellenállás fogadta. Ez következett be az irodalomkritika területén. A fontos műfajt a *Tudományos Gyűjtemény* éppúgy felvette programjába, mint az *Erdélyi Muzéum*, s éppúgy nem sikerült meggyökereztetnie, mint elődjének. Már csak azért sem, mert a rendi nacionalizmus felfogása ebben a vonatkozásban volt a legérzékenyebb és a legelzárkózóbb. FEJÉR körének gondolkodása az írói személyiséget, az alkotó individualitását még nem különítette el a magánemberitől, a kritika így egyértelmű volt előtte ez utóbbi megsértésével, a személyes presztízs csökkentésével, egyszersmind a nemesi szabadságjogok korlátozásával is. Olyan közegnek tekintették a kritikát — s ebben nem is tévedtek —, amelyik nivellálja a társadalmi különbségeket, ahol nem számítanak az előjogok. Másrészt ők az irodalmi tevékenységet merőben hazafias tettként értékelték, patriotá megnyilatkozás volt számukra minden szerzői vállalkozás, az olyan gesztus pedig, amelyik e „nemzeti dicsőség”-ből bírálatával valamit is elvesz, elvetendő és megvetendő.

Ennek előrebocsátásával érthető meg az a nagy felzúdulás, amelyik KÖLCESEY úttörő — s kétségkívül mereven és túlélezzetten fogalmazott, valamint nagy minősítésbeli tévedéseket is magában rejtő — kritikáit itt fogadta. Hozzáteve, hogy ez a három bírálat — KIS JÁNOS, CSOKONAI és BERZSENYI költészetéről — kétségkívül a nemesség legnegatívabb vonásai ellen irányult: a provincializmus, az érzelmi szűkkörűség és a dagályosság vonásait ítélte el. (1817. II., III. és VII. k.) Elmarasztalta a feudális népiesség földhözragadt-ságát, a sémaszerű ünnepélyességet, a konvencionálisit — a meglévő irodalmi gyakorlat imitációját. Emellett szigorúan — sőt túlzottan is szigorúan — ítélte meg irodalmunk múltját, s ezt az uralkodó rendi közfelfogás éppúgy zokon vette, mint azt, hogy e múltbeli fejlődést összeurópai horizontok közepe-ette minősítette szegényesnek.

Amikor írását BERZSENYI költészetéről a Tudományos Egyesület ülésén felolvasták, nagy lárma kerekedett, HORVÁT István dühödten kiáltozott, féltve a hazafi erényeket. A résztvevők a szerb költészetet magasztaló ítéleteket a kritikából kihagyni rendelték — a kritikusi hivatásból egyszer s mindenkorra kiábrándítva a legtehetségesebb magyar műbírálók egyikét. Az ezzel kapcsolatos botrány pedig évekre lehetetlenné tette a folyóiratban a kritikai tevékenységet. KISFALUDY Sándor például ennek nyomán törlesztett Himfy-bírálatáért KAZINCZYNAK: FÜREDI Vida álnéven *A recenziókról* címmel vad kirohanást intézett a kritika ellen. (1818. VI. k.) Vádjai — a kritikusok célja egyedül a kajánság, az írók üldözése, a bíráló kritika egyenlő a morális zülléssel — jöllehet azokat THAISZ András eredményesen megcáfolta ugyanitt — belefojtották az irodalom elemzőibe az értékelő-bíráló szót. (THAISZ válaszcikke: 1819. V. k.)

A szerkesztőség — akárcsak annak idején DÖBRENTÉI — az előfizetők megtartása végett sem kockáztatta meg többé a megfelelő kritikai rovat állandósítását. A *Tudományos Gyűjtemény* ugyanis már kezdetben — minden ellentmondásossága ellenére, vagy tán éppen azért, benne minden irányzat meg-

találta a magáét — az előfizetők meglepően magas számát mutathatta fel. Írja is az osztrák kortárs lap, az *Intelligenzblatt der österreichischen Literatur* 1817 decemberében, hogy folyóiratunk már majdnem 800 előfizetővel rendelkezik, olyan részvétellel, amelynek ennek előtte magyar folyóirat még nem örvendett. Valóban: az ez évi előfizetők névsora 734 nevet sorol fel, s zömük értelmiségi: ügyész, földmérő, káplán, jurátus, rektor, plébános, de mellettük ott találjuk a nemesség régivágású képviselőit: a táblabírák, szolgabírák sokaságát is. Az előfizetők társadalmi megoszlása tehát szélesebb, „nemzetibb”, mint volt az *Erdélyi Muzéumé*. S jeleként annak, hogy a folyóiratot a nemzeti műveltség központjának tekintik, az írók is sorra előfizetnek: BERZSENYI, DESSEWFFY, FÁY, KAZINCZY, SZENTMIKLÓSSY és VITKOVICS éppúgy, mint KISFALUDY Sándor, HORVÁTH Ádám, HORVÁT Endre, PÁPAY Sámuel és RUSZEK József. S az előfizetők között ott találjuk már az új nemzedék képviselőit is: BÁRTFAY László jurátust, EGYED Antal bonyhádi plébánost, TESLÉR László káplánt, VÖRÖSMARTY barátait, valamint PERCZEL Sándort, ez idő tájt a költő munkaadóját. A következő év 963 előfizetője pedig még szélesebb társadalmi „szórás”-ról tesz bizonyosságot: az egri érsektől és hét megyéspüspöktől főstrázsamesterig, császári és királyi kamarásoktól uradalmi számvevőig terjed megoszlásuk. S az előfizetők területileg az egész országból jelentkeznek: már mindenütt akad valaki, aki figyel a folyóiraatra.

Nagy dolog volt ez a széles olvasói bázis — irodalmunknak egyetlen, de annál jelentősebb csoportja azonban nem méltányolta: a KAZINCZY körül szerveződő. Úgy ítélte meg ugyanis, hogy ennek túlságosan nagy ára van: a szélsőséges nacionalizmus, amelynek a folyóiratban olvasható megnyilvánulásait a széphalmi mester nem győzte elítélni. „... én irtózom az oly nemzetiségtől, mely a külföldi szépet és jót irtózza, mert az külföldi” — írta 1817. március 8-án Pápay Sámuelnek, a nemzetiségnél nem lehet szentebb cél, „... Csakhogy a nemzetiség bajusz ne legyen s szíjas nadrág, mert nekem sem ez, sem az, soha nem lesz” — nyilatkozta nem egészen egy hónapra rá HORVÁT Endrének. Amikor pedig KÖLCSEY kritikája körül történt a huzavona, 1817. május 6-án DÖBRENTÉINEK írott levelében lényeglátóan vonta le a következtetést: „... Abban áll-e a haza és nemzet szeretete, hogy hazudjunk annak magasztalására?” Tanítványai, barátai, így KÖLCSEY, SZEMERE, DÖBRENTÉI, KIS János, DESSEWFFY József, VITKOVICS, BÖLÖNI FARKAS Sándor hasonló véleményen voltak.

Túlságosan erőteljes szellemi csoportosulás, hogysem álláspontjukat — különösképp a nyelvújítási vita KAZINCZYRA nézve kedvező lezárása után — figyelmen kívül lehetett volna hagyni. FEJÉR távozását követően nyilvánvaló volt, hogy a folyóiratnak nemcsak új szerkesztőre, de újfajta szerkesztési módszerekre is szüksége van.

Ezt valósította meg a lap élén 1819. január 1-től THAISZ András. Az ő tevékenysége azonban már új korszakot nyit meg a folyóirat történetében.

ISTVÁN FENYŐ

Die Anfänge der Tudományos Gyűjtemény („Wissenschaftlichen Sammlung“) (1817—1818)

Die Anhandlung macht die Anfänge, das heisst die ersten Jahrgänge der wirkungsvollen, in Pest erschienenen Monatsschrift bekannt, die in den Jahrzehnten des ungarischen Reformzeitalters das zentrale Forum der Ideologie der bürgerlichen Nationswerdung, ein sehr wichtiger Vorbereiter des Liberalismus und der Romantik war. Sie analysiert also die von György FEJÉR redigierten Bände des von 1817 bis 1841 bestehenden Presseorgans, das heisst den ersten anderthalben Jahrgang, dann das Halbjahrsintervall bis zum Erscheinen des neuen Redakteurs, im Vordergrund mit den charakteristischen Umständen der Gründung, wo sich die sich durchdringenden Widersprüche des Alten und des Neuen, des Traditionellen und des Neuartigen, des ständischen Nationalismus und der bürgerlichen Nationsanschauung, des adeligen Konservatismus und des Entwicklungsprinzips scharf gezeigt haben. Die Zeitschrift selbst war enzyklopädischen Charakters, sie einschliess in sich, ausser der schönen Literatur, allerlei wissenschaftlichen Themakreise. Ihre innere Struktur und Einteilung waren in vielen Hinsichten denen der ebenso seit Januar 1817 erscheinenden wiener *Erneuerten Vaterländischen Blätter* ähnlich. Nach der Erleuchtung der Gründung und der ausländischen Zusammenhänge analysiert die Abhandlung ausführlich die mehrteilige Programmstudie Georg FEJÉRS, des ersten Redakteurs der Zeitschrift über die nationale Kultur, dann das Material der ersten Bände, zuletzt der ersten Jahrgänge. Im Laufe seiner Analyse stellt sie die Diskrepanz des das geistige Spektrum noch bestimmenden ständischen Nationalismus und der gegen ihn schon auftretenden, aufgeklärten und liberalen Geisteselementen, beziehungsweise ihren in gesellschaftlichen und literarischen Anschauungen gleichsam erscheinenden Kampf überall in den Vordergrund.

A szerb Matica Letopis-ának első évtizede*

Az újkori Magyarország nemzetiségei közül több vonatkozásban különleges helyzetük volt a szerbeknek. Betelepítésük túlnyomólag szervezeten, nagyobb tömegben történt, ami egyrészt lehetővé tette számukra összefüggő terület-egységek megszállását, másrészt elősegítette politikai és katonai erőtenyezővé alakulásukat. A török időköt követő első nagyobb (ČARNOJEVIĆ ipeki patriarcha által vezetett 1691-es) bevándorlási hullám idején és ezt követőleg több mint száz évig a szerbek hazája még török elnyomás alatt állott, amely helyzet nemzeti önértüket ugyan nem csökkentette, kulturális fejlődésüket azonban annál inkább akadályozta. Ugyanakkor a Magyarországra áttelepült szerbség számára a bécsi udvar részéről, főleg politikai számításból engedélyezett privilegizált szervezet és a magyarság kezdeti toleranciája kedvező lehetőségeket biztosított a gazdasági megerősödéssre és a kultúra ápolására. Az a tény, hogy a szerbeknek sikerült kisebb-nagyobb nemzetiségileg homogén körzeteket kialakítani, továbbá az, hogy új hazájukban is megőrizték a szlávok hagyományos közösségi öntudatát és kollektív szervezkedési formáit, eleve biztosítékot jelentett a nagyobb arányú beolvadás ellen és megfelelő bázist nyújtott nemzeti kultúrájuk fenntartása és későbbi továbbépítése szempontjából.

A nemzeti eszmének a jozefinista elnyomás után az egész Habsburg birodalomban való újraéledése időszakában a magyarországi szerbek meg tudták szilárdítani egyházi és kulturális szervezeti kereteiket. Nemzeti öntudatuk emelkedése szempontjából döntő jelentőségű volt Szerbiának 1804–1812 közötti dicsőséges népi megmozdulások útján önerejéből való de facto felszabadulása. Másrészt a magyarhoni városokban letelepült szerbség szorgalma és gazdasági érzéke folytán anyagilag is megerősödött, és a hazai körülmények között a polgárosodás viszonylag magas fokára emelkedett. Mindezen tényezők összehatásaként a magyarországi szerbség körében is igény jelentkezett a nemzeti kultúrának most már tervszerű fejlesztésére.

Ez az igény annál inkább indokolt és sürgető volt, mivel a több mint négy-évszázados nemzeti elnyomásból éledő anyaország kapacitása a kulturális expanzió tekintetében még alacsony szinten állott. Szerbia nemzeti kultúrája

* A felhasznált forrásmunkák közül a fontosabbak: MILISAVAC, Ž.: *Matica Srpska 1826–1964*. Novi Sad, 1965. 312 p.; MALETIN, M.: *Sadržaj Letopisa Matice Srpske 1825–1950*. Novi Sad, 1968. 498 p.; LESKOVAC, M.: *Georgije Magarašević, osnivač Letopisa*. Letopis 1950. 365. k. 123–148.; PETROVIC, M.: *Letopis Matice Srpske tridesetih godina XIX veka*. Letopis 1950. 365. k. 233–258.; ARATÓ Endre: *A nemzetiségi kérdés története I*. Bp. 1960. 413 p.; CSUKA Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Bp. 1963. 556 p.; BALÁS-PIRI Aladár: *Magyar–szerb irodalmi kapcsolatok*. Pécs, 1937. 51 p.

ez időben még túlnyomóan a nép spontán érzelmeit kifejező, ismeretlen tehetségek által formábaöntött, szájhagyomány útján terjedő népi líra volt. Az államszervezés elemi gondjaival küszködő Szerbia pillanatnyilag még ezek publikációja számára sem tudott megfelelő keretet biztosítani. Ennek következtében a szerb kulturális megújulás szellemi vezére Vuk Stefanović KARADŽIĆ is Bécsbe költözött és itt jelentette meg nagyhatású népdal és népmese gyűjteményét, valamint a szerb irodalmi nyelv megteremtése szempontjából döntő jelentőségű szótárjait és almanachjait. A bécsi szerb kereskedőtársadalom öntudata és áldozatkészsége tette lehetővé az első jelentősebb szerb folyóiratok (*Serbskije Novini* 1781, *Slaveno-Serbskije Vedomosti* 1792), majd a Dimitrije DAVIDOVIĆ szerkesztette (1813–1822) komoly hetilap, a *Serbske Novine* megjelenését is.

A 19. század elejére már kialakult a magyarországi szerbek kulturális fejlődésének két központja: az ország belsejében Pest és Buda, a déli határszélen pedig Újvidék, a mai Novi Sad. Budán már a felszabadulás, Pesten pedig az első nagyobb betelepülések óta jelentős számú (főleg szőlőművelést és kereskedést folytató) szerb lakosság élt, amelynek polgárosodási és vagyonosodási folyamata akkor még a magyarságét jóval megelőzte. A kulturális élet élénkülése azonban lényegileg párhuzamos vonalon haladt, amit szemléltet az is, hogy a nagyszombati egyetem Budára, ill. Pestre való költözése (1777, 1784) és Stefan NOVAKOVIĆ bécsi szerb cirill betűs nyomdájának Budára kerülése, ill. az Egyetemi Nyomda által való megvásárlása (1796) időbelileg is szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Ugyanakkor délen az összefüggő szerb nyelvterület határán, a pétervári erőd védelme alatt, főleg a török elől menekült szerbek első településéből hamarosan városi rangra emelkedett (1747) Újvidéken már 1790-ben működött nyomda. A szerbség itt hozta létre magyar anyaországi első gimnáziumát (1810), amelynek tanárai a szerb kultúra fejlesztésének legelkésebb apostolai voltak.

A magyarországi szerbek nagy hírű folyóirata a *Letopis* (az első számon szereplő megnevezése: *Serbske Lbtopisi*¹ — jelenlegi nevén *Letopis Matice Srpske*) fennállásának egész tartama alatt a legszorosabb kapcsolatban volt a Matica Serbska-val, a reformkorszakban létrejött és azóta is virágzó szerb közművelődési egyesülettel. A *Letopis* megalapítása azonban időben megelőzte a Matica-ét, sőt az utóbbi megalapításának formális jogcíme éppen a folyóirat fenntartásának biztosítása volt. Lényegében mind a folyóirat, mind az egyesület létrejötté ugyanazon kultúrszomj megnyilvánulása volt, amely a kultúra fejlesztése érdekében elsőrendű szükségletnek minősítette a szervezett keretek biztosítását.

A *Letopis* létrehozását közvetlen kiváltó ok a DAVIDOVIĆ szerkesztette bécsi *Novine Serbske* 1822-ben való megszűnése volt. Ez indította az újvidéki szerb

¹ A folyóirat neve az idők folyamán többször változott. A vizsgált időszakban a belső címlapon az 1825. évi 1. számtól az 1830. évi 20. számig *Serbske Lbtopisi*, a 21. számtól kezdve az 1834. évi 36. számig *Serbskij Lbtopis* (lággyító jellel), a borítólapon a 2. számon *Lbtopisi*, a 4. számtól kezdve végig *Lbtopis* szerepel. A *Serbske Lbtopisi* egyesek szerint többes alanyeset (vö. a Jahrbücher kifejezéssel), mások szerint egyes birtokos eset (vö. a C. Taciti Historiarum Liber primus szerkesztésmóddal). Szövegbeli hivatkozásokban a folyóiratot általában *Serbsku Lbtopis* néven jelölik. A *Lbtopis* szót eleinte, orosz mintára nőneműnek tartják, de a 21. számtól kezdve hímneműnek tekintik. L. Josifović S.: *Promene u nazivu Letopisa*. *Letopis Matice Srpske* 1950. 365. k. 212.

értelmiség néhány kiemelkedő egyéniségét, elsősorban Lukian MUŠICKI-t (1777—1835), a szerzetesből később püspöki rangra emelkedett, de haladó szellemű és nagyműveltségű irodalmárt, a pszeudoklasszikus költészet kimagasló, a maga korában népszerű és ünnepeelt képviselőjét, Jozef ŠAFARIK-ot (1795—1861), az európai hírű szlovák szlavistát (aki 1819—1825 között az újvidéki szerb gimnázium igazgatója volt), Milovan VIDA KOVIĆ-ot (1780—1841), korának népszerű lovagregény íróját, a külföldi romantika témáinak szerb adaptálóját és másokat egy hazai szerb tudományos—irodalmi folyóirat meg-alapítására. A lapot megindulása idején VUK KARADŽIĆ is erkölcsi támogatásáról biztosította, az alapítók nagy része pedig rokonszenvezett a VUK-féle nyelvújítás célkitűzéseivel, a népi nyelv szokincsével felújított eleven és közérthető modern irodalmi nyelv létrehozása és a helyesírásnak a fonetikával való összhangba hozása gondolatával.

A folyóirat szerkesztését, az újvidéki csoport egyik fiatalabb tagja, Djordje MAGARAŠEVIĆ (1791—1830) író-tanár vállalta, akit az alapítók többsége széles körű műveltségére és aktív egyéniségére tekintettel a szerkesztésre viszonylag legalkalmasabb személynek tartott. A szerémségi születésű MAGARAŠEVIĆ a pesti egyetemen szerzett filozófiai végzettsége és a horvátországi Karlócán folytatott teológiai tanulmányai alapján e város szerb gimnáziumában kezdte el tanári működését, majd 1817-ben került át az újvidéki gimnáziumhoz. A *Letopis* szerkesztésének elvállása előtt jelent meg egy kora politikai történelmével foglalkozó önálló műve, egy történelmi tárgyú fordítása, majd 1828-ban jelentette meg Szerbiai utazás című útleírását.² MAGARAŠEVIĆ széles látókörű és gyakorlati érzéssel rendelkező egyéniség volt, aki az időszerű problémák megoldásánál a különböző szempontok összeegyeztetésére és a személyi ellentétek tompítására törekedett. Szerkesztőségének ideje alatt a két legjelentősebb probléma a nyelvújítás, ill. a helyesírás kérdésében való állásfoglalás és a folyóirat profiljának meghatározása volt.

Az alapítók megbízásából Jovan HADŽIĆ (1799—1869), a később Milos SVETIĆ néven irodalmi tevékenységet folytató joghallgató, a folyóirat későbbi szerkesztője és a Matica leendő elnöke járt el Bécsben és Budán a szükséges engedélyek kieszközlése ügyében. Noha a budai cenzúra jóváhagyása még 1824. máj. 24-én megtörtént, a folyóirat első száma az 1825-ös évszámot viselte és az ez évre szóló naptárat közölte. A folyóiratot évente négyszer kívánták megjelentetni (a vizsgált időszakban évenként négy szám — saját megnevezése szerint „könyv”, ill. kötet — került kiadásra az 1825-ös év kivételével, amikor csupán három) főleg abból a megfontolásból, hogy a terjesztés legkönnyebben a Pesten évente négyszer tartott vásáron oldható meg. A nyomdai előállítást a budai Egyetemi Nyomda végezte,³ a kiadás minimális költségeit pedig úgy teremtették elő, hogy Konstantin KAULICI újvidéki könyvkereskedő 100 forintot fizetett MAGARAŠEVIĆ-nek egy-egy szám megszerkesztéséért. A szerkesztő emellett minden számból 25 példányt is kapott. Az évi előfizetés ára ekkor 30 Ft volt.

Az említett két probléma egyike a nyelvújítás és a helyesírás tekintetében való állásfoglalás már az első szám megjelenése körül komoly zavarokra vezetett. E korszak irodalmi nyelve az ún. szlavjanoszerb, amely a pravoszláv

² *Istorija najvaznijih političkih evropejskih priključenija od vienskog mira 1809 do 1821 god.* Budim, 1823.; *P utešestvije po Srbiji*, 1827.

³ Lásd Egyetemi Nyomda iratai. Orsz. Levéltár külön gyűjtemény.

egyház által a 18. sz. harmincas éveiben bevezetett orosz redakciójú ószláv-ból, az orosz—szláv nyelvből népnyelvi elemek beszűrődésével alakult ki. Bár a klérus és a művelt polgárság a mindennapi életben is használta, egyre inkább a nyelv természetes fejlődésétől elmaradt műnyelvvé vált. Ezzel szemben VUK KARADŽIĆ a nyelv és az egész társadalom demokratikus megújulásáért küzdött és a népi nyelvnek általa összeállított teljes szótára bázisán korszerű népi-irodalmi nyelv kialakítására és ehhez idomuló, az elavult betűjelektől megszabadított helyesírás létrehozására törekedett.⁴ MAGARAŠEVIĆ, aki már előzőleg rendszeres kapcsolatot tartott fenn a Bécsben élő VUKkal (utóbbi megküldte neki publikációit és a róluk szóló beszámolókat) és elvileg a reformszemek híve volt, a folyóirat első számában, főleg a helyesírás tekintetében magáévá tette VUK néhány újítását. Mellőzte a lágyítójel alkalmazását, a családneveket č helyett ć-vel írta (bár később éppen a saját nevénel megtartotta a č-t és a lágyítójelet is), emellett az e számban közölt naptárat egyházi-szláv helyett szerb nyelven jelentette meg. Újításaival, főleg a naptár közlésével azonban magára vonta a konzervatív körök, elsősorban ezek legtekintélyesebb egyéniségének, a nyelvújítás elszánt ellenzójének, Stefan STRATIMIROVIĆ karlócai metropolitának, a magyarországi szerb-ortodox egyház fejének neheztelését. A metropolita közbelépett az illetékes hatóságoknál és sikerült is elérnie, hogy a folyóirat feltalálható példányait lefoglalták. Ezek után MAGARAŠEVIĆ elállott a reform nyílt támogatásától, mellőzte a naptár közlését és álláspontját azzal védelmezte, hogy a kétségtelenül nagyobb megfontolást igénylő nyelvi reformon belül a helyesírás kérdésének csak alárendelt jelentősége van. Ehhez a szemlélethez fokozatosan csatlakoztak a *Letopis* többi munkatársai is, bár sokan közülük a reform hívei maradtak. Ugyanakkor azonban VUK a folyóirat szerkesztőségének álláspontját megalkuvásnak tekintette, a kapcsolat közte és a *Letopis* munkatársai között meglazult, sőt egyes esetekben éles polémiák is keletkeztek. MAGARAŠEVIĆ a maga részéről közvetíteni igyekezett a két irányzat között és nemegyszer levélben mentegőzött VUKnál, amikor a metropolita nyomására a reformszeméket támadó cikkeket kellett közölnie.

A másik probléma ugyancsak elvi jelentőségű volt, bár ez — tekintettel arra, hogy MAGARAŠEVIĆ egyébként szerkesztési elveit szilárdan érvényesíteni tudta — nem éleződött ki. A folyóiratnak szláv tudományos körökben legtekintélyesebb munkatársa ŠAFÁRIK a folyóiratot történettudományi-filológiai szaklappá igyekezett alakítani. Cikkeiben következetesen állást foglalt a színvonalas, komoly irodalom művelése, az irodalmi és történelmi antikvitások szakszerű feltárása mellett. MAGARAŠEVIĆ ugyan a folyóiratban széles körben engedett teret ŠAFÁRIK műveinek és az azokról szóló ismertetéseknek, de figyelembe vette, hogy a tényleges és a potenciális olvasóközönség még nem nőtt fel annyira, hogy szakproblémákkal tudjon foglalkozni. ŠAFÁRIK célkitűzését egyelőre megvalósíthatatlanoknak tartotta, és helyette a közérthetőség és a tartalmi változatosság szempontjai képviselőjével igyekezett előmozdítani a közműveltség színvonalának emelését. Tudatában volt annak, hogy kortársai, mind az írók, mind az olvasók sok kérdésben eltérő állásponton vannak, de vallotta, hogy a folyóiratnak elsősorban az egyetértés ápolására kell törekednie. Hangsúlyozta, hogy nem gondol az írók írásmódjának megváltoztatására, számol azzal, hogy egyes írók túlzott buzgalommal,

⁴ CSUKA: I. m. 123, 173.

mások indokolatlan kétkedéssel végzik alkotó munkájukat. A szerkesztőnek szerinte „abból kell választania, amiből tud”, „a legjobb mindig az, ami legszükségesebb” és fontos az, hogy „idejében történjen meg az, aminek meg kell történnie”.⁵

Bár a folyóirat jellege tekintetében MAGARAŠEVIĆ és ŠAFARIK elgondolásai nem egyeztek, a tartalomra vonatkozó érdemi célkitűzésük azonos volt: a szerb nép és a szláv közösség szolgálata. Amint MAGARAŠEVIĆ a *Letopis* első számában leszögezte, a folyóiratban helyet kap minden, „ami a szláv népeket az Adriától a Jeges tengerig, a Baltikumtól a Fekete-tengerig általában véve, a szerbeket pedig különösen érinti”... „mindaz, ami erről az irodalomban megjelenik”. MAGARAŠEVIĆ ŠAFARIK-kal együtt a szlávtságot szerves egésznek tekintette, és a folyóirat feladatának az össz-szláv kultúra ápolását minősítette. A szláv népek vérségi kapcsolatai, népjellemi adottságai, történelmi sorsközösségük, kultúrájuk és irodalmuk rokon vonásai számos cikk közvetlen témája vagy közvetett mondanivalója. A továbbiak során részletes képet fogunk kapni arról, hogy ezen össz-szláv szemléleten belül mennyire állott előtérben a szerb kultúra szolgálata és hogyan alakult más szláv népek kultúrájának ismertetése.

A fentiekben már utaltunk a reformeszmét követő városi polgárság és a klérus irányítása alatt álló konzervatív körök közötti súrlódásra, amely a kérdéses időszak egész folyamán érezhető volt. Ennek ellenére a szerbségen belül társadalmi-politikai-ideológiai megoszlásról ebben az időben alig beszélhetünk, sőt a nemzeti öntudat és a nemzeti kultúra ápolására irányuló törekvés a szerb társadalom egységének megszilárdulását segítette elő. Az ortodoxia a szerb nép történeti viszonyai között annyira szerves alkotórészévé vált a társadalomnak, a klérus tekintélye annyira belerögződött a néplélekbe, az egyházi szövegek annyira domináltak az írásos kultúrában, hogy a súrlódásokért való felelősség kérdését komolyabb formában felvetni sem lehetett. A nemzeti gondolat zászlóvivőjeként szereplő polgári értelmiség nagy része teológiai ismereteket is szerzett, a klérus, élükön a szerzetesekkel, főleg a falvakban és az összefüggő nemzetiségi területeken a népközösség szervező és irányító rétegévé vált. Ez a helyzet természetesen a folyóiratban is tükröződik, bár, mint látni fogjuk, a kifejezetten vallási vonatkozású anyag aránya csekélyebb.

A szerb társadalom egységét szolgáló mérsékelt konzervativizmus olyan vonatkozásban is helyet kap a folyóirat hasábjain, hogy — legtöbbször tárgyilag indokolható alkalmakkor — kifejezésre juttatják az uralkodó iránti lojalitásukat. Ilyen pl. a *Matica* alapításával kapcsolatban⁶ I. FERENCnek 1812-ben kiadott rendeletéről való megemlékezés. Kifejezetten hódoló jellegű a magyarországi szerb iskolai alapok felügyelő bizottságának 1832. febr. 27-i, a császárkirály uralkodásának 40. évfordulója alkalmából küldött felirata (a folyóirat a latin eredeti mellett szerb fordításban is közli), amely elősorolja azokat a jótéteményeket, amelyekben a szerb nép a Habsburg-ház uralkodóitól részesült. A folyóirat által közölt lírai alkotások között is szerepelnek az uralkodóház tagjait méltató panegirikus költemények (pl. TERLAJIĆ üdvözlése JÓZSEF nádor nejéhez, Alexandra PAVLOVNA orosz nagyhercegnőhöz).⁷

⁵ *Letopis* 1826. 5. k. Előszó I—VI.

⁶ Uo. 1832. 29. k. 109—111.

⁷ Uo. 1832. 30. k. 56—62.

A már említett zavaró körülmények mellett azonban hamarosan a folyóirat további létét közvetlenül is fenyegető veszély jelentkezett. Az a feltételezés, hogy a folyóirat fenntartásának anyagi alapját az előfizetők révén lehet biztosítani, nem vált be. A harmadik szám megjelenése után KAULICI az anyagi kockázatot már nem tudta vállalni és így más forrásról kellett gondoskodni. Az anyagi nehézségek áthidalására irányuló akció azonban rövidesen a vártnál is jelentősebb eredményre, a ma már közel másfél század óta működő szerb közművelődési intézmény, a Matica Serbska⁸ megalapítására vezetett. A szerbek felbuzdulását a folyóirat nehézségein kívül kétségtelenül az is élesztette, hogy SZÉCHENYI Istvánnak a pozsonyi országgyűlésen 1825. nov. 3-án tett nagylelkű felajánlása nyomán teljes erővel bontakozott ki a magyar kultúra továbbfejlesztésére, a Tudós Társaság, ill. a Tudományos Akadémia megszervezésére irányuló mozgalom. Bár ebben az időben a pest-budai szerbek száma már megfogyott és a városokba beköltöző magyar nemesi családokhoz képest anyagi erejük is jóval kisebb súllyal esett latba, a szerb kultúra fejlesztése érdekében a kereskedő polgárok mégis könnyebben vállaltak anyagi áldozatot, mint a déli országrész konzervatív beállítottságú földműves-katona lakossága.

Az első lépést ebben a vonatkozásban Josif MILOVUK és Gavril BOZITOVAC budai jómódú kereskedők tették meg, akik fejenként 500 forint áldozatot vállaltak a folyóirat fenntartása érdekében. Milovuk HADŽIĆ közvetítésével érintkezésbe lépett MAGARAŠEVIĆ-tyel, ez pedig a Kaulici-vel kötött megállapodás feltételei alapján Milovuk-kal szemben is elvállalta a folyóirat szerkesztését. 1826 januárjában négy pesti szerb kereskedő 100–100 forint kölcsönt ajánlott fel a szerkesztőnek.⁹

Noha a folyóirat áldozatkész támogatói kezdetben nem gondoltak tudományos társaság létrehozására, a fejlődés természetes menete hamarosan erre vett irányt. A 19. sz. eleje óta a szerb értelmiség körében már napirenden volt a kultúra ápolásával foglalkozó szervezet létesítése. STRATIMIROVIĆ metropolita, MUŠICKI, VUK KARADŽIĆ és HADŽIĆ egyaránt tettek sikertelen kísérleteket ebben az irányban. Most is HADŽIĆ szervező energiája tette meg a döntő lépést, amikor rábírta a folyóirat támogatóit, hogy hozzájárulásukat ajándéknak tekintsék egy szerb könyvek kiadását biztosító alap számára. Az érdekeltek a javaslatot elfogadták, a vállalt összegeket befizették és HADŽIĆOT bízták meg a társulás szabályzatának kidolgozásával. Az alapítók az alapszabályt HADŽIĆ szövegezésében 1826. febr. 16-i ülésükön fogadták el, a társaságot Matica Serbska néven megalakultnak nyilvánították. Egyben tisztikart is választottak: HADŽIĆ töltötte be az elnöki, MILOVUK a pénztárosi tisztséget.

HADŽIĆ, aki időközben ügyvédi diplomát szerzett, a társaság szervezetének jogi konstrukcióját I. FERENC 1812. szept. 5-i leiratára alapította, amely a budai egyetemi nyomda jogosítványának meghosszabbításával kapcsolatban megengedte, hogy a „szerb nép műveltségének emelése céljából alapot létesítsenek, ennek jövőbeli jövedelméből klasszikus könyveket nyomtassanak és az érdemes írókat illendően díjazzák”.¹⁰ HADŽIĆ utalt arra, hogy az engedély lehetőségének korábbi ki nem használása maguknak a szerbeknek hibája volt. Ő a Matica-t a szó tágabb értelmében vett ismeretterjesztő társaságként kívánta megszervezni, és ennek érdekében feladatát annyira rugalmasan szöve-

⁸ Mai helyesírás szerint Srpska.

⁹ Andrej Rozmarović, Djordje Stanković, Petar Rajić és Jovan Demetrović.

¹⁰ *Letopis* 1826. 5. k. Előszó I–VI.

gezte meg („célunk a szerb nép irodalmának és műveltségének terjesztése, a szerb könyvek kéziratainak világra segítése és a terjesztés útjában álló akadályok egyszersmindenkorra való elhárítása”), hogy az a könyv és folyóiratkiadás célkitűzéseit ezek kifejezett említése nélkül is magában foglalhatta.¹¹

A későbbiek során a *Letopis* megjelenése szorosan a Matica Serbska-hoz kapcsolódott. A *Letopis* a Matica mindenkori kultúrpolitikai, nyelvészeti és irodalmi irányvonalának képviselője volt, a folyóirat szerkesztői és munkatársai többnyire a Matica tekintélyesebb tagjai közül kerültek ki és a kiadás költségeit is a Matica teremtette elő, sőt — mint látni fogjuk — a folyóirat publikálása is a Matica működésének közvetlen függvénye volt. A Matica jelentőségét éppen az adta meg, hogy egy olyan időben, amikor a szerb irodalmi kultúra fejlesztésének sem az óhazában, sem a Habsburg monarchia területén nem volt szervezett központja, összefogta a kultúra művelőit és az iránta érdeklődőket, megindította a rendszeres szerb nyelvű könyvkiadást és egy színvonalas, a maga korában ritka következetességgel publikált folyóiratot állított a művelődés szolgálatába. A Matica a *Letopis*-ban adta közre híres szózatát:

„Egy szellem lelkesítsen mindnyájunkat — népünk szeretetének szelleme, egy gondolat vezesse és irányítsa minden tettünket — a közösség javának eszméje, egy tűz hevítse minden munkánkat — a népfelvilágosítás szent buzgalma!”¹²

A Matica megalakulásának hatása rögtön lemérhető volt a *Letopis* megerősödésén is. Az alapítók csupán Pesten és Budán rövidesen 90 előfizetőt gyűjtöttek össze a *Letopis*-ra. Vidéken 49 helyen adtak ki terjesztői megbízást. 1826 augusztusában a Matica tagjainak száma 17-re emelkedett, az új tagok között volt OBRENOVIĆ Miloš fejedelem és fivére Jevrem, akik 500 Ft-tal járultak hozzá a kiadás költségeihez. A folyóirat megjelentetésének anyagi akadályai egyelőre elhárultak, a *Letopis* egyes személyek publikációjából egy élő szervezet szócsövénévé vált. A folyóirat nyomdai előállítását továbbra is az Egyetemi Nyomda végezte, HADŽIĆ maga azonban Újvidékre költözött és az ugyancsak Újvidéken élő MAGARAŠEVIĆ-tyel szoros egyetértésben működött közre a folyóirat szerkesztésében.

A Matica hamarosan megkezdte könyvkiadói tevékenységét is. 1827 és 1834 között tizenegy történelmi, szépirodalmi és ismeretterjesztő művet, eredeti alkotásokat és fordításokat jelentetett meg. MAGARAŠEVIĆ-hez hasonlóan HADŽIĆ is elzárkózott a VUK-féle reformok átvételétől, bár utóbbival rendszeres kiadványcserét tartott fenn. HADŽIĆ VUK KARADŽIĆ-tyal már a Matica első kiadványa, VIDAKOVIĆ *Kassia Carica* című regényével kapcsolatban összeütközésbe került (1827), mivel VUK helytelenítette a szerinte alacsony színvonalú, homályos nyelvezetű és ingadozó helyesírású mű kiadását. VIDAKOVIĆ nyelvezetét ŠAFARIK is kifogásolta, és azt még Dositej OBRADOVIĆ, az első ösztönös nyelvújító munkásságához viszonyítva is hátralepésnek minősítette.

Hamarosan felmerült az a probléma is, amelyet HADŽIĆ az alapszabályok megszerkesztésénél tágabb értelmű megfogalmazás útján kiküszöbölni igyekezett. HADŽIĆ, aki az első alapítók közül az egyetlen értelmiségi volt, szeretete volna a társaságot tudományos tevékenységre ösztönözni. Ezt a koncepciót főleg MILOVUK támadta, aki a kiadói profil erőteljesebb érvényesítését köve-

¹¹ *Milisavac*: I. m. 30.

¹² *Letopis* 1826. 5. k. Előszó I—VI.

telte. Az alapítók általában nehezteltek HADŽIĆ-ra, mivel ez mint elnök a demokratikus tömörülésben saját elgondolásait erőszakos eszközökkel igyekezett érvényesíteni. MILOVUK emellett nem tartotta megfelelőnek HADŽIĆ jogi konstrukcióját, hanem szükségesnek tartotta, hogy a társaság működésére kifejezett engedélyt kérjenek a hatóságoktól. Mivel az engedélykérés gondolatát HADŽIĆ határozottan elutasította, MILOVUK két társával kilépett a Matica-ból és „Szerb Irodalmi Társaság” néven kifejezetten VUK célkitűzéseit támogató társaságot kívánt szervezni.¹³ A szükséges engedélyt azonban a metropolita kedvezőtlen véleményezése folytán nem kapták meg, és így egy újabb szervezet létrehozása meghiúsult.

Ebben a helyzetben a Matica tagságának megnyugtatója érdekében MAGARAŠEVIĆ a folyóirat 1828. 30. számában leszögezte, hogy a Matica „nem litterarische Gesellschaft”, hanem a „hazafias szerbek, főleg kereskedők által létesített alap abból a célból, hogy hasznos könyveket adjanak ki és azokat olcsó áron árusítsák”.¹⁴ Ennek ellenére nyilvánvaló volt az, hogy ha a Matica a VUK KARADŽIĆ-tól független vonalát tudományosan meg akarja alapozni, ha az etimológia és a fonetika szempontjait egyaránt figyelembe vevő helyesírást akar kialakítani, feltétlenül szükség van korszerű nyelvtan kiadására. Ennek érdekében a Matica 1831-ben 500 Ft díjjal pályázatot tűzött ki szerb nyelvtan megírására, a pályázat azonban eredménytelen maradt. A folyóirat ugyan később leköszölte munkatársának Pavel SOLORIĆ-nak posztumusz munkáját, de ez a nyelvtan anakronizmusa folytán komolyabb érdeklődést nem keltett. A három évvel később kitűzött pályázatra sem adtak be díjazható pályaművet. VUK KARADŽIĆ maga, hívei tanácsa ellenére sem nyújtott be pályázatot, sőt éppen ebben az időben az általa szerkesztett *Danica* hasábjain éles támadást intézett a Matica irányvonala ellen.

Ami a folyóirat cikkeinek tartalmi megoszlását illeti, a tíz évfolyam oldalterjedelmének több mint a fele (57%-a) a szépirodalom körébe sorolható, míg a többi rész túlnyomólag humán jellegű (történelem, nyelvészet) tudományos anyag. A maga idejében mindkét résznek megvolt a maga jelentősége: a *Letopis* volt az egyetlen hazai lehetőség szerb nyelvű lírai alkotások, rövidebb prózai írások, műfordítások megjelenítésére; másrészt a kultúra terjesztése és a nemzeti eszme tudatosítása szempontjából feltétlenül szükség volt a nemzeti történelem ismertetésére és a modern irodalmi nyelv kialakítására irányuló szellemi áramlatok bemutatására. Maga a kor azonban elsősorban a kultúra ösztönös fejlődésének, az irodalmi irányok váltásának, a nyelv és írásmód kialakulásának ideje, tehát átmeneti időszak volt és így ma már mind az irodalmi, mind a nyelvészeti anyagnak túlnyomóan csupán történeti jelentősége van. Részleteiben a szépirodalmi anyag nagyjában azonos arányban oszlik meg az önálló lírai, ill. prózai művek és műfordítások között.

A lírai anyag túlnyomó része klasszikus ihletésű óda, elégia, allegória, verses nekrológ, elbeszélő költemény. Szerzői közül a folyóirat irodalmi szerkesztőjének számító HADŽIĆ—SVETIĆ-en kívül (aki korának egyik legtermékenyebb irodalmára volt) az irodalomtörténet is megőrizte Jovan STEJLIĆ (1804—1853), az irodalmi érdeklődésű és a természettudományok népszerűsítésével is fog-

¹³ Megkülönböztetendő a VUK barátja, Dimitrije TIROL által Temesváron megszervezett „Szerb Irodalombarátok Társaság”-ától, amely ugyancsak rövid ideig (1828—1831) állott fenn.

¹⁴ *Letopis* 1829. 17. k. 68—82.

lalkozó orvos, Jovan PAČIĆ (1771–1849), az irodalmár huszártiszt, Pavel STAMATOVIĆ (1805–1863), a *Serbska Pčela* szerkesztője neveit. Írt a folyóiratba korának legünnepeltebb költője, a romantika előfutára, az első szerb felkelésről szóló, népi deszterácokban írt eposz, a *Serbianka* szerzője Sima MILUTINOVIĆ SARAJLIJA (1791–1847); sűrűn jelentkezik a *Letopis*ban főleg ünnepélyes zengzetű ódáival maga MUŠICKI is. A magyarok számára a folyóiratnak legismertebb munkatársa VITKOVICS Mihály (1778–1829), aki a magyar mellett szerb anyanyelvén is verselt, magyar műveket (köztük KÁRMÁN *Fanny hagyományait*) szerbre, a szerb népköltészet kincseit magyarra fordította. Foglalkozik a lap, bár jelentőségéhez képest kisebb mértékben a népdalokkal (mind versmérték és zeneiség, mind tartalom tekintetében). Gyakran jelenik meg a folyóiratban a korabeli irodalmi lapok kedvelt műfaja, a néha pár soros, máskor több oldalas verses talány is.

A prózai művek jelentős része irodalmi levél az előző évtizedek kiemelkedő egyéniségeinek tollából. Sok levelet, ezenkívül aforizma gyűjteményeket is közöl a *Letopis* Dositej Dimitrije OBRADOVIĆ-tól (1742–1811), a szerb felvilágosodás vándor filozófusától, a népművelő szerb irodalmi próza megalapítójától, Gligorije TERLAJIĆ (1766–1812) trieszti, majd pétervári egyetemi tanár, az orosz–szláv nyelvi változat terjesztőjétől, Pavle SOLARIĆ-tól (1781–1821), a filozófia klasszikusainak szerb fordítójától, az első szerb földrajz írójától. Rendszeresen hoz a folyóirat néhány oldalas morális tanulságot nyújtó elbeszéléseket, amelyek tartalmára gyakran a cím is utal (Igazságosság, Nagylelkűség, Hála, Férfiasság, Hűség, Jóakarát stb.), anekdotákat, nép- és állatmese feldolgozásokat. Akad néhány hosszabb, folytatásokban közölt prózai írásmű is. Gyakran jelentkező műfaj a klasszikus szemelvények önálló feldolgozása, nemegyszer párbeszédes formában.

A kifejezett műfordítások legnagyobb része görög–latin klasszikus témájú. Leggyakrabban találkozunk HORATIUS ódáival, TIBULLUS elégiáival, ANAKREON dalaival. Teljes fordításban közli a folyóirat PLATON *Phaidonját*. Sűrűn szerepel CORNELIUS NEPOS, SALLUSTIUS, LIVIUS, CICERO. Szemelvényeket hoz a lap az *Aeneis*ből, PHAEDRUS és AESOPUS műveiből. A korabeli klasszikusok közül legtöbb a SCHILLER fordítás, de VOLTAIRE, ROUSSEAU, LAROCHEFOUCOLD bölcselkedéseit is előszeretettel közli a *Letopis*. Gyakran szereplő nevek a fordított anyagban August Gottlieb MEISSNER, Martin OPITZ, Christian GELLERT, Salomon GESSNER, valamint HERDER és Jan KOLLAR.

A tudományos ismeretterjesztő anyagon belül a legnagyobb csoportot a szerb nyelvészeti tartalmú, a nyelvemlékeket, a nyelvújítást és a helyesírási reformot tárgyaló cikkek képezik (az összes lapterjedelem 12%-a). Részletekben, teljes terjedelmében leközli a folyóirat SOLARIĆ már említett rendszeres szerb nyelvtanát. Kétségtelen, hogy a vizsgált időszakban a *Letopis* cikkíróinak gárdája a nyelvújítási harcban retrógrád álláspontot vallott, amikor VUK KARADŽIĆ-nak a népnyelv irodalmi szintre való emelésére és a helyesírás egyszerűsítésére irányuló célkitűzéseivel szemben lényegében a szlavjanoszerb nyelvi változat irodalmi műnyelvként való fenntartása mellett foglalt állást. Ezen szemlélet összefoglalásaként hozza a *Letopis* SOLARIĆ-nak az irodalmi nyelvről folytatott „beszélgetéseit”, SVETIĆ-nek elemző jellegű nyelvtani fejtegetéseit. A szerkesztőség hivatalos álláspontját egyébként MAGARAŠEVIĆ-nek a „szerb irodalomról” címmel publikált cikke rögzíti le.¹⁵

¹⁵ Uo. 1829. 17. k. 68–72.

A szláv közösségi eszme képviselőjében a folyóirat jelentős számmal hoz szlavisztikai cikkeket (lapterjedelem 8%-a). A szlávok eredetével, a szláv nyelv- emlékekkel, a szláv nyelvek jellegzetességeivel, a szláv népjellemmel, a szlávok történetével és kulturális intézményeivel foglalkozó cikkek, ha tudományos megállapításaik egy része az újabb kutatások fényénél nem is tartható fenn (mint pl. SOBACIĆ-nak a szlávok szkíta eredetét vitató álláspontja), az egyes témák enciklopédikus feldolgozását nyújtják. A szlavisztika különösen előtérben áll a folyóirat utolsó, „vegyes”-nek nevezett, lényegileg bibliográfiai tájékoztató rovatában, ahol rendszeresen ismertetik a szláv népek irodalmának és tudományának jelentősebb termékeit, másrészt a szlávokkal foglalkozó bármely országban megjelent komolyabb műveket. A szlavisztika csoportjában saját cikkeivel és ismertetett műveivel gyakran szerepel a már említett Pavel Jozef ŠAFÁRIK, a szláv filológia megalapítójának neve, aki a kérdéses időszakban — a cseh és szlovák nyelvészet terén szerzett tudományos tekintélye birtokában — újvidéki gimnáziumi igazgatói állásában szerb és horvát, valamint egyéb szláv nyelvek és népek tanulmányozásával készült fel monumentális történelmi-néprajzi-régészeti-művelődéstörténeti és irodalmnyelvészeti szintézisének megírására. A folyóirat közli ŠAFÁRIK-nak *A legújabb illír szláv irodalom szemléje* című (befejezetlen) irodalomtörténeti-bibliográfiai tanulmányát (amely három részben külön tárgyalja a „katholikus délszlávok”,¹⁶ a szerbek¹⁷ és a horvátok¹⁸ irodalmát), a szlávok őstörténetére vonatkozó több értekezését, továbbá SUROVECKI orosz tudós szláv történeti tanulmányának kommentált fordítását, „a délszláv irodalom története” című művének DOBROVSKY bírálataán alapuló ismertetését.

A szlavisztika mellett kiemelésre érdemes az egyes szláv népek kultúrájával foglalkozó cikkek csoportja is (az összterjedelem 6%-a). A folyóirat már MARGAŠEVIĆ össz-szláv irányvonalának érvényesülése idején is, utána pedig fokozottabban súlyt helyezett az orosz kultúra ismertetésére. E témakörbe tartoznak Oroszország földrajzi leírásával foglalkozó cikkek, orosz írók életrajzos bibliográfiái, KARAMZIN orosz történetíró életrajza és több tanulmánya, az oroszországi ősnymtatványok bemutatása, I. SÁNDOR cár életrajza, a Ruzskaja Pravda törvénykönyv kommentárja. *A Letopis* hosszabb tanulmányt közöl a lengyel irodalomról is, a cseh és szlovák irodalomnak pedig az összefoglaló tanulmányokban és a könyvismertetések rovatában ad helyet. Említésre méltó viszont, hogy a folyóirat a vizsgált időszakban, tehát az illír mozgalom kifejlődése előtt — ŠAFÁRIK-nak a horvátok, ill. Bosznia és Dalmácia katolikus délszlávjai irodalmával foglalkozó fentemlített tanulmányától eltekintve — alig foglalkozik a horvát, a szlovén és (a montenegróin kívül) más délszláv népek kultúrájával. (A bibliográfiák közül a horvát származású TANČIĆ történész és geográfus munkái ismertetésének van horvát vonatkozása.) A szomszédság keltette érdeklődésre vezethetők vissza viszont azok a cikkek, amelyek a román és albán nyelvet, e népek eredetét, történetét és kultúráját tárgyalják.

A szerb vonatkozású humán ismeretterjesztő-tudományos anyag másik nagy csoportját a történelmi és életrajzi tartalmú cikkek adják (az összterje-

¹⁶ Uo. 1833. 34. k. 1—28. (Történelmi áttekintés a 12. sz.-tól, 1800-tól 51 író életrajza és művei)

¹⁷ Uo. 1833. 35. k. 1—33. (1825-től 44 író életrajza és művei)

¹⁸ Uo. 1834. 36. k. 1—19. (Történelmi áttekintés a 11. sz.-tól, a 18. sz. közepétől 33 író életrajza és művei)

delem 7%-a). Az utóbbiak nagy része csupán szűkebb körben ismert személyiségekről való megemlékezés, az előbbieik között azonban több részletesebb és alaposabb tanulmány is akad. Így cikksorozatban ismerteti a *Letopis* — az *Oesterreichische Militärische Zeitschrift* 1821-es évfolyama alapján — az 1804—1812-es szerb szabadságharc történetét. Tanulmányok foglalkoznak Montenegro történetével, I. NEMANJA István szerb királlyal, a *Letopis* carjem srpskim annaleszerű forrásmunkáival, DUSAN István törvénykönyvével, az ún. sajkás ezredek történetével stb.

Viszonylag jelentős (az összterjedelem 4%-a) a szerb ortodox egyházat valamilyen formában érintő anyag. Ennek egy része erősen történeti vonatkozású (metropoliták életrajzi vázlata, nevezetesebb kolostorok története), de vannak egyházi tanulmányok (pl. HADŽIĆ-é a házasságbontó okokról), a régi szláv egyházi irodalommal, az egyházi birtokokkal foglalkozó cikkek, sőt közlésre kerülnek alkalmi prédikációk szövegei is (FILARET moszkvai patriarcha egyik szentbeszédét orosz eredetiben hozza a *Letopis*).

Az olvasóközönség általános műveltségének korszerű színvonalon tartása szempontjából tanulságosak a földrajzi-statisztikai közlemények (az összterjedelem 3%-a). Ezekből az olvasó tájékozódhatott többek között Európa, az osztrák birodalom, Oroszország, Csehország legfontosabb topográfiai, demográfiai és gazdasági adatairól. E csoportba sorolhatók az „úti riportok”, amelyek szerzői különböző országokban tett utazásaikról nyújtanak tartalmas kulturális, történelmi és néprajzi vonatkozású beszámolókat (pl. Utazás Bécsből Rómába, Archeológiai utazás Oroszországban, Róma topográfiája, „Egy sebenico-i levelei”, „Filoszerb levelei” — ez utóbbiban az irodalmi vonatkozások a túlnyomóak). „A most folyó orosz—török háború színtere” című cikk szakzerű katonaföldrajzi tájékoztatás a Balkán útvonalairól és erődítményeiről, de felvázolja az európai Törökország beligazgatásának rendszerét is.¹⁹

Nemcsak terjedelem (4%), hanem elsősorban a folyóirat profilja és színvonala szempontjából figyelemreméltó az az anyag, amelyet „tájékoztatás és bibliográfia” címszóval jelölhetünk. Jelentős része címűrész: meghatározott területen lakó klerikusok (főpapok, egyházmegyei papság, szerzetesek), ill. nemesek, különböző alakulatokhoz tartozó katonatisztek, valamint a magyarországi szerb ügyvédi kar névadatai, szerb és általában szláv nyelvű iskolák jegyzéke, egyes esetekben pedagógusaikkal együtt.

A bibliográfiák sorában mind retrospektív, mind kurrens jellegű feldolgozás képviselve van. Az előbbieik sorából kiemelkedő a „Szlaveno-szerb bibliográfia 1700—1828”²⁰ a „Szerb folyóiratok és hírlapok” áttekintése,²¹ valamint maga a folyóirat első három évi anyagának összesítő jegyzéke.²² A kurrens bibliográfiai tájékoztatást a folyóirat a „vegyes” (Smesica) rovatban látta el, amelynek legfontosabb anyaga, mint már említettük, éppen a szláv nyelveken megjelent vagy szláv vonatkozású új könyvek bibliográfiája, a címadatok mellett rendszerint annotációval, rövidebb hosszabb ismertetéssel, ill. értékeléssel. E rovatban tájékoztat a szerkesztőség a kulturális és művészeti vonatkozású hírekről, pl. könyvtárak, kiállítások megnyitásáról, itt ad recenziót kulturális folyóiratokról, pl. a cseh Nemzeti Múzeum, ill. a lengyel Ossolineum tudományos-irodalmi folyóiratairól.

¹⁹ Uo. 1828. 19. k. 119—129.

²⁰ Uo. 1829. 18. k. 107—122.

²¹ Uo. 1828. 13. k. 140—145.

²² Uo. 1828. 14. k. 135—145.

Nem jelentős anyag, inkább a teljességre való törekvés jelképe az a kevés természettudományi jellegű közlemény, amely elsősorban gyakorlati egészségügyi-biológiai-pszichológiai tanácsadás vagy népszerű ismeretterjesztés (pl. *Ételről-italról-étvágyról, Ittasság — egészség — mosakodás, Miért nem jó, ha az ember ismeri sorsát, Jegyzetek a természettudomány történetéhez, Van-e élet más égitesteken stb.*).

A folyóirat életének általunk vizsgált első évtizede egybeesik történelmünkben a magyarság nemzeti öntudatra ébredése reformkor néven ismert időszakának kezdetével. A *Letopis*, amely mint láttuk, a magyarországi szerbek nemzeti törekvéseit a szláv testvériség keretébe ágyazva ápolta, a magyarsághoz való viszonyában is megtartotta öntudatos magatartását, amelyet azonban tárgyilagos szemléletben érvényesített. A magyar államszervezet adottságait, a magyarsággal való együttélés tényét realitásnak tekintve, a vizsgált időszakban, a harmonikus szimbiózis vágyát tükröző formában adott kifejezést lojalitásának a hungarus haza irányában. Ugyanakkor azonban a szerbség érdekeit sértő intézkedéseket és eseményeket éber figyelemmel kísérte, fegyelmetten kiértékelte és szükség esetén higgadt méltósággal tiltakozott ellenük.

Az idevonatkozó anyag egy része a történelmi sikereikre és fejlett nemzeti kultúrájukra büszke nyugati és közép-európai népek romanticizmusának egyes lelkes, de a tények világát felületesen szemlélő és önkényes hipotézisekre támaszkodó (főleg a germán faji gőgöt kifejezésre juttató) képviselőinek a szláv-ságot lebecsülő megnyilatkozásaihoz kapcsolódik. Már a folyóirat első számában a szlávok jellemével foglalkozó cikk a tudományos tanulmány precizitásával hivatkozik a megelőző fél évszázad nyugati történelmi és néprajzi irodalmában megjelent, formájában sértő, tartalmában pedig hamis érvekre, amelyek a szláv-ság alacsonyabbrendűségének látszatát igyekeznek felkelteni, vagy ellenőrizhetetlen eredetű vulgáris hiedelmeket fenntartani. A problémát széles összefüggéseiben szemlélő cikk természetesen nem mehetett el megjegyzés nélkül a szláv-ság olyan „értékelése” mellett, amely az egyébként szláv eredetű DUGONICS András *Etelkája* egykorú kiadásában található. A pontos hivatkozások ellenőrzése során a 20. század kutatója — a korabeli viszonyok szemléletét erőltetve is — nem talál mentségeket a mű érdemével egyébként szerves összefüggésben nem is lévő bárdolatlan és dehonesztáló kifejezések halmazatára, — viszont annál inkább értékeli a cikk bőséges tényanyagra támaszkodó hűvös, fegyelmetten, sőt tapintatos fejtegetéseit.²³

Hasonló szemléletben tárgyalja a folyóirat az erőszakos magyarosítás kérdéseit is. A sérelmek felpanaszolása mindig konkrét adatokon alapul. A válás-változtatásra, a magyar nyelv tanulására és használatára irányuló kényszer a feudális közigazgatás terhére írja, de utal arra is, hogy e túlkapások egyes területek magyar lakosainak a szlávok irányában igazságtalan megítélésére támaszkodnak. A tárgyilagosság kedvéért nem hallgatja el, hogy az erőszakos magyarosítók nemegyszer az újdonsült nemesek, a szláv eredetüket megtagadó pszeudo-magyarok közül kerülnek ki (hivatkozik pl. a KATONA Györgynél említett báró PATACSICS Ádám nagyváradi püspökre).²⁴ A folyóirat

²³ Uo. 1825. 1. k. 64—99. A tanulmány szerzője ŠAFÁRIK, a konkrét sérelmek terén elsősorban a szlovákok terhére elkövetetteket említi. A DUGONICSnál rekriminált szövegrészeket a közelmúltban ismét közli: CHMEL, Rudolf: *Literárne vztáhy slovensko-mad'arské*. Osveta 1973. 67. p.

²⁴ Uo. 1827. 8. k. 132—152. (A cikk MAGARAŠEVIĆ szerkesztő írása.)

súlyt helyez a sérelmek elleni tiltakozások hiteles szövegben való rögzítésére. Amikor pl. a szerkesztőség tudomására jutott, hogy Josif KUŠEVIĆ-nek 1826. febr. 27-én az országgyűlésen tartott beszédét, amelyben a magyar nyelvnek Horvátországban való általános használata ellen szólalt fel, az országgyűlési napló kivonatossan és elferdítve adta vissza, olvasói tájékoztatására közli a latin beszéd teljes szerb fordítását.²⁵

A folyóirat azonban a sérelmek nyilvántartása mellett is a közös haza nemzetiségeinek az állampolgári jogegyenlőségen alapuló békés együttélése mellett foglal állást. Több cikkben hangsúlyozásra kerül, hogy a szlávok szeretnek más népekkel békességben és egyetértésben élni. A fent hivatkozott cikk, amely tiltakozik az erőszakos magyarosítás ellen, leszögezi, hogy nem kifogásolható, hogy a szlávok őrzik saját nyelvüket és szokásaikat, mivel királyhűségük, a hazához való ragaszkodásuk általánosan ismert, és ha szláv nyelven beszélnek is, a magyar hazának hűséges polgárai, hasznos munkatársai. Szláv nemzeti-ségűek, de a magyarokkal együtt egy politikai nemzetet képeznek, egy államot alkotnak. A szlávok sok jeles férfiút adtak a hazának (a cikk hivatkozik többek között THURÓCZYRA, BÉL Mátyásra, VITÉZ Jánosra, JANUS PANNONIUSRA, a JANKOVICHOKRA, FESTETICHEKRE, SOMSICHOKRA stb.). Azzal senki sem lesz jó magyarrá, ha nevet megváltoztatja, vagy ha szláv nevéhez egy ipszilont függeszt. A hazaszeretet és a hazáért való munkás élet teszi a jó hazafit: a hazát szeretni és javát munkálni szláv szívvel, szláv kézzel és szláv nyelvvel is lehet.²⁶ A folyóirat részletesen ismerteti egy a horvátországi Károlyvárosban 1833-ban névtelenül német nyelven kiadott politikai röpiratot („Sollen wir Magyaren werden?”). A levél formában megjelent röpirat — a folyóirat beszámolója szerint — azt fejtegeti, hogy a magyar haza szeretetét meg kell különböztetni a nemzetiségek fajszeretetétől és nyelvükhöz való ragaszkodásától — e kettő nem ellenkezik egymással. A szlávok nem zárkóznak el eleve a magyar nyelv megtanulásától: bánjanak velük méltányosabban, akkor szívesebben fogják megtanulni a magyar nyelvet; fordítsák feléjük is jellemük vonzó sajátosságait, akkor szépszerivel megnyerhetik őket nyelvük megtanulásának.²⁷

A folyóirat munkatársai között a magyar—szerb közeledés legszorgalmasabb művelője VITKOVICS Mihály volt, aki mint ismeretes 1816-ban szerbre fordította és kiadta KÁRMÁN József *Fanny hagyományait*. A *Tudományos Gyűjtemény* 1819-ben a szerb nyelvről írt terjedelmes tanulmányát közölte. VITKOVICSHOZ hasonlóan Jovan PAČIĆ is mindkét nyelven verselt, MUŠICKI pedig KAZINCZYVAL folytatott levelezésével keltette fel az érdeklődést a szerb nép és irodalom iránt.

E rendkívül gazdag tartalmat a folyóirat a körülményekhez képest gondozva, megfelelő külsőben hozta ki. Az alkalmazott ortográfia ingadozása természetesen az alapelvek tisztázatlan voltával függ össze. Az Egyetemi Nyomda cirill betűs kivitelezése (szedéstükör, sorvezetés, betűforma) tekintetében a kor átlagszintjén áll és az évek haladásával javul, világosabbá, olvashatóbbá válik. A borítólapot, ill. a belső címlapot egyszerű, de ízléses korabeli stílusú metszetek díszítik. Az indulás éve kivételével a szerkesztőség biztosította az évi négy kötet megjelenését, amelyek folytatólagos számozást kaptak. A kötetek

²⁵ Uo. 1826. 7. k. 170—177.

²⁶ Uo. 1827. 8. k. 132—152.

²⁷ Uo. 1833. 33. k. 174—175.

terjedelme általában 10 nyomtatott ív. A nyomtatott példányszám változó volt, a vizsgált időszakban nagyjában 500 körül mozgott. Előfizetési ár 30, majd 40 Ft volt. Megalakulásának negyedik évfordulóján a Matica eddig megjelent köteteinek és kiadványainak egy-egy példányával megajándékozta a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárát, a bécsi Hofbibliothekot, a prágai Nemzeti Múzeumi Könyvtárát és a szentpétervári Cári Könyvtárát.

A folyóirat könyvészeti apparátusa figyelemre méltó. Minden egyes kötet közöl tartalommutatót (a szépirodalmi anyag részletezése nélkül). A vizsgált időszakban egyszer adtak három évre visszamenő összesítést. A folyóirat sok folytatásos cikket közöl megfelelő utalásokkal. A fordított anyag vagy adaptálás e minőségének megjelölése pontosan történik. Az ismertett művek bibliográfiai adatait különös gonddal közli. Más folyóiratra hivatkozás ritka.²⁸ Kevés tanulmány és prózai szépirodalmi cikk tünteti fel név szerint a szerzőt, de a pszeudonimek általában tisztázottak.²⁹ A versek íróit rendszerint teljes névvel vagy kezdőbetűvel adja meg a folyóirat.

Az előfizetők jegyzéke a vizsgált időszak alatt több ízben is közlésre kerül, városok és községek szerint csoportosítva. Az 1833. évi 32. kötet 44 helyen 305 előfizetőt nevez meg. Előfizetők laktak az ország valamennyi nagyobb, szerbek által is lakott városában, az ország határain kívül Bécsben, Triesztben, Belgrádban, Dubrovnikban. A nevek szinte kivétel nélkül délszláv hangzásúak. Foglalkozás szerinti megoszlásuk nagyjában (a foglalkozás nem minden előfizetőnél van megadva): kereskedő 30%, pap 50%, állami és megyei tisztviselő 12%, a többi tanár, tanító, földbirtokos, orvos, ügyvéd, egyetemi hallgató, postamester, katonatiszt, van köztük „adószedő”, „polgár”, „tudománykedvelő”. A jegyzékben egyetlen nő (könyvkereskedő) szerepelt.

A folyóirat hatása azonban az előfizetők, ill. a kinyomtatott példányok számával alig mérhető le. A *Letopis* kevés példányszámban is sokfelé eljutott, és mindenütt a szerb nemzeti öntudat fejlődésének és a kultúra kiművelésének kristályosodási pontjává vált. Nagyban hozzájárult, hogy a század közepén korszerű irodalmi nyelv birtokában a magyarországi szerbség kulturális fellendülést ért el és politikailag is megerősödött.

MAGARAŠEVIĆ szerkesztői tevékenysége annyira rányomta bélyegét a folyóiratra, hogy az 1830. jún. 3-án történt elhalálása utáni néhány évet indokoltan látszik külön tárgyalni. A *Letopis* két számát Pavel STAMATOVIĆ rendezte sajtó alá, majd ez év májusában HADŽIĆ-ot, a Matica elnökét választották meg szerkesztőnek. HADŽIĆ a szerkesztési elvek tekintetében MAGARAŠEVIĆ-et, nyelvészeti kérdésekben saját korábbi álláspontját követte. Kitarzott a régi helyesírás mellett, de helyet adott VUK KARADŽIĆ egyes hívei (Atanasije NIKOLIĆ, Adam DRAGOSLJEVIĆ) olyan cikkeinek is, amelyek mellőzték a jer és jota használatát, és szerepeltették a VUK kreálta fonetikai ortográfia kifejezést. Az irodalmi nyelv kérdésében HADŽIĆ is elutasította VUK újításait, bár korábbi álláspontjának enyhítésével a szlavjanoszerb és a népnyelv közötti olyan irodalmi nyelv kialakítására gondolt, amelyet a városokban élő szerb polgárok beszéltek és teret engedett egyes meghonosodott török kifejezések használatának is.

²⁷ Szerepel pl. a *Le Temps*, a *Révue Britannique*, *Révue de Paris* stb.

²⁸ Lásd a *Šadržaj Letopisa* c. művet.

HADŽIĆ folytatta elődjének szláv vonalát, a korábbi össz-szláv vonal helyet orosz-cseh vonalra való konkretizálással. Szerkesztősége alatt a történelmi tárgyú cikkek jórészt az orosz történelemmel foglalkoztak és a „vegyes” rovat ismertetései között is legtöbb az orosz mű, kevesebb a cseh és lengyel, legkevesebb a délszláv. Szerkesztősége alatt a *Letopis* állandó tudósítókat tartott Moszkvában, Szentpétervárott, Prágában és Lembergben. Ez időben jelentek meg a folyóiratban Frantisek PALACKY-nak a szláv néptörzsekkel, Jan KOLLARNak a szláv nép eredetével és névelemzésével foglalkozó cikkei A „vegyes” rovat délszláv anyagából említésre méltó a név szerint nem említett, de felismerhetően Ljudevit GAJ helyesírási könyvéről szóló ismertetés. A fordítások területén a latin mellett főleg a német szerzők szerepelnek, a korábbiakon kívül SCHILLER és RANKE is. Az eredeti lírai alkotások tekintetében a publikált ódák aránya csökkent, ami főleg VITKOVICS Mihály halálával, MUŠICKI püspöki rangra emelkedésével, SARAVLIJA Montenegroba való költözésével függ össze. Megélenkül a verselmélettel való foglalkozás. Így a folyóirat hasábjain felmerült a kérdés, megfelel-e az időmértékes verselés a szerb nyelv adottságainak, alkalmazni lehet-e a latin és görög prozódia szabályait a szerb verselésre. HADŽIĆ személyes véleménye szerint a kvantikus szótagoknak hangsúlyokkal való keverése „összekuszálná” a verselést és e téren is hasonló „anarchia” alakulna ki, mint az irodalmi nyelv és a helyesírás tekintetében.

1831 végén HADŽIĆ, aki ügyvéd letétre az elnöki és a szerkesztői tisztséget is „társadalmi munkában” végezte, ez utóbbi funkciójáról lemondott. Utóda Teodor PAVLOVIĆ pesti ügyvéd lett, aki már évi 500 Ft szerkesztői tiszteletdíjat kapott. PAVLOVIĆ, akinek szerkesztői tevékenysége (a *Letopison* kívül szerkesztette a *Serbski Narodni List*-et és a *Serbske Narodne Novine*-t) nagy részben a vizsgált időszakot követő időre esik, folytatta elődeinek szláv – orosz vonalát. Ebben annyira megy, hogy hajlandó az oroszokat és a szerbeket egy népnek tekinteni és közös irodalmi nyelv kialakítása mellett száll síkra. *Iliász* fordításának részleteit orosz és szerb változatban közli.

Ugyanakkor a *Letopist* a kultúra ápolása mellett fokozottabban igyekszik politikai célok szolgálatába is állítani. Amikor KUNITS Mihály a magyar nyelvnek államnyelvnek való minősítését kívánta és a nemzetiségeknek is ajánlotta a magyar nyelv megtanulását,³⁰ a szerkesztő átveszi SERMAGE Petar grófnak a *Zagrebacke Novine* irodalmi mellékletében, a Luna-ban közölt éles tiltakozását és erélyesen állástfoglal a magyar nyelv erőszakos terjesztése ellen. De ő is utal arra, hogy a fajukhoz hűtlen jellemteleneknek megnyerése nem nyereség a magyarság számára sem. A magyarsághoz való kapcsolat tekintetében adalék az a tény is, hogy a folyóirat VITKOVICS Mihályra való megemlékezésében keretében lehozta a *Tudományos Gyűjtemény* terjedelmes nekrológját is.³¹

A kialakulóban lévő illír szemlélet hatására a folyóirat a horvátok felé is közeledni kíván. Felhívja a figyelmet a horvát nyelv jogai mellett kiálló írásművekre, kiemelve, hogy „midőn egy nyelv (értsd a magyar) a nemzetiségi nyelveket teljesen legyűrni s a maga nyelvének az egyeduralmat biztosítani akarja, meg kell becsülni minden törekvést, mely a szláv nemzetiségi nyelvek jogainak védelmére szolgál”.³² Egy 1832 februárjában I. FERENchez benyújtott latin nyelvű üdvözlő irat felterjesztőit horvát-szerbeknek jelöli meg.³³

³⁰ *Letopis* 1833. 35. k. 144–156.

³¹ Uo. 1832. 31. k. 143–146.

³² Uo. 1832. 30. k. 152–153.

³³ Uo. 1833. 32. k. 34–39.

ugyanakkor egy magát illírnek nevező horvát nyelvtan ismertetése során azt kívánja, hogy a katolikus délszlávok is cirill betűket használjanak. Közli egy Pozsonyban élő horvát Ljudevit Vukotinović FARKAŠ levelét, aki hangsúlyozza, hogy „a folyóirat szükséges minden olyan horvátnak, aki hazáját és a szlávtságot szereti”. . . . „a szerbséggel egyesülni minden becsületes horvátnak kötelessége”.³⁴

Az irodalmi nyelv és a helyesírás tekintetében PAVLOVIĆ is tartotta a régi vonalat. VUK KARADŽIĆ Almanach-ját erősen leminősítő cikkben ismerteti.³⁵ Ugyanakkor azonban jobban teret enged a népdalnak. Elsőnek közli a népi líra első termékét, a híres *Devojka junaku*-t és munkatársai közé veszi Jovan SUBOTIĆ-ot, a század középső évtizedeinek irodalmi polihistorát, a *Letopis* későbbi szerkesztőjét, akit a népdalok ihlettek derűs hangú verselésre.

Ebben az időben a Matica is tovább erősödött. Bár tagjainak száma még mindig csak 42 volt, nagy nyereséget jelentett Sava TEKELIJE (THÖKÖLY Popovics Száva) aradi földbirtokos, a Thökölianum későbbi alapítójának belépése. TEKELIJE már ebben az időben is jelentős adományokkal támogatta a Matica-t és a szerb kultúrát. Pavlovic a Matica nevében köszönő iratot intézett hozzá, és hálából leközölte nagybátyjának THÖKÖLY Péter orosz tábornoknak életrajzát.³⁶ Ugyanekkor azonban a Matica belső életében is voltak zavarok. Egy tagot, aki PAVLOVIĆ ellen anyagi visszaélés miatt alaptalan feljelentést tett, kizártak az egyesületből.

E zavarok ellenére a *Letopis* kiadásának megszüntetése váratlanul következett be. A cenzúra részéről tulajdonképpen nem fenyegetett veszély, hiszen a cenzor ebben az időben Jovan VITKOVIĆ, a költő VITKOVICS Mihály fivére volt. Inkább HADŽIĆ eredeti konstrukciójának alapvető hiányossága bosszulta meg magát. 1834-ben a hatóságok vizsgálatot folytattak Joakim VUJIĆ önéletrajzával kapcsolatban, amelyet Jovan PRETNER Gorni-Kralovac-i nyomdájában nyomtattak ki. Mivel a mű kiadása ellen a pesti cenzor oroszbarát tendenciája miatt vétót emelt, az író művét elvitte a szerémségi Karlócára, ahol a katonai igazgatás cenzorától mégis sikerült megkapnia a jóváhagyást. A polgári hatóságok azonban ezt a megoldást visszaélésnek minősítették, és a néhány forgalomba került példány elkobzása érdekében a könyvtáraknál házkutatást tartottak. Ennek során Djordje KIRJAKOVIĆ újvidéki kereskedőnél egyéb könyvek mellett nagyszámú *Letopis*-t is találtak. Ekkor derült ki, hogy a Matica Serbska alapítása nincs jóváhagyva és nincs engedélye a *Letopis* kiadására. Ezért a helytartótanács 1835. febr. 17-én rendelkezést hozott, hogy a társaság alapítása és működése körülményeinek tisztázásáig tevékenységét be kell szüntetnie. Bár a Matica ezúttal is hivatkozott I. FERENC már említett leiratára, a HADŽIĆ féle érveket nem fogadták el és a jogszerű engedély elnyeréséig, két évig, a *Letopis* sem jelenhetett meg.³⁷

A kényszerű szünet azonban szerencsére sem a Matica, sem a *Letopis* számára nem jelentett nagyobb csapást. Hamarosan mind a társaság, mind a folyóirat újabb lendületes fejlődésnek indult.

³⁴ PETROVIC: I. m. 252.

³⁵ *Letopis* 1834. 36. k. 148–151.

³⁶ Uo. 1833. 33. k. 1–19.

³⁷ MILISAVAC: I. m. 48.

KÁLMÁN KINDLOVITS

La première décennie du Letopis de la Matica Serbe

Le *Letopis*, cette revue trimestrielle, plus tard mensuelle de la Matica Serbska, institution culturelle des Serbes de Hongrie, fondée il y a 150 ans, est une publication considérable de plusieurs points de vue dans l'histoire du journalisme du pays. L'exigence réelle et la capacité d'organisateur de l'élite culturelle serbe l'a maintenue vive, sans compter quelques interruptions insignifiantes, durant un siècle entier de la Hongrie historique. Le profil de contenu de la revue qui changeait de temps en temps, mais qui embrassait toujours un vaste terrain, a assuré un cadre convenable, de la protection et du soutien pour l'évolution de la culture et des aspirations scientifiques de la population serbe de Hongrie, elle a donné place aux écrits des linguistes, des littérateurs, des historiens serbes et appartenants à d'autres peuples slaves, à l'aide de son matériel d'information et de ses revues bibliographiques, elle a assuré une vue d'ensemble sur les événements de la civilisation serbe et slave en général.

La première décennie de la parution de la revue (à partir de son début de 1825 jusqu'à son interdiction en 1834) coïncide avec la première période de l'âge réformiste de Hongrie. La liste des articles de la revue reflète fidèlement les efforts multiples que les Serbes de Hongrie (en partie en reprenant les devoirs de leur mère-patrie aussi) ont déployé en vue de renouveler leur langue sur une base populaire, de moderniser leur littérature et de consolider leur conscience nationale. Ce qui a facilité à atteindre leurs buts, c'était la disposition traditionaliste des Slaves et leur penchant vers la collectivité, qui a aidé à détourner la magyarisation outré qui apparaissait déjà à la fin de cette période. Contre cette dernière, les auteurs des articles du *Letopis* ont élevé leur voix catégoriquement, mais toujours objectivement et dans un ton plein de dignité.

La parution du *Letopis* s'attachait étroitement à l'activité de la Matica Serbska, aux courants, aux problèmes, aux rapports personnels au dedans de cette institution (p. ex. dans le problème de la rénovation de la langue, de la réforme de l'orthographe). Dans la période traitée par l'étude, ses rédacteurs appartenaient aux intellectuels les plus actifs, ayant le plus large horizon, de la population serbe de Hongrie (littérateurs, juristes): Djordje *Magarašević*, Jovan *Hadžić*, Teodor *Pavlović* étaient les pionniers pleins d'autorité de la culture serbe de Hongrie. L'Imprimerie de l'Université qui s'est chargée de la production de la revue, a élevé le niveau de la revue par la qualité de son travail typographique. L'appareil bibliographique relativement abondant y a contribué également de sa part.

A sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban

A munkásosztály megjelenését Heves megyében a kiegyezés után számos kisebb-nagyobb üzem- és gyáralapítás teszi lehetővé: Egerben, Gyöngyösön, Hatvanban s a nagyobb községekben dohánygyárat, kefégyárat, gőzmalmoikat építenek, szénbányákat nyitnak meg, amelyek az addig paraszti sorban élő tömegeket — bár egyelőre nem nagy mértékben — üzemi munkássá teszik.¹ Ugyanakkor a kapitalista fejlődésnek ebben az időszakában, a városok peremén, az ún. hóstyákban és a falvakban nagyszámú parasztság él, akik belekóstolva a kivándorlás nyújtotta felemelkedés lehetőségeibe, egyre hevesebben érdeklődnek a szocialista eszmék iránt, és egyre nagyobb mértékben kapcsolódnak be a munkás- és paraszt szervezkedésekbe.²

Ennek nyomán az 1900-as években jönnek létre a különböző munkás önszervező egyletek mellett, a Szociáldemokrata Párt városi és falusi szervezetei is, amelyek arra töreksznek, hogy mind a munkásságot, mind a parasztságot a marxizmus szellemében, a Szociáldemokrata Párt rendszerének megfelelően neveljék. Ebben a tevékenységben pedig alapvető szerepet kap a könyv, a sajtó az írásos információ.

A könyvkultúra e termékeire nemcsak a parasztság politikai mozgósítása miatt volt szükség, hanem azért is, mivel a munkásság-parasztság körében ez idő tájt a legfőbb olvasmány elsősorban az olcsó ponyvairodalom. Az elemi és tanonciskolából kikerülő munkás fiatalok a Nick Carter-féle ponyvairodalomnál, rémregényeknél és az olcsó, illúziókba ringató szerelmi ponyvaregény irodalomnál rekedtek meg.³ Ennél tovább csak a pártszervek irányítása alatt álló munkásotthonok, önképzőkörök segítségével juthattak, amelyek lehetővé tették, hogy megszervezzék saját könyvtárukat.

A munkásszervezkedés nyomán Heves megyében a századforduló körül jelennek meg az első munkáskönyvtárak, amelyek létrehozását természetesen az állam nem szorgalmazta és sem anyagilag, sem erkölcsileg különösképpen nem támogatta. Elsőként a legnagyobb létszámmal működő Egri Nyomda Részvénytársaság, az Érseki Nyomda munkásainak szervezete hozott létre ún. munkáskönyvtárat, amit követett a Gyöngyösön, de a községekben is megjelenő agrár-szocialista szervezetek, szociáldemokrata helyi szervek néhány példányos kézi könyvtárának megszervezése.

¹ *Alispáni jelentés Heves megye 1880. évi állapotáról.* Eger, 1881. 48. és *Alispáni jelentés Heves megye 1891. évi állapotáról.* Eger, 1892. 45.

² NAGY József: *A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakasza (1850—1914).* Eger, 1956. 34—35.

³ Özv. BACSKAI Kálmánné visszaemlékezése.

Nagyon jelentős volt a kézikönyvtárak mellett a szocialista eszméket terjesztő munkássajtó és röpirat-irodalom, amelyek hatása korántsem volt lebecsülendő, hiszen a szocializmus eszméi rajtuk keresztül jutottak el leghamarább és leghatékonyabban a legeldugottabb falvakba is. Így a *Szabad Szó* járt Besenyőtelek, Dormand, Füzesabony, Átány, Erdőtelek, Heves, Heves-vezekény, Kisköre, Kömlő, Nagyiván, Poroszló, Sarud, Tiszaigar, Tiszaórs községekben kb. 400, — a *Földmunkás*: Mezőtárkány, Tiszafüred és Tiszaigar falvakba kb. 260 példányban.⁴

A szociáldemokraták pártlapja a *Népszava*: Kál, Kerecsend, Átány, Heves-vezekény, Sirok, Csány, Pásztó, Hatvan községekben, Eger és Gyöngyös városokban volt kelendő, mintegy 600 példányban; míg a *Világszabadságot*: Felnémet, Füzesabony, Abasár, Egerbakta, Csány, Hort és Hatvan községekben terjesztették kb. 380 példányban.⁵

Rendszeresen jártak az újságok és folyóiratok közül a falvakba, városokba a keresztényszocialisták lapja az *Igaz Szó* és az *Új Lap* is, amelyeknek Egerben 250, illetve 180 példányban volt előfizetőjük.⁶

A munkásokra nagy hatással vannak az egyre nagyobb számban megjelenő munkásújságok, folyóiratok. Ezek javarészt tájékoztatást adnak a bel- és külföldi eseményekről, fordításokat közölnek baloldali, marxista irodalomból és a napi politikai és általában a munkáskérdésekben helyes eligazítást nyújtanak az olvasóknak. Az újságirodalomban jelentős szerepet kaptak a társadalomtudományok, benne a műszaki és természettudományok legújabb eredményei, és a magyar és külföldi szépirodalom munkásmozgalomhoz közel álló alkotásai.

Bár inkább szakmai mint munkásmozgalmi szempontból érdemel említést, de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az első Heves megyei munkásújság elég korán, még 1868-ban megjelent Egerben, TóTH István szerkesztésében *Gutenberg* címmel, amely nemcsak az egri, de a magyar nyomdászoknak is a legelső újságja volt.⁷

A sajtó mellett nagyon hatásosak voltak a röpiratok, amelyekben a munkabérek és cselédbérek emeléséről, a földmunkások érdekeinek oltalmazásáról, a politikai helyzetről esett szó. Népszerűek a *Földmunkások megváltója*, *Egyesült erővel* és *Hogyan segítsen magán a szegény ember* című kiadványok.⁸ Jellemzésül érdemes megemlíteni, hogy 1906-ban a Munkásvédő Szövetség működésükről 1 millió példányszámban nyomtatott röpiratot, amely szinte minden Heves megyei faluba eljutott és szervezkedésre mozgósította a parasztságot.

Többek között ennek, a századfordulón kibontakozott röpiratirodalomnak a hatására kezdődött meg 1906 tavaszán egy nagyszabású sztrájkmozgalom, amely kiterjedt Tarnamérára, Kömlőre, Tarnazsádnágyra. Innen a mozgalom

⁴ A *Szabad Szó* az ún. újjászervezettek lapja. 1907-ben a lap előfizetése 136 példányra csökkent. (NAGY József: I. m. 49, 53.)

⁵ KOLACSKOVSKY Lajos: *A Heves megyei munkásmozgalom kezdő kora*. (Gévelt kézirat, a tulajdonomban. 10.)

⁶ A pártlap támogatását olyan fontosnak tartották, hogy erről a témáról Hevesen és Tiszanánán pl. külön gyűléseket tartottak. (KOLACSKOVSKY Lajos: I. m. 17.)

⁷ Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy a Heves megyei munkásmozgalom élharcosai, különösen a mozgalom kialakulásának kezdeti évtizedeiben az egri és a gyöngyösi nyomdászok voltak. Közülük is kiemelkedő szerepet játszott VÁLYI György, aki kezdetben az Egri Líceumi Könyvnyomda dolgozója volt.

⁸ KOLACSKOVSKY Lajos: I. m. 13.

továbbterjedt a gyöngyösi járásra és először Ludason, Adácson, Vámosgyörkön, Visontán, Atkáron volt sztrájk a gazdasági cselédek között, majd ugyanígy továbbterjedve, sztrájkmozgalmak voltak a hatvani járásban, Csányon, a hevesi járásban Átányon, Boconádtól Tarnazsádányig és a pétervásárai járásban Egerbaktától Sirokig és Váraszóig.⁹

A munkáskönyvtárak az ún. szakegyletek keretében jöttek létre, és ezek a munkásság tömegeit ellátó közművelődési könyvtárként működtek. Tevékenységük korántsem volt zavartalan, hiszen működésüket nemegyszer betiltották, tagjaikat figyelték, a könyvtárak vezetését nemegyszer olyanok kezébe adták, akik megbízható elemei voltak a fennálló társadalmi rendnek.

Az egri, gyöngyösi és egyéb szociáldemokrata helyi könyvtárakban különösen népszerű volt a ZOLA-sorozat, amelyekből szinte minden könyvtárban volt néhány példány. Általában ezeknek a könyvtáraknak kedvelt könyvei voltak az olyan olvasmányos regények mint JÓKAI, JÓSIKA, DUMAS, DICKENS, CERVANTES, TOLSZTOJ művei, de megtalálhatók itt a haladó politikai és felvilágosító irodalom népszerű termékei is, mint TÁNCSCS munkái, SZOKOLY Viktor: *A pápák bűnei*, CSERNISEVSZKIJ: *Mit tegyünk?* KOSSUTH iratai, DARWIN: *Az emberi faj története*, ENGELS, KAUTSKY egyes írásai.

Ennek az irodalomnak megvolt a maga emberformáló, világra kitekintő hatása, amit a munkásmozgalmi visszaemlékezések is alátámasztanak. RIHA György Eger 1919-es polgármestere írja, hogy egri tanoncévei alatt ismerkedett meg a „cucilista” irodalommal.¹⁰ A műhelyben, ahol dolgozott egy KRAVCSIK nevű munkás befolyása alá került, aki kölcsön adta neki FOURIER *Utópia* c. munkáját, amelyben a közös termelésen keresztül reméli megvalósítani a szocializmust. Ennek a munkásnak a jóindulatából ismerkedett meg MARX, ENGELS, KAUTSKY, LENIN, BEBEL, TROCKIJ, BUHARIN személyével és könyveivel. Ez az olvasottság és a korai marxista tájékozódás vitte a szocialista mozgalomba is. DANCZA János fiatal munkáskorából emlékezik arra, hogy amikor Egerbe került dolgozni a világháború végén, az üzemből az idősebb szakmunkásoktól és szervezett munkásoktól kapott marxista füzeteket és ezekből sejtette, melyek a munkásság jogai, kötelességei, ezekből ismerkedett meg a lehetőségekkel is.¹¹

A kezdeti időszakban a megye munkásmozgalmában jelentős vezető szerephez jutott Egerben a Jókai úti, majd a Diófakút utcában lévő munkásotthon.¹² Itt már külön helyiség állott a munkáskönyvtárak rendelkezésére, amelyben — mindenekelőtt a Szociáldemokrata Párt kiadványai között — ott voltak a magyar irodalom klasszikusainak és a helyi szerzőknek érdekesebb alkotásai is. Ugyanakkor e könyvtárak jelentős tartozéka a munkásújság, a *Népszava* lapszámai, valamint a különböző röpiratok mintapéldányai. Ez a munkásmozgalmi könyvkultúra nagymértékben hozzásegítette a megye munkásosztályát a társadalmi viszonyok világos megismeréséhez és az 1918—19-es forradalmi törekvésekhez. Nyilván az agitációs, mozgósító hatású könyv, újság és röpirat-irodalom nélkül a megye munkásosztálya sem juthatott volna

⁹ VARGA László: *Heves megyei szövetkezetek a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság korában* Eger, 1970. 158.

¹⁰ RIHA György: *Féle magyar — fele cseh*. Kézirat 14. Dobó István Vármúzeum Újkortörténeti osztálya. Visszaemlékezések.

¹¹ DANCZA János visszaemlékezése 7. old. Dobó István Vármúzeum Újkortörténeti osztálya.

¹² KOLACSKOVSKY Lajos: I. m. 10. és NAGY József: I. m. 55.

el annak felismeréséig, hogy mint a hatalom leendő birtokosára milyen teendők várnak rá az I. világháború végén, a polgári demokratikus forradalom rövid időszakában és a proletárdiktatúra alatt.

Könyvek és könyvtárak a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság alatt

A polgári demokratikus forradalom nagy változást idézett elő a munkásmozgalom szervezetében. Megerősödött és szélesítette tevékenységét a Szociáldemokrata Párt, ennek következtében Egerben a régi Diófakút utcai helyiség már nem felelt meg részükre, ezért a Szarvas-laktanyát igénylik ki munkásotthon és párthelyiség céljára; itt helyezik el ideiglenes könyvtárakat, amelyben a párt sokasodó kiadványai is szép számmal kapnak helyet.¹³

Gyöngyösön hasonló a helyzet. A munkásotthon a Kertész utcában szűknek bizonyult, ezért a Központi Leányiskola földszinti termeit foglalják le a maguk részére. Szintén itt helyezik el a röpiratanyagukat, kézikönyvtárakat.¹⁴

De megindul a Szociáldemokrata Párt szervezkedése Hatvanban és a járási székhelyeken is, ami szintén a marxista irodalom terjedésével járt együtt. Új vonása a munkásmozgalomnak, hogy a szakszervezetek rohamos fejlődésnek indulnak, és ezek helyi szervei Hatvanban, Gyöngyösön, Egerben, Tiszafüreden, Pásztón, Füzesabonyban, szintén létrehozzák egyelőre néhány kötetből álló kézikönyvtárakat.¹⁵

Ugyanakkor a polgári demokratikus forradalom a kulturális élet modernizálásának a lehetőségét ígéri, és már ekkor is nagyszabású tervek születnek a könyvkultúra minden területére vonatkozóan. Felmerül a megyei könyvtár bővítése, a városi könyvtárak létrehozása, városi fiókkönyvtárak létesítése, a nyomdák tevékenységi körének bővítése.

1919. március 21-én megtörténik a hatalomátvétel, létrejön a proletárdiktatúra, és ezzel a polgári demokratikus forradalomban megszületett elképzelések javarésze a megvalósulás küszöbéig jut el. Ebben a változásban jelentős szerepe van a nyomdáknak és a könyvtáraknak. A Tanácsköztársaság megszületésének első pillanataiban kimondják, hogy végre kell hajtani a szocializálást, köztulajdonba kell venni a pénzintézeteket, nagybirtokokat, vállalatokat és gyáratokat, ezek között természetesen elsősorban a nyomdákat is.

Ennek megtörténte után az egri és a gyöngyösi nyomdák kielégítették a velük szemben támasztott igényeket és elsősorban röplapokat, plakátokat, a hadsereg részére tájékoztatókat nyomtattak. Legfőbb kiadványuk volt azonban — amely termékeik közül a legnagyobb olvasói hatást érte el — az újság: *Vörös Mátravidék* és az *Egri Vörös Újság*.¹⁶ A polgári demokratikus forradalom

¹³ VARGA László: *A Heves megyei könyvkultúra ezeréves története*. (kézirat 56. old.)

¹⁴ *A Heves megyei könyvkultúra ezeréves története* 58. old.

¹⁵ Pl. Gyöngyösön 1906-ban 130 szervezett kőműves, 30 szervezett ács, 45 asztalos, 41 szabó, 50 csizmadia, cipész van. Ezek szakszervezetei szoros kapcsolatban állnak a szocialistákkal. Kulturális tevékenységükben segítik egymást. Pl. könyvcserével, könyvtárak közös használatával. A sajtóra vonatkozóan KOLACSKOVSKY említi a Heves megyei munkásmozgalom kezdő kora már idézett művében, hogy Gyöngyösön DUDÁS József 1905-ben a szociáldemokrata Párt rendelkezésére bocsátotta a lapját és a gyöngyösi szocialisták vezetője dr. WALNER Tibor ebben tette közzé harcos, haragos írásait.

¹⁶ *Heves megyei sajtóbibliográfia (1838—1970)*. Eger, 1972. Készítette NAGY Józsefné vezetésével a Heves megyei könyvtár feldolgozó csoportja. 21, 89. 1919-ben ezzel egyidőben működött az *Egri Vörös Hírlap* is, amely viszont korábban alakult: 1918. május 1-én,

alatt kiadott különböző lapok a Tanácsköztársaság alatt vagy beszüntették működésüket, vagy a proletárdiktatúra lapjaként jelentek meg. Júliusban az egri újságírók Szabad Szakszervezete létrehozta háromtagú sajtódirektóriumát, amelynek dr. HARASZTHY Zoltán, SOMFAI János, SMÁZOR Béla lettek a tagjai.¹⁷ A sajtódirektórium fontosnak tartotta a cenzúra megszigorítását, ezért határozatban mondták ki, hogy a *Heves Vármegyei Hírlapot* és a *Katholikus Tudósítót* szigorú ellenőrzésük alá veszik, és ha úgy látják, hogy a két lap nem az új irányt szolgálja cikkeivel, akkor további megjelenésüket beszüntetik. A proletárdiktatúra alatt kiadott újságok a forradalmi mozgalom nélkülözhetetlen eszközei, rendszeres napi tájékoztatást biztosítanak a megye lakosságának, és kitűnő agitációs eszközei a kormányzótanács és a megyei direktórium rendeletei végrehajtásának.

A forradalom lényeges változást hozott a könyvtárhálózatban is. A forradalmak előtti agrárszocialista olvasómozgalmak, munkás olvasóköri tagjai most egyszerre direktóriumok tagjai, sőt nem egy esetben vállalatok vezetői, állami akciók irányítói lettek. A munkás és agrárszocialista könyvkultúra tehát meghozta a maga termését, ezért nem véletlen, hogy a Tanácsköztársaságban minden eddigénél nagyobb szerepet szántak a munkásság és a parasztság műveltségének fejlesztésére, a szocialista könyvtárpolitika megteremtésére. E téren alapelv volt az olvasóközösség és a közkönyvtárak kapcsolatának kialakítása. A lényege ennek a megállapításnak: „A könyvtárügy olyan széles bázison építendő ki, mint a népiskola.” Tehát olyan széles alapokon kell kiépíteni a közkönyvtárakat, hogy az egész ország területén bárki, bármikor könnyedén hozzájuthasson ahhoz a könyvhöz, amelyre szüksége van.

A tanácsköztársasági könyvtárpolitikának szinte a jelszavává vált: könyvtár eddig kevés volt és az is csak keveseké. Ezért a Tanácsköztársaság olyan könyvtárpolitikát folytatott, amely sok könyvtár létrehozását tűzte ki célul, s mindent a széles néptömegek érdekében. Megkezdték a gyári könyvtárak, a szakszervezeti könyvtárak szervezését, kiadták a jelszót: „Ne legyen gyár könyvtár nélkül”. Ugyancsak elkezdtek a falusi népkönyvtárak újjászervezését, külön könyvtárakat létesítettek a katonák, az ifjún munkások, és a Vörös Órség részére. Ilyen körülmények között megnőtt a szerepe a múlt század végén létrehozott Heves megyei könyvtáraknak. Mint a gazdasági élet minden területén, a könyvtár fejlesztésben is az átszervezéshez a legelső lépés volt az államosítás. Ezzel megkezdődött a nyilvános könyvtárak hálózatának széles körű kiépítése, és az eddig elzárt vagy félig nyitott könyvtárak anyagának közkinccsé tétele.

Április 28-án jelent meg a rendelet az őrizet és kezelés nélkül maradt magánkönyvtárak államosításáról. Ennek során a Tanácsköztársaság gondoskodott a részben veszélyeztetett és könyvritkaságokat tartalmazó kiadványok közösségi tulajdonba való vételéről, kezeléséről. Így került állami tulajdonba Egerben a volt ANDROVICS-féle magánkönyvtár, az egri káptalan könyvtára és az Egyházmegyei Könyvtár is. Az átszervezett vagy felszámolt társaságok, szervezetek, mint a gyöngyösi és az egri kaszinó, valamint az egri Polgári Lovász-

és 1919. júl. 12-én szűnt meg. Egyébként az SZDP ekkor már olyan erős Gyöngyösön, hogy 1907-ben *Egyesülünk* címmel külön lapot indít, amely 1907. május 4. és 1908. jún. 19. között jelent meg. Szerkesztője BABUS József volt.

¹⁷ *A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Heves megyében.* (1918–1919 dokumentumgyűjtemény, Eger, 1969. 168–169.)

kör könyvtárát, az április 25-én kiadott rendelkezés szerint vették köztulajdonba. A megyében, sőt Egerben és Gyöngyösön is a május 1-e körül megalakult művelődési osztályok külön könyvtári megbízottakat neveztek ki, akiknek feladata volt a tanácsköztársasági könyvtárpolitika megvalósítása. Ebben a nagyszabású tervezetben két könyvtárnak szántak fontos szerepet. A vármegyeházán lévő megyei könyvtárnak, amit nyilvános könyvtárrá akartak tenni. Azt tervezték, hogy ez a megyében lévő népkönyvtári hálózat központja s egyben irányítója lesz.

A másik fontos elképzelés az egyházmegyei könyvtárhoz kapcsolódott. Amikor LUKÁCS György, akkori népbiztos júliusban Egerbe látogatott, megtekintette a liceumot is.¹⁸ A városi és megyei direktóriumi tagokkal való beszélgetés során olyan tervet hoztak nyilvánosságra, amely szerint a liceumban feltérképezik a képtárat, régiségtár-gyűjteményt és azt az érseki rezidenciába helyezik és ott múzeumot állítanak fel a proletárok részére. Ugyanakkor a könyvtárat felleltározzák és az eredeti könyvtárhelyiségben hagyják, tartalma szerint rendezik és természettudományi, történelmi stb. részekre bontják. Tervezték külön olvasótermek felállítását is, hogy a könyvekhez bárki hozzájuthasson. Ezt a korábban igen korszerű elképzelést nem tudták érvényesíteni, mivel részben rövid volt az idő a tervek megvalósítására, másrészt pedig ebből a csekély időből is elég sok nap kiesett azáltal, hogy Eger nem egy esetben a frontvonalon volt, így ez az időszak nem kedvezett a békés alkotómunkának.

Ha a liceumi és a megyei könyvtár ügyében időhiány miatt jelentős előrehaladás nem is történt, annál többet tettek a munkáskönyvtárak, az iskolai könyvtárak anyagának fejlesztésére. Különösen sok olyan könyvbeszerzést eszközöltek, amelyek szükségesek voltak az analfabétizmus felszámolásához és a napi politikai, az agitációs tevékenységhez. Ekkor már el lehetett mondani, hogy a könyv a szó szoros értelmében harci eszközzé változott. A munkások és parasztok műveltségi szintjének emeléséhez folytatott harcban a művelődésügyi osztály nagyszabású tervet dolgozott ki az analfabéták oktatására. Megkezdték a téli tanfolyamok szervezését, az ezzel kapcsolatos könyvek anyagának beszerzését. Ezenkívül a könyv volt az alapja az agitátorképzésnek, amit a Tanácsköztársaság alatt külön tanfolyamokon kezdtek oktatni. A júliusban szervezett agitátorképző tanfolyamokon a munkásmozgalom olyan megyei kiválóságai szerepeltek, mint KOLACSKOVSZKY Lajos író, direktóriumi vezető, LÁJER Dezső, FISCHER Manó, dr. BERTALAN József professzor.¹⁹

Az ún. szociális ismeretterjesztő iskola munkájához szükséges forradalmi iratokat, könyveket szintén a könyvtárak és a könyvkiadás biztosította, sőt külön brosrákat és tankönyveket is kaptak a hallgatók. E tanfolyam keretében különböző előadásokat szerveztek a kapitalista és kommunista gazdaságról, a termelési technika fejlődéséről, a gazdasági élet imperialista és kommunista korszakáról, a szocialista mozgalom történetéről, az első és második internacionáléről. Ezeket az előadásokat FISCHER Miklós tartotta, míg a bolsevizmusról LÁJER Dezső, a tudomány és művészet a kommunista társadalomban című témakörökről KOLACSKOVSZKY Lajos oktatta a résztvevőket.

¹⁸ *Egri Munkás* 1919. júl. 18. 4. sz. 3.

¹⁹ KOLACSKOVSZKY Lajos: *Az őszirózsás forradalom és a kommün Heves megyében*. Eger, 1969. 24.

Ebben a szocialista jellegűvé váló könyvkultúrában nagy szerepet szántak többek között az ifjúsági könyvtáraknak, amelyeknek szolgálniuk kellett és szolgálták is az ifjúság szocialista jellegű nevelését. Mindehhez persze azt is tudni kell, hogy a gimnáziumokban mind Egerben, mind Gyöngyösön a tanulók már a polgári demokratikus forradalom alatt szép számmal léptek be a Szociáldemokrata Pártba, majd később tagjai lettek az egyesített pártnak és létrehozták a maguk önálló szervezeteit. Ezek a diákbizottságok jelentős munkát fejtettek ki pl. a könyvkultúra területén is. Erre mutat, hogy Gyöngyösön a gimnázium 7. osztályos növendékei még április hónapban ADY-ünnepséget rendeztek, amelyen író-olvasó találkozó volt MÓRICZ Zsigmonddal, majd az ünnepi műsorban BEREGI Oszkár színművésztől ADY-verseket hallgattak. Szintén a gyöngyösi diákok május 5-én MARX emlékének hódoltak, és az iskolában MARX könyvéből voltak felolvasások.²⁰ Az egri Ciszter és Reálgimnáziumban a diákbizottságok a munkásokéhoz hasonló lelkesedéssel ismerkedtek meg az addig ismeretlen szocialista eszmékkel, MARX és ENGELS műveivel.²¹ A könyvkultúra tehát ezekben az években pezsgésnek indult: soha nem látott érdeklődéssel fordult mind a fiatalabb, mind az idősebb nemzedék a könyv felé.

Egészében véve a Heves megyei művelődéspolitikai 1918–19-ben nagyszabású elképzeléssel kívánta megváltoztatni a nyomdák, a könyvtárak, a sajtó és a könyvterjesztés tevékenységét. Ezekből a nagy tervek közül az idő rövidsége miatt csak kevés elképzelést lehetett megvalósítani, de ami történt, az is jelezte, hogy a forradalmi átalakulás a magyar nép művelődési viszonyainak radikális megváltozását és a könyvkultúra magasabb szintre való emelését hozta volna magával.

Szocialista könyvkultúra, munkáskönyvtárak létrehozása és működése a két világháború között

A két világháború munkásmozgalmának helyzetét döntően meghatározta a Horthy-rezsim belpolitikája, mivel éppen a feudális és tőkés restauráció miatt fokozott erőt fordítottak a munkásszervezetek felszámolására, befolyásuk csökkentésére. Ezért Heves megyében a Tanácsköztársaság megdöntése után a szocialista irodalom is csak illegális körülmények között létezett.

1919 után a kezdeti lépések mélységes illegális leple alatt történnek, azért tudunk róluk ma is olgy keveset.

A munkás könyvkultúra újbóli fellendülése az 1922-es, 1923-as évekhez kötődik. Ekkor újból megyszerte kezdetét veszi a szakszervezetek helyi csoportjainak az újjászervezése. Ezek vezetésében számosan vesznek részt a Tanácsköztársaság egykori vezetői, szervezői közül. 1920-tól tovább folytatja működését a Természetbarátok Turista Egyesületének egri csoportja. Sőt 1922-ben megalakul, mintegy a tanácsköztársasági munkás-sportkör folytatójaként, az Egri Munkás Testedző Egyesület. Igaz, hogy tevékenysége csak rövid ideig tartott, 1925-ben pedig létrehozták az első munkás eszperantó tanfolyamot.

²⁰ VARGA László: *Heves megyei diákok az 1848–49-es és az 1918–19 évi forradalmi megmozdulásokban.* (Kézirat 18.)

²¹ *Egri Katolikus Főgimnázium értesítője az 1918–1919-es iskolai évről.* Eger, 1920. 3–5.

Egerben csakúgy, mint Heves megyében, 1922-ben voltak az első megmozdulások a szakszervezetek feltámasztására. Egymás után jöttek létre a vasások, fások, sütőmunkások csoportjai Gyöngyösön, Hatvanban és Tiszafüreden. Ezek mielőbb igyekeznek ideiglenes vagy végleges otthonhoz jutni annál is inkább, mivel a Tanácsköztársaság előtt és alatt megszerzett és kiépített otthonaikat elvették vagy szétdúlták. Ez történt az egri szervezett munkásokkal is, akiknek a Diófakút utcában volt egy munkásotthonuk, egy szépen felszerelt könyvtárral, amit azonban elvettek tőlük és a keresztényszocialista szervezetnek adták át. Ezek kapták meg a könyvtárat is, amit a marxista irodalom kiselejtezése után a húszas években tovább használtak.²²

Viszont a többi szervezett csoportnak tovább kellett munkálkodnia saját könyvtáruk létrehozásán. Amint azt DANCZA János leírja visszaemlékezéseiben, az egri vasas csoport befizető helyén a Juhász-féle vendéglőben látta először a csoport könyvtárát 1924-ben, amit egy ruháskosárban egy kimustrált ágyterítővel letakarva, a sarokban őriztek. Ez a könyvtár használt könyvekből állott, és az értéket ezekben tulajdonképpen a JÓKAI- és a MIKSZÁTH-művek jelentették. Túlnyomórészt olcsókönyvtári kiadványok és különböző témájú ponyvairodalom képezte a könyvtári állomány zömét, míg a szocialista irodalmat mindössze néhány vékony füzetecske képviselte.

Ez világhossá tette, hogy a Vasas Szakszervezet helyi csoportjának tagjai szakmai és politikai ismeretekre e könyvtár használatára révén nem igen tehetnek szert. Közülük DANCZA János volt az, aki a csoport pénztárából könyvszekrény vásárlását és olyan könyvek beszerzését javasolta, amelyekből azt tanulják meg a munkások: „hogy kik is vagyunk mi, mik a feladataink és a munkásosztállyal szembeni kötelességeink”.²³ DANCZA személyes példamutatással járt elől a könyvtár gyarapításában akkor, amikor a saját könyvállományából 50 kötet gazdasági és politikai kérdésekkel foglalkozó kiadványt, ZOLA-köteteket adott kölcsön a szaktársainak. Hasonlóképpen ugyanezt tette unokaöccse DANCZA Lajos is. Szorgalmazásukra rövidesen megvásárolták a könyvszekrényt is. Ekkor kiselejtezték a Tanácsköztársaság korából megmaradó könyvanyagot, új gazdasági, politikai és szépirodalmi műveket szereztek be. Kérésükre a központ is adott néhány könyvet, és a tagok is vásároltak egy-egy kiadványt. Ezzel a könyvanyaggal nyílt meg az újjászervezett vasas munkáskönyvtár. Ez tette lehetővé, hogy a vasárnapi befizetések csoportos légköre megváltozott. Az itt folytatott beszélgetésekben egyre többször kerültek szóba a munkásirodalmi olvasmányok, a marxizmus kérdései, a szemináriumokon hallott tananyag.

A munkások könyvkultúrájának további jelentős eseménye volt, hogy 1925 márciusában DANCZA János az Építők befizető helyén megindította az első eszperantista nyelvtanfolyamot. A tanfolyam foglalkozásai során ismerkedtek meg nemcsak magával a nyelvvel, hanem az eszperantista újságokkal, irodalmi művekkel, haladó politikai nézetekkel. A tanfolyam hallgatói nemegyszer maguk is az eszperantista újságok szerzőivé lettek. Nagy eredménye volt DANCZÁÉK szervező munkájának, hogy az egri csoportnak néhány éven belül 12 tagja lett, akik az eszperantó nyelv birtokában közvetlen kapcsolatban állottak külföldi munkástelevéireikkel.²⁴

²² DANCZA János visszaemlékezése 43. Dobó István Vármúzeum Újkortörténeti osztály

²³ DANCZA János visszaemlékezése 45.

²⁴ DANCZA János visszaemlékezése 48.

Az eszperantó kör jelentőségét mutatja a munkásművelődés szempontjából az a tény is, hogy a nemzetközileg is jelentős, Párizsban megjelenő *Sennaciuolo* című lapnak a szerzőtársa lett maga DANCZA János is Fero álnéven, és a nő-kérdésről 1928-ban két ízben is publikált cikket az újságban. A csoport rendelkezett néhány eszperantista könyvvel is.²⁵ Közöttük MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája* című, eszperantó nyelven megjelent művével, amely egy vöröskötésű ötágú csillaggal elkészített borítóval jelent meg. Ezt a detektívek egy ízben DANCZÁTÓL elkobozták, de miután MADÁCH műveit minden könyvesboltban kapni lehetett, a következő mondat kíséretében adták vissza: „De tudja nekünk nagyon éberem kell szemmel tartanunk a felforgató kommunista sajtótermékeket”.²⁶ A munkás eszperantó körön keresztül léptek kapcsolatba szovjet eszperantistákkal is, és ez a kapcsolat ösztönzést adott nekik a fasiszmus elleni harchoz. Fennállásának néhány éve alatt az eszperantista kör és az ehhez kapcsolódó olvasómozgalom a munkás könyvkultúrának is kiemelkedő eseménye volt.

A munkásszervezetek összefogásában nagy szerepet játszott az Egerben 1926. aug. 15-én létrehozott szakmaközi bizottság, amely a hatóságok állandó zaklatása mellett is arra törekedett, hogy a helyi csoportokat munkásotthonhoz juttassa. Ez annál is fontosabb volt, mivel a munkásszervezetek általában vendéglőket használtak gyűléseik színhelyéül. Így Egerben a munkásszervezetek gyülekező helye volt a vasútállomással szemközi Juhász-féle Kisvendéglő és a mai Mecset étterem helyén álló egykori Gyenes-féle kisvendéglő is. Ezek viszont kevésbé voltak alkalmasak könyvtár felállítására. Az önálló munkásotthon létrehozása azért is volt fontos a munkásság művelődése szempontjából, mivel azokban lehetőség nyílt a saját könyvtár elhelyezésére és a könyvek olvasására is.

A Heves megyei munkásmozgalomban döntő szerepe van 1925-ben a Magyarországi Szocialista Munkáspárt hatvani szervezete létrehozásának. A hatvaniak a vasút megépítése óta mindig is közel voltak Budapesthez, sokan oda-jártak dolgozni, így közöttük Hatvanból járt Budapestre JUHÁSZ József is, aki megismerkedik a VIII. kerületben a 16. sz. MSZMP alapszervezetben az új párt célkitűzéseivel, sőt az alapszervezetnek ő lesz a sajtófelelőse is.²⁷ Pártmegbízatásként Hatvanban keres magának munkát, és a központ segítségével létrehozza az MSZMP hatvani szervezetét. Már a tagtoborzás során is a könyvet használják fel a Vági-féle röpcédulák terjesztésére. STUDD János az építőmunkások szakszervezetének könyvtárosa visszaemlékezései szerint JUHÁSZ József és társai LIPTAI János és KOVÁCS János többször is megkérték, hogy terjessze a Vági párt röpcéduláit. Ő a könyvtári könyvekbe csúsztatott be egy-egy röplapot, és ezúton juttatta el a szép számmal olvasó építőmunkások kezébe.²⁸ Ugyanakkor a párt eszméinek terjesztése az élő szó és röplapok mellett, röpiratok segítségével is történt, amit a központ szervei juttattak el a

²⁵ *Az Egri Múzeum Évkönyve 1966.* 310.

²⁶ Uo.

²⁷ *Az Egri Múzeum Évkönyve 1973.* 370.

²⁸ STUDD János veterán, levelében, amely 1975. március 12-én kelt, ezt az állítást cáfolja, viszont ennek ellenére sok érdekes dolgot mond el a szakszervezeti könyvtárakról. Így pl. március 19-i levele szerint: „... a Tanácsköztársaság után megmaradt 250 db könyvet hol az egyik, hol a másik vezetőség kezelte, mert az akkori hatóságok mindig a kommunista könyvek után kutattak, nekik még Zola is az volt. A megmaradt könyvek visszakerültek a könyvtárba. Mivel hogy a helyi szakszervezet e könyveket mindig a központtól kapta”.

szervezet tagjaihoz. Az újjászervezett MSZMP hatvani szervezete megalakulása után létrehozta saját kézikönyvtárát, amelyben marxista kiadványok szerepeltek. Ez a kézikönyvtár a párt szervezett tagjainak eszmei, ideológiai nevelését szolgálta. Ennek a jelentős kezdeményezésnek 1927-ben a rendőrség vetett véget, amikor az MSZMP hatvani szervezetét betiltották, vezetőit lefoglák, pénzbüntetésre ítélték és magát JUHÁSZ Józsefet 3 évre kitiltották Hatvanból.

Hatvan mellett Egerben volt jelentős munkásszervezkedés a húszas években, amely azonban az MSZMP megalakításáig a rendőrség figyelme, terrorintézkedései miatt sem jutott el. Az MSZMP tagjai, mint KOLACSKOVSKY Lajos író, tanácsköztársasági direktóriumai vezető, bekapcsolódtak a választási küzdelmekbe. KOLACSOVSZKY a pétervásári járásban igyekezett mandátumot szerezni, de sikertelenül.²⁹

Az MSZMP felszámolása után a munkásszervezkedés a szakszervezetekben folytatódott tovább. Az egység erősítése érdekében különösen nagy súlyt helyeztek a munkások kulturális és sportéletének fellendítésére. Ezért többek között az egri munkások könyvtárainak fejlesztése különböző céllal bár, de állandóan napirenden volt. 1929. július 9-én az öSSIPARI munkásság könyvtáralapja javára rendeztek mulatságot, amelyből — mint ahogyan az kiderült — elsősorban az egri keresztényszocialista munkások intéző bizottságát kívánták támogatni.³⁰ Egyébként a különböző szervezetekben külön könyvtárellelnőri tisztséget is betöltöttek, amelyek nemegyszer fedő szervként szolgáltak a munkásmozgalmi tevékenységhez. Végeredményben a harmincas években már a keresztényszocialista szakszervezetek könyvtára mellett, minden más szakszervezet rendelkezett saját könyvtárral. Ugyanakkor működött Egerben a Szociáldemokrata Párt, amelynek szintén volt saját kézikönyvtára. A Szociáldemokrata Pártnak emellett szép számmal voltak külön magyar és világirodalmi témájú könyvei, különösen OKOS Miklós pártszervező jóvoltából a Heves megyei kiadványokból egy gyűjtemény is.

A munkások szervezetei között jelentős volt az egri és gyöngyösi nyomdászok könyvtára. Egerben a FAZEKAS vezette csoport irányításával fejlődik a könyv-olvasás, míg Gyöngyösön HABLICSEK András nyomdász vezetésével olvasnak munkásmozgalmi kiadványokat a munkatársak. A munkásszervezetek mellett falun az agrárszocialista csoportosulásoknak van kisebb, néhány kiadványból álló kézikönyvtárak. A szociáldemokrata könyvtárakban rendszeresen járatták a *Népszavát*, a nagyobb szervezetek a *Szocialista* című folyóiratot, amely rendszeresen közölt ideológiai tanulmányokat, foglalkozott a szervezeti kérdésekkel.

Különösen sokat forgatott olvasmánya a Heves megyei munkásoknak a két világháború közötti időben a *Népszava*. Több egybehangzó visszaemlékező szerint, a *Népszava* különösen kedvelt volt az építőmunkások között. Pl. az egri vár feltárásán dolgozó kőművesek egyetlen napot sem mulasztottak el,

²⁹ SZÁNTÓ Imre: *A dolgozó parasztság helyzete Heves megyében, a bethleni konszolidáció és a gazdasági válság éveiben 1920–1933*. Eger, 1956. SZÁNTÓ említi ebben a tanulmányában, hogy bár az MSZMP Heves megyei szervezetei 1928-ban megszűntek, de a Földmunkások Országos Szövetsége egyes helyeken tovább szervezte a mezőgazdasági munkásokat, sőt a Heves megyéből a Csáki-szigetpusztán dolgozó parasztok részére a párt újságot is küldött.

³⁰ DANCZA János visszaemlékezése 161.

hogy közösen meg ne beszéljék a *Népszava* legfrissebb cikkeit, ennek kapcsán a világpolitikai eseményeket.³¹ A sajtó nagy hatását mutatja, hogy az 1926. áprilisi megyegyűlésen BOBHY György gyöngyösi földbirtokos felszólalásában kifogásolta „hogy a béres mikor a trágyát hordja, akkor is újságot olvas”.³²

A *Népszava* elég sokat foglalkozott a Heves megyei munkásmozgalom eredményeivel. DANCZA János pl. aki a harmincas években részese egy jelentős barlangkutatásnak, sőt mint a Subalyuki barlang felfedezője, tudományos eredményeinek elismertetése végett nemegyszer kénytelen a *Népszava* segítségét igénybe venni. Érdekében több cikk is jelent meg a *Népszavában*, amelyek a munkásművelődés szempontjából érdekesek részünkre. Bár DANCZA János példája korántsem mondható általánosnak, mégis sok munkást jellemez már, amit róla írtak: „Szabod idejében, vasárnaponként szakkönyveket olvas, hogy tudását gyarapítsa”.³³

A *Népszava* mellett sokan olvassák a *Társadalmi Szemlét* is. A kommunista ifjúmunkások magyarországi szervezete a KIMSZ Egerben is megalakult. Tagjai motorkerékpáron és kerékpáron hordják Eger környékére Felsőtárkányba, Felnémetre, Kálba, Erdőtelekre és Kömlőre a *Társadalmi Szemlét* és a röpiratokat mindaddig, amíg a csendőrség fel nem fedezte őket.³⁴

Az egyetlen szocialista sajtótermék, amely Egerben jelenik meg, az *Egri Hangok* című szociáldemokrata újság, amely azonban 1936-ban, mintegy fél évig került csak kiadásra.³⁵ Számaiba belelapozva, az újságcikkekben a kor eseményeinek a munkásság szemszögéből való összefoglalását látjuk. Ugyancsak ebből a nézőpontból tekinti az irodalmat, a zenét, a mindennapi életet.

A 9. oldalon, az Irodalom rovat alatt ismerteti a *Szép Szó* áprilisi, majd KASSÁK Lajos *Munka* című folyóirata márciusi számát. Ugyancsak e lap márciusi számában, az irodalmi mellékletben említi KASSÁK Lajos *Három történet* című művét; itt írnak JÓZSEF Attiláról akkor, amikor nevét a polgári lapjaink nem túlságosan emlegetik. Egészében véve harcos lap az *Egri Hangok*, reprezentálja a Szociáldemokrata Párt és a szociáldemokrata szervezetek elképzeléseit a politikában, a gazdasági életben és a kultúra terén. Joggal írja a lap szerkesztője az induló számban, 1936. febr. 21-én: „a szocialista munkásság Kassáknál és József Attilánál tart, de Petőfit bárkik is kisajátították, Petőfi mégis a miénk marad”. S hogy ez így van, az is bizonyítja, hogy a lap PETŐFI Sándornak 1844. évi egri látogatása alkalmából írott *Egri hangok* című költeményének a címét kölcsönözte címlapjára. S joggal állapította meg a bevezető cikkben: „az Egri Hangok új világért harcol: a szocialista társadalom megteremtéséért”. Természetesen látjuk az *Egri Hangok* politikai korlátjait, de jelentkezése a megye munkásmozgalmának könyvkultúrájában jelzi: egyre jobban érik az az idő, amikor a munkásság a művelődés terén is elfoglalja uralkodó helyét és szerepét.

³¹ Id. VARGA László szóbeli visszaemlékezése.

³² SZÁNTÓ Imre: I. m. 20.

³³ DANCZA János visszaemlékezése 183.

³⁴ SZÁNTÓ Imre I. m. 37.

³⁵ *Egri Hangok*. Az Egri Szociáldemokrata Párt kiadványa. Szerkeszti OKOS Miklós. 1936. febr. 21.—1937.

LÁSZLÓ VARGA

Le rôle de la presse, des bibliothèques et de la lecture dans le mouvement ouvrier du comitat Heves

Avant la première guerre mondiale, dans le mouvement ouvrier du comitat Heves, les journaux comme *Szabad Szó* (Voix Libre) et *Népszava* (Voix du Peuple) ont un rôle d'instigateur important. Outre cela, le journal intitulé *Gutenberg*, paru en 1868 à Eger, n'était pas seulement le premier journal d'Eger, mais il était le premier journal des imprimeurs de Hongrie aussi. Certains pamphlets politiques avaient aussi un rôle politique important. Les bibliothèques ouvrières se sont créées avant tout dans les organisations social-démocrates d'Eger, de Gyöngyös et dans celles de quelques communes plus grandes.

La révolution démocratique bourgeoise de 1918 et la république des conseils de 1919 amènent une évolution considérable de la culture du livre des ouvriers. Le réseau des organisations du parti s'est amplifié, et avec cela le nombre des bibliothèques du parti augmente aussi. Ce qui est un trait nouveau de la culture du livre des ouvriers, c'est qu'avec l'évolution rapide des syndicats, le réseau des bibliothèques de ceux-là s'agrandit aussi considérablement.

En 1919, les bibliothèques privées ont été étatisées. Lors de son séjour à Eger, György Lukács a proposé qu'on transformât la bibliothèque ecclésiastique du Lycée en une bibliothèque publique et scientifique de grande envergure.

Les objectifs de la culture du livre révolutionnaire se sont évanouis avec le 1 août 1919, avec le renversement de la République des Conseils. Dans ces circonstances, c'était un résultat très important qu'à partir de 1922 la réorganisation des organisations ouvrières, et avant tout celle des syndicats recommence et avec cela, l'amplification d'un réseau de bibliothèque des ouvriers. C'étaient avant tout les syndicats des ouvriers de l'industrie de fer, de bois et de l'industrie boulangère de Gyöngyös, d'Eger, de Hatvan et de Tiszafüred qui excellaient à créer des bibliothèques à part.

Dans la culture ouvrière du livre d'entre les deux guerres mondiales, à Eger, c'était János Dancza qui avait un rôle important, en participant à la réorganisation de plusieurs bibliothèques ouvrières, et c'est à l'aide de ces bibliothèques qu'ils ont créé un cercle d'Espéranto qui a établi des relations avec les organisations des ouvriers européens aussi. Dans ces mouvements, c'est l'organisation de base de Hatvan du Parti Socialiste Ouvrier Hongrois qui jouait un rôle considérable en 1925 - 1926.

Dans la presse ouvrière d'entre les deux guerres mondiales, c'est le journal intitulé *Egri Hangok* (Voix d'Eger) du parti social-démocrate, paru à Eger, qui excellait, malgré tous ses défauts, par sa voix combattante qui attaquait hardiment l'hitlérisme ascendant et la vie publique d'Eger fortement influencée par l'église.

KÖZLEMÉNYEK

VIII. századi antiphonarium-töredék Sárospatakon. A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának töredékei között egy nyolcadrét alakú könyvről már korábban lefejtett, unciális írású pergamenlevélre bukkantunk. Mivel ezen írásfajtnak tudtunkkal eddig ez az egyetlen Magyarországon előkerült emléke, s mint korai írás- és liturgiátörténeti emlék, nemzetközi érdeklődésre is számot tart, az alábbiakban ismertetjük.

A könyvet, amelyről a töredék származik, ma már nem lehet megtalálni. Feltevésünk szerint töredékünkkel bekötve került külföldről hazánkba.

A pergamen jelen állapotában is tanúsítja, hogy jó kidolgozású és fehér színű volt, bár a kötés külsejeként a verző erősen megkopott és bepiszkolódott. Legnagyobb kiterjedése 293×215 mm. Mindössze néhány milliméter hiányozhat belőle, eredeti állapotában kb. 310×225 mm lehetett. Kéthasábos, hasábontként 36 sort tartalmaz. Hasábméreték: $250 \times 75-85$ mm. A scriptio continuát a frazeológiai egységeknél gyakrabban megszakítja a térköz, de gyakran szerepel egy, két vagy három pont is. A pergament vaknyomással vonalazták, a hasábokat ugyanezzel a módszerrel öt milliméteres szélekkel keretették. A punktórium nyomai megtalálhatóak.

Íróanyagként három színű tinta szerepel. Az alapszöveg barna, a feriak jelölése fekete és piros. Ezen színnel történt kiemelésen kívül a feriak utáni kezdő iniciálék nagyságban és díszítésben is kiemelkednek a szokatlanul apró (mindössze 2 mm a két vonal közti távolság!) unciális betűkkel írt szövegből. A belföldön rendelkezésre álló szakirodalom hiányossága miatt nem tudtuk megvizsgálni, hogy van-e összefüggés a TRAUBE által említett, a 6–8. századokban Észak-Itáliában használt negyedunciális¹ és töredékünk írása között. A betűk alakja alapján az írás a 8. századra tehető.² Az iniciálék ilyen egyszerű rajzos voltára (a rektó első oszlopában szereplő D betű esetében nem dönthető el, hogy ívében elmosódás történt, vagy alakos ábra lehetett) a Codices Latini Antiquioresben³ szereplő korai — főleg prekaroling — minusculák között sok példát találhatunk. Ugyancsak a prekaroling minusculák esetében előfordul a hárompontos központosítás is.⁴ De ez a fajta központosítás szerepel 7/8. századból származó unciális írásban is.⁵ Ha a betűk alakját alaposabban áttanulmányozzuk, akkor a következőket vesszük még észre: a *t* mindig ligatúrát alkot az utána következő betűvel, az *n* sokszor (pl. a 1. col. 2, 5, 7, 21, 23, 26, 34. sorok), az *m* néhányszor (a 1. col. 2, 23, 24, 25; a 2. col. 19.) kurzív minuscula, az *s* négyszer (a 1. col. 1, 4; a 2. col. 21; b 1. col. 25.) kurzív maiuscula írással szerepel.

¹ L. TRAUBE: *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*. München 1911. 27.

² G. BATTELLI: *Lezioni di paleografia*. Vatican 1939². 78., F. STEFFENS: *Lateinische Paleographie*. Trier 1909². V.

³ Ed. E. A. LOWE. 1—[XI]. Oxford 1934—71.

⁴ *Codices Latini Antiquiores* V. 517, 537—8., VI. 718., VIII. 1142.

⁵ Uo. IX. 1379.

Ugyancsak kurzív nyomokat találunk néhányszor a sorok végén, amikor a szabályos unciális betűk nem férnének el. Tehát a scriptor egy másik írásfajtaban is jártas volt, s ennek betűformáit belekeverte a szövegbe.

A töredéken többféle rövidítési jelet használt a másoló. Összevonásos rövidítéskor a felül elhelyezett vonalat és a vonal fölött egy pontot; nazális rövidítésekor a vonalat a fentebbi módon, de pont nélkül; az autem rövidítésekor egy az arab ketteshöz hasonló hullámvonalat. Az összevonásos rövidítést nemcsak a nomina sacra esetében alkalmazza, hanem néha a birtokos névmásokat is ezzel a vonal fölötté pont-tal rövidíti. Ugyancsak ily módon történik a *quoniam* rövidítése (a 1. col. 11; a 2. col. 32, 34).. A rendelkezésünkre álló fakszimilékben nem találtunk példát erre a rövidítésfajtára. A vizigót írásban szerepel a $\dot{\text{—}}$ rövidítés a 9. század előtt, de csak az *m*-et jelöli, míg a pusztá vonal vagy az összevonásos, vagy az *n*-es rövidítés jele.⁶ A $\dot{\text{—}}$ rövidítési jel átkerült a beneventán írásba is.⁷ Szerepel azonban 6. századi unciális írásban is nagyon ritkán, de ott is csak az *m*-et jelöli, míg az *n*-et pusztá vonallal rövidítik.⁸ A nazális rövidítése nem általános szövegünkben, az esetek többségében elmarad. Csak az *m* rövidítése fordul elő, az is csak a sorvégen. Az *autem* rövidítéséhez (a 1. col. 27; a 2. col. 13, 17; b 1. col. 3, 7, 9) hasonló az a 2. col. 10. sorban szereplő *-ur* rövidítése. Mindig rövidíti a *per* szótagot is a *p* szárának áthúzásával. Egyéb egyedi — főleg sorvégen, helyszűke miatt alkalmazott — rövidítések: a 1. col. 28. sorban: *zela* = *zelau*; b 2. col. 25. sorban: *reþ* = *reprobauerunt*. Az a 2. col. 8. sor végén a scriptor elvethette a másolást, az ott szereplő jelek talán az utolsó két szó törlésére utalnak.

A verzón szereplő glossza — unciális-kurzív maiuscula-minuscula keverék írása — szintén a 8. századból származhat. Ezt tanúsítja a tinta színe, az azonos rövidítési rendszer, de főleg a betűk alakja. Nyilván használatkor hiányzott a nagyszombati rész, ezért azt hamar pótolták. A jellegzetes betűk: *a* — nyitott és unciális forma is, a sajátos *e*, az *et* ligatúra, a *t* és az *r*, valamint a szóközbeni nagy *i* (deInde). Ezek és a kurzív betűformák itáliai provenienciára utalnak. Ugyancsak az itáliai eredetet tanúsítják a főszöveg unciális betűformái, különösen annak ez a kicsiny mérete és a pergamen jó kidolgozottsága. Mrs. Virginia BRAWN és Bernard BISCHOFF professzor levélbeli közlései⁹ alapján is az íráskép az Észak-Itáliában használatos prekaroling írással hozható összefüggésbe, s a 8. század végén műfajra tekinthető.

Töredékünk műfaja a római egyház antiphonarium missae-je, későbbi nevén: *graduale*. Incipit: *Feria IV. infra Hebdomadam Passionis: Offertorium — Desinit: Feria VI. infra Octavam Pascae: Graduale(?)*. Rubrummal jelölték az ünnepnapokat, de a rektón feketével levő feriak alól is elő-előbukkannak a rubrumozás nyomai. Hiányzik a szenvedés vasárnapja előtti szombat, ennek azonban nem alakult ki külön miséje, mert sokáig a virágvasárnap vigíliája volt. A nagyszombati kihagyást a glossza pótolja. A 8/9. századból fennmaradt antiphonarium missaekkel összehasonlítva megállapítható, hogy szövegünk és a HESBERT által kiadott antiphonariumok¹⁰ teljes egyezéséről nem beszélhetünk. Töredékünkben az introitust és a gradualét mindennap egy-egy zoltár (vagy versus) követi, a communion azonban az előforduló 11 esetből (kétszer — virágvasárnap és húsvétkedden — hiányzik a *communio* is!) csak háromszor. Az offertoriumhoz csak egyszer ad szövegünk psalmust. Felépítését tekintve a HESBERT által közölt szövegek

⁶ Vö. STEFFENS i. m. XIII. L. TRAUBE: *Vorlesungen und Abhandlungen zur Paläographie und Handschriftkunde*. München 1909. 139. A. CAPPELLI: *Lexicon abbreviatarum*. Milano 1945. XXIV.

⁷ BATELLI i. m. 126.

⁸ STEFFENS i. m. V., CAPPELLI i. m. XXV.

⁹ Mindkettőjüknek ezúton mondok köszönetet.

¹⁰ R. J. HESBERT: *Antiphonale Missarum sextuplex*. Brüssel 1935.

közül a Corbie-i (853 után) és a reinaui (8/9. sz.) antiphonariumokhoz áll közel. De pl. a Corbie-i a communio után gyakrabban ad psalmust, a reinaui pedig egyszer sem.

A töredék szövegét — az eredetin szereplő interpunkciós jelekkel — teljes terjedelmében közöljük, a *Hesbert*nél alkalmazott átírást követve.¹¹

a 1. col.

- OFF. (Eripe me) de inimicis meis *Deus* meus.
 COM. Lauabo inter innocentes manus meas
 FERIA V. Omnia que fecisti nobis: PSALM
 Magna Dominus. GRAD. Tollite hostias et in
 5 troite. OFF. Super flumina Babillonis illic
 sedimus et fleuimus. dum recordare
 mur tui Sion. COM. Memento uerbi
 tui seruo tuo Domine. in quo mihi spem dedisti
 hec me consolata est in humilitate mea.
 10 PSALM. Beati immaculati: FERIA VI.
 Miserere mihi Domine quoniam tribulor libe
 ra me et eripe me de manibus inimico
 rum meorum. PSALM. In te Domine. GRAD. Pacifi
 ce loquebantur mihi inimici mei: U Ui
 15 disti (Domine) OFF. Benedictus es Domine doce
 me iu(st)ificationes tuas: COM. Ne tra
 dideris me Domine in animas persequentium:.
 DOMINICA IN PALMA (rubrummal)
 Domin(e) ne longe facias auxilium tuum a me.
 20 a (d)efensione mea aspice. libera
 me de ore leonis et a cornibus unicolor
 nuorum humilitatem meam: PSALM Deus
 Deus meus respice in me: GRAD. Tenuisti
 manum dexter(am meam) in uoluntate
 25 tua deduxisti me. et cum gloria adsumsisti me.
 U Quam bonus Israhel Deus rectis corde
 mei autem pene moti sunt pedes pene
 effusi sunt. gressus mei quia zelauit.
 TRACT. Deus Deus meus respice in me quare.
 30 OFF. Inproperium expectauit cor
 meum et miseriam et sustinui qui
 simul contristaretur et non fuit
 consolantes me quesui et non in
 ueni. et dederunt in esca mea fel.
 35 et in siti mea potauerunt me aceto:
 FERIA II. Iudica Domine nocentes me.

a 2. col.

- et expugna inpugnantes a(d)preh(en)
 de arma et scutum et exurge in ad
 iutorium mihi. adcelera ut eripias me:.
 U Et effunde: GRAD Exurge Domine et in
 5 tende iudicium meum Deus meus et Dominus meus
 in causam meam: U Effunde framea.
 OFF. Eripe me de inimicis meis Domine doce
 me facere uoluntatem tuam quia fac adiu,
 COM. Erubescant et reuerentur simul.
 10 qui gratulantur malis meis induantur
 pudore et reuerentia qui magna lo
 euntur aduersum a me: FERIA III.
 Nobis autem glori(a)ri oportet in cruce
 Domini nostri Ihesu Christi in quo et salus ui

¹¹ Dólt betűkkel jelöljük a rövidítések feloldásából adódó betűket, zárójelben a kopás vagy egyéb sérülés miatt ma már nem olvasható betűket.

- 15 ta et resurrectio nostra. per quem salu(a)
ti et liberati sumus: PSALM. Deus miseratur
GRAD. Ego autem dum mihi molesti essent in
duebant me cilicium et humiliabam
in ieiunio animam meam: U Iudica Domine
20 nocentes me expugna: OFF. Custodi
di me Domine de manu peccatoris: COM.
Aduersum me exercebantur qui s(e)
debant in porta et in me ps(alle
bant qui bibe)bant uinum ego ue(ro oratio
25 nem meam ad te Domine be(ne)
placiti Deus in multitudine misericordie tue.
PSALM. Saluum me fac Deus. FERIA IIII.
In nomine Ihesu omne genu flectatur
celestium terrestrium et infer
30 norum quia Dominus Ihesus Christus in gloria Dei est Dei
Patris. PSALM. CI. GRAD. Ne auertas f(a)ci
em tuam a puero tuo quoniam tribulor
melociter exaudi me. U Saluum(m)
me fac Deus quoniam: TRACT. Domine exaudi o(ra)
35 tionem meam et clamor me(us) (ad te)
OFF. Domine exaudi orationem meam et clamor.

b 1.col.

- (COM. Potum meum cum fletu tem
perabam) qui eleuans elisisti me
(et e)go sicut fenum arui. tu autem Domine
(in)eternum permanes. tu exurgis mi
5 (s)ereberis Sion quia uenit tempus
miserendi eius. FERIA V. (rubrummal)'
Nobis autem gloriari. PSALM. Cantate Domino
GRAD. Christus fa(ctus est) pro nobis
(ob)ediens usque (ad) mortem (mortem) autem
10 (e)rucis. U Propter quod et Deus ex(altauit)
OFF. Dextera Domini fe(c)it uirtute(m)
COM. Dominus Ihesus postquam cenauit
(e)um discipulis sui(s) FERIA VI. (rubrummal)
(GRAD.) Domine audiui auditum tuum et
15 (timui) T(RACT)
- [PASCHA] (Egész sor rubrummal)
Resurrexi et (ad)huc tecum sum
alleluia posuisti super me manum tu
20 am mirabilis facta est sci
(en)tia tua alleluia alleluia: PSALM. (D)omine probasti me
GRAD. Hec dies quam fecit Dominus exul
(temus) et letemur in ea U Confite
(mini Domino. ALL. Pascha nostrum i)mm(olatus est Christus.
25 U Epule)mu(r) in azimis sinceritatis
(et ue)ritatis: OFF. Terra tremuit
et quieuit dum resurgeret in iu
(dici)o Deus alleluia: COM. Pascha nostrum inmo
(la)tus est Christus alleluia itaque epulemur
30 (in azi)mis sinceritatis et ueritatis alleluia alleluia
P(SALM.) FERIA II. (rubrummal)
Introduxit uos Dominus in terra flu
(e)ntem lac et mel alleluia et ut lex Domini
(se)mper sit in ore uestro alleluia alleluia PSALM. CXVI.
35 G(RAD.) Hec dies quam fecit Dominus. U Dicat n(unc)
Israhel) ALL. (D)ominus regnauit decore. OFF. An

b 2.col.

- (gelus Domini) descendit. COM. Surre(xit D)ominus et apparuit Petro *alleluia*. FERIA (III.) (*rubrummal*)
 Aqua sapientie potauit eos *alleluia* fir
 mabitur in illis et non flectetur *alleluia*.et
 5 exaltauit eos in eternum *alleluia*. PSALM. CVII.
 GRAD. Hec dies. U Dicat. ALL. Uenit(e) exultemus
 OFF. Intonuit de celo Dominus et altissimus
 dedit uocem suam et apparuerunt
 fontes aquarum *alleluia*. FERIA (IIII.) (*rubrummal*)
 10 Uenite benedicti Patris mei percipi
 te regnum *alleluia* quod uobis p(ar)atum
 est ab origine mundi *alleluia alleluia*. (PSALM.) Cantate Domino.
 GRAD. Hec dies. U Dextera Domini (fe)cit.
 OFF. Portas celi (aperuit Dominus) et plu
 15 it illi(s manna ut ederent pa)nem
 celi (dedit illis) panem angelorum man
 ducauit homo. PSALM. Attendite. COM.
 Christus resurgens a mortuis (iam) non
 moritur *alleluia*. mors illi ultra n(on d)omi
 20 nabitur *alleluia alleluia*:. FERIA V. (*rubrummal*) (Uic)tri
 cem manum tuam Domine laudau(er)unt
 pariter *alleluia* quia sapientia aperuit os
 (mutum et lingua infantium) fecit
 dissertas *alleluia alleluia*. PSALM. . . . GRAD. H(ec di)es
 25 Dominus. U (La)pide(m que)m reprobauerunt.
 ALL. Lauda Hierusalem OFF. In die (so)llem
 nitatis uestre dicit Dominus inducam uos
 in terram fluentem lac et mel *alleluia*
 COM. Populus adquisitio(nis) ad
 30 nuntiate uirtutes eius *alleluia* qui uos
 de tenebris uocauit in admirabile
 lumen suum *alleluia* FERIA VI. (*rubrummal*)
 Eduxit eos Dominus in spe *alleluia* (et) ini
 micos eorum operuit ma(re) *alleluia alleluia*
 35 PSALM. Cantate Domino *alleluia* cantate Domino Benedictus

b 1.col. 12–15. sorokhoz írt marginális glossza:

In sabbato sancto
 pro introitu letania
 deinde gloria
 in ex(c)elsis *alleluia* redemptori (?)
 (c)um laudate Dominum¹²

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Az Academia Istropolitana egy fönmaradt könyve. A bécsi Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 4596. jelzetű kódexe ismeretlen szerzőnek Szent Máté evangéliumához írt kommentárjait tartalmazza. Az egyszerű papírkódex valószínűleg 1449-ben készült, mert az egyébként teljesen dísztelen könyv első, nagyobb, vörös kezdőbetűje mellett az 1449-es szám olvasható. Tulajdonosa az első előzékként használt pergamen levél versójának felső szélén levő írás szerint még ugyanebben az évben, október 28-án hozzáfogott elolvasásához: „Anno d[omi]ni 1449 fui admissus ad legendum eiusdem et in vigilia

¹² Ezúton is köszönetet mondok MEZEY László professzor úrnak, aki értékes módszertani segítséget adott.

simonis et Iude incepi legere hunc librum.” Kilenc és fél hónapig tartott, amíg a sűrűn teleírt, nagyméretű (295 × 218 mm) 495 folio levélnek a végére ért „In vigilia laurenti (!) Anno M^oCCCC 50”.¹ Ez az olvasó és egyben első tulajdonos — az a bejegyzések írásának hasonlósága alapján föltételezhetően — az a LENGENFELD Zsigmond volt, akinek a neve ott van az első kötéstábla belső oldalán: „Iste liber est m[a]g[ist]ri Sigismundi de lengenueld”. LENGENFELD Zsigmondról semmi mást nem tudunk, mint azt, hogy 1474-ben pozsonyi kanonok, a teológia baccalaureusa volt.²

A bécsi Cod. Lat. 4596 tehát a XV. században magyarországi tulajdonban volt, sőt valószínűleg a Magyarországon is készült kódexek³ számát gyarapítja eggyel. Ennél azonban sokkal nagyobb jelentőséget ad a könyvnek egy másik bejegyzés, ugyanott, az első táblán, LENGENFELD neve alatt, de más kéz írásával:

„M[a]g[iste]r Sigismu[n]dus obrecht de Lengenuelde in theologia bacc[al]aureus] posonij q[ue](!) (q[uo]d) et histropolis dici[tur] [cum] erigere[tur] Vni[er]sitas ex p[ri]mis collegiatu[s] hunc libr[um] loco triu[m] flor[enorum] Vng[aricorum] qu[os] de gradibus in facultate p[er]ceptis eidem debuit, coram tota facultate existente obtulit 1474.”

Ez a pár soros bejegyzés nemcsak annak a bizonyítéka, hogy az Academia Istropolitana első ismert, fennmaradt könyvével van dolgunk, hanem több ponton kiegészíti MÁTYÁS király pozsonyi egyetemére vonatkozó gyér ismereteinket. Mindenekelőtt újabb adalék arra nézve, hogy az egyetem 1474-ben még zavartalanul működött, ünnepélyes formák közt; a könyvajándékozás (és bizonyosan egyidejűleg az avatás) az egész teológiai kar jelenlétében történt. Megtudjuk azt is, hogy az avatás díja 3 magyar forint volt, de pénz helyett könyvet is elfogadtak a fakultás számára.

Tehát az egyetem egyes karainak valószínűleg külön könyvtárai voltak.⁴ Hogy nem pusztán arról volt szó, hogy pénz helyett, értékesítés céljára fogadtak el könyvet, hanem a könyvtár gyarapítására, azt már maga az ünnepélyes formában történt följajlás is bizonyítja. De az is valószínűsíthető, hogy a kódex láncos könyv volt. LENGENFELD bizonyára nem tartotta láncban a maga könyveit, hanem a kari könyvtárban őrizhették így.

LENGENFELD személyével így a pozsonyi egyetem eddig ismert teológus hallgatóinak a névsorát gyarapíthatjuk, méghozzá az ő esetében olyan hallgatóról van szó, aki az egyetem alapítása óta egyike volt az első konviktoroknak, bennlakó tanulóknak.⁵ Nem

¹ Az olvasás megkezdését közlő bejegyzés mellett, a lapszálon is ott van, hogy „... finiu i[n] uigilia laurentij” (!). A kódex utolsó sorának 1450 Szent Lőrinc vigiliáját megadó bejegyzése tehát nem a kódex elkészítésének idejét közlő kolofon. Így a bécsi kódexek nyomtatott katalógusa (*Tabulae codicum manu scriptorum... in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. Vol. 3. Vindobonae 1869.*) tévesen mondja az 1449–1450. éveket a kódex keletkezésének idejeként.

² RIMELY Gusztáv: *Capitulum insignis ecclesiae Collegiatae Posoniensis. Posonii 1880.* 257. l. Pontosabb forrásközlés nélkül. Rá hivatkozva: ORTVAY Tivadar: *Pozsony város története. 3. köt. Pozsony 1894.* 266.

³ Kötéstáblája díszes, gótikus vaknyomásos bőrkötés. Valószínűleg Magyarországon készült (talán Pozsonyban?) Némileg hasonló hozzá annak a Gregorius-kódexnek a táblája, amelyet LAMBECK hozott el 1666-ban a budai várból. (Österr. Nationalbibl. Cod. Lat. 759.)

⁴ Így volt ez a bécsi egyetemen is, ahonnan 1470-ben a facultas artium könyvtárából kapott kölcsön egy könyvet HITTENDORFI Miklós: „Exauditus fuit absolute M. Stephanus Murer de Brunn, qui petivit concedi M. Nicolao de Hittendorf in Theologia licentiatu, tunc in nova Universitate Histropolensi videlicet Posoniensi lectori quemdam librum pro exemplari de libraria facultatis.” (Közlő Császár Mihály: *Az Academia Istropolitana. Pozsony 1914.* 116. — (Tehát nem pusztán a pozsonyi káptalan könyvtára szolgált egyetemi könyvtárral, mint Császár M. (I. m. 76.) mondja.

⁵ A „collegiatus” jelentése Du Cange Glossariuma szerint collegi alumnus, convictor.

feladatunk itt, hogy LENGENFELD személyével, származásával, korábbi tanulmányaival foglalkozzunk, csak annyit jegyzünk meg, hogy az artes magisteri fokozatát nem a pozsonyi egyetemen szerezte meg, mert a hat év nem lett volna elegendő az artes és a teológia együttes elvégzéséhez, de nem is a közeli Bécsben tanult, mert a bécsi egyetem anyakönyveiben nem szerepel a neve.⁶ A baccalaureusi fokozat elnyerése után mindjárt, még ugyanebben az évben pozsonyi kanonok lett.

A kódex további sorsáról csak annyit tudunk, hogy a bécsi Egyetemi Könyvtárból került a XVIII. században a Hofbibliothekba.⁷ (Ma: Österreichische Nationalbibliothek.)

Érdekes módon ugyancsak a bécsi Egyetemi Könyvtárból és ugyanabban az időben került a bécsi könyvtárba LENGENFELDnek egy másik, vegyes teológiai tartalmú kódexe is. Mai jelzete Cod. Lat 4254.⁸ Benne a következők: *Lectura in libros Sententiarum*. — *Tabula in S. Thomae Aquinatis opera*. — *Auctoritates sanctorum patrum et doctorum* — *Expositiones rariorum vocabulorum, partim germanicae*. — *Synonyma unum et idem significantia*. Tulajdonos nevéként itt is: *Iste liber est Magistri Sigismundi obrecht de lengenfeld olvasható, más bejegyzés nincs benne. Elképzelhető, hogy ez is az Academia Istropolitana birtokába került, LENGENFELD ajándékként, de az sem lehetetlen, hogy nem is LENGENFELD volt a könyv, hanem ő csak használója a teológiai fakultás egy kódexének, neve azért van benne. Tudniillik a bécsi egyetemen — és bizonyosan ugyanígy a pozsonyin is — a teológia baccalaureusainak az avatás előtti évben éppen PETRUS LOMBARDUS Sententiáinak magyarázatát kellett előadniuk az egyetemen.⁹ Ennek a kódexnek az első, nagyobbik fele erről szól. Erre látszik mutatni az is, hogy LENGENFELD neve itt nem abban az alakban szerepel, ahogyan saját könyvében olvastuk (Sigismundus de lengenueld), hanem Sigismundus Obrecht de Lengengfeldként, tehát hasonlóan ahhoz, ahogyan az egyetemi ajándékozáskor írták be, szóval ahogyan az egyetemen anyakönyvezzve lehetett.*

Talán idővel LENGENFELDnek még egyéb kódexei is kerülnek elő a bécsi kéziratárban, olyanok, amelyekből valami közelebbi derül ki az ő könyveinek további sorsáról.

Befejezésként csak mint további vizsgálatra szoruló, lehetséges föltételezést említjük meg azt, hogy az Országos Széchényi Könyvtár eddig korvinának tekintett ősnymotatvány¹⁰ is talán egykor a pozsonyi egyetemé lehetett, nem a királyi könyvtaré. NICOLAUS DE AUSMO XV. századi itáliai ferences szerzetes *Supplementum Summae Pisanellae* című munkája ez az ősnymotatvány. Velencében jelent meg datálatlanul, 1473 augusztusa előtt, VENDELINUS de SPIRA nyomdájában. A Ferrarában illuminált első lap díszes keretében, alul két címer van egymás mellett. Az előkelőbb helyet jelentő címertani jobb oldalon (szembenézve baloldalt) IV. SIXTUS pápáé, baloldalt (a lapszél oldalán) MÁTYÁS király szokatlan összetételű címere: az 1. mezőben a magyar vágásos címer, a 2. mezőben a cseh oroszlán, a harmadikban a Hunyadi ház hollója, a negyedik sajnos fölismerhetetlenül lekopott.¹¹ A címerek alapján eddig az az általános vélemény, hogy

Die Matrikel der Universität Wien. 2. Bd. 1—2. Lfg. 1451—1518. I. Graz—Köln 1959—1966. (Publikationen des Instituts für Österr. Geschichtsforschung. VI. 1.)

⁷ Régi bécsi jelzete Univ. 141.

⁸ Régi bécsi jelzete Univ. 308. Kötése sokkal egyszerűbb, mint Lengengfeld másik kódexéé.

⁹ ÁBEL Jenő: *Egyetemünk a középkorban*. Budapest 1881. 73. l.

¹⁰ Inc. 197. — Az ősnymotatványról l.: CSONTOSI János: *XV. századi könyvtári viszonyok és egy ismeretlen Corvin-incunabulum*. Magyar Könyvszemle 1878. 59—79. — *A Corvin-könyvtárhoz tartozó ősnymotatvány*. Magyar Könyvszemle 1878. 55—56. — CSAPODI Csaba—CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára—SZÁNTÓ Tibor: *Bibliotheca Corviniana*. Budapest 1967. 47. sz. — CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest 1973. 438. sz.

¹¹ Színes reprodukcióját l.: BERKOVITS Ilona *Magyarországi corvinák*. Budapest 1962. 41. t.

IV. SIXTUS ajándékozta a könyvet MÁTYÁS királynak. Csakhogy elgondolkozásra készítet a tartalmi szempont. Miért ajándékozott volna a pápa egy ismerten humanista könyvgyűjtő királynak egy nyomtatott gyóntatási segédkönyvet? A *Supplementum Summae Pisanellae* ugyanis az egy évszázaddal korábban élt olasz dominikánus, BARTHOLOMAEUS DE PISA „Summa casuum conscientiae”-jéhez, tehát casuisticai munkához készült pótlás, gyóntató papok számára, a különböző vétkek megítélését összeállító kézikönyv. S még ha legalább Rómában jelent volna meg, de nem: Velencei nyomtatvány. Szokatlan a két címer ilyen alkalmazása is. Hasonló esetet, az adományozó és a megadományozott címerének egymás mellé helyezését eddig még nem láttam.¹² Viszont elképzelhető lenne a címerek ilyen alkalmazása egy olyan egyetem könyvén, amelyet pápai fölhatalmazás alapján a király állított fel. Ezért is sajnálatos, hogy a magyar címer negyedik mezője teljesen eltöröltött, s nem tudjuk, mi volt ottan. Végül érthetetlen az is, miért került ki és maradt fönn ily módon a Corvina Könyvtárból egy nem tulságosan díszes nyomtatott könyv, amelynek tartalma a könyvtárt dézsmáló humanistákat nem igen érdekelte. Ők nem ilyen könyveket vittek el a királyi könyvtárból, jogosan-jogtalanul. Föltűnő nem utolsósorban az is, hogy a könyv éppen a *pozsonyi* ferencesek könyvtárában bukkant föl.

Az utóbb mondottak persze csak föltételezések. Az viszont kétségtelen, hogy a bécsi Cod. Lat. 4596 újabb bizonyítéka annak, hogy nemcsak a magyar könyv- és könyvtártörténet, hanem az egész magyar középkori művelődéstörténet szempontjából milyen mulhatalatlanul fontos feladat rendszerezett, szervezett, folyamatos föltáró munkával hozzáfogni a külföldi kódexgyűjtemények (és töredékgyűjtemények) darabról darabra való átvizsgálásához.

CSAPODI CSABA

Egy 16. századi olasz tudósítás Erdélyről. Nemcsak a történészek, hanem a 16. századdal foglalkozó irodalmárok, kultúrtörténészek is egyre nagyobb szükségét érzik, hogy a régi és új kutatások felhasználásával elkészüljön a BÁTHORYAKRÓL szóló monográfia. Erről évekkel ezelőtt tett már említést KOSÁRY is a BÁTHORYAKRÓL készített összefoglaló fejezetben.¹³ Nem lehet csodálkozni, hogy egyelőre nem nagyon vállalkozik senki ilyen mű megírására, mert a kérdés szakavatottjai hamar meggyőződnek, mennyi megoldatlan, feltáratlan, nehezen hozzáférhető anyaggal kellene előbb megbirkóznok. Másrészt épp a BÁTHORYAK, különösen Zsigmond és a bíboros fejedelem, András közelítették meg legjobban a princípék jól ismert sokoldalúságát, vagyis mindegyikük vérbeli humanista kívánt lenni. A kutatóknak tehát — akarva, nem akarva — nyomon kell követniök őket érdeklődési körük minden egyes szektorán. A témát még bonyolultabbá teszi az, hogy kapcsolatuk a fél világgal minket is arra kényszerít, hogy a külföldön lappangó adatokat is számba vegyük. Jelen cikkem mindössze egy ilyenről kíván beszámolni. Alessandro BAVIERA 1932-ben a *Rivista Araldica* c. olasz folyóirat 3. közl.-ben megjelentette 16. századi ősenek írását, melyet családi levéltárunkban fedezett fel: *L'Italia, la Transylvania e l'Ungheria per il nobile G. Francesco Baviera de Senigallia, ciambellano particolare del*

¹² A *Statuta urbis Romae* állítólagos korvina-ősnyomtatvány, szintén pápai és magyar címerrel, évtizedek óta lappang, ezt tehát nem tudjuk megvizsgálni. (GULYÁS PÁL: *A Korvina két maradványa Amerikában*. Magyar Könyvszemle 1915. 127. tévesen írja, hogy a new-yorki Pierpont Morgan Könyvtárba került. A könyvtártól levélben kapott tájékoztatás szerint nincs ott.)

¹³ KOSÁRY D.: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I. k.* 306.

principe Sigismondo Báthory címmel. Mindenek előtt magyar fordítását közlöm, ezt követően pedig néhány összefüggésről kívánok beszámolni, melyek teljesebbé teszik Zsigmond fejedelem udvaráról alkotott eddigi ismereteinket.

Erdélyi tudósítás

„Ámbátor nem vagyok erdélyi, de még magyar sem, hogy olyan kimerítő tájékoztatást adhassak erről az országról, mint amilyent Főtisztelendőséged elvárna, mindazonáltal elmondom, amit saját magam megismerhettem, vagy amiről mások értesítettek. Hiszen néhány évet töltöttem itt és *szolgálatomnál fogva* többször felderítéseket végeztem az itteni erődítmények és határok körül.

Most eltekintek attól, hogy elismételjem mindazt, amit már Brodarics Istvántól, vagy Bonfinitől úgyis tudunk, hogy t. i. Erdély Dáciának volt része és hogy miért hívják Erdélynek, s hogy hová tartozik. Ehelyett inkább arról számolok be, hogy ezt a kis országot koszorú módjára veszik körül a zord hegyek, melyeken alig található egy-két hágó. Oly magasan fekszik, hogy a folyók nem befelé tartanak, hanem határai felé futnak. Ezek közül leghíresebbek a Maros, az Aranyos, a Szamos, a Körös, a Sebes, az Ompay. Ezek azért is híresek, mert arannyal kevert homokot sodornak magukkal. Ezt az aranyat oly haszonnal mossák ki belőlük az ott lakó erdélyiek, hogy egész családjuknak megélhetést biztosít. Ezt az aranyozott homokot a hegyekből alázuhanó folyók vize mossa ki. T. i. maguk a hegyek nagy része tele van ezüsttel, arannyal és más nemes fémekkel. A rezet és a vasat maga a Fejedelem gyűjteti össze, hogy ellássa velük erődítményeit. Ófelsége pénzverdéje is húz valamelyest hasznot az arany- és ezüst bányákból, mert az ott dolgozó bányászok neki dolgoznak. Mindez természetesen nem így lenne, ha valamelyik főúr, vagy herceg tulajdonában lennének és takarékosagra hivatkozva, más módon járnának el.

Az ország nyolc részre oszlik. Zetevók a Nagyságos Fejedelemtől függenek, akinek alkalmanként beszámolnak alattvalóikról, bajaikról, kívánságaikról. Általában úgy kormányoznak, hogy Ófelségének tetszését elnyerjék, mert az országgyűléseken így nagyobb reménnyel várhatják, hogy kéréseiket teljesíti.

Az országban többféle nyelvű nép lakik. A német nemzetségről úgy mondják, hogy valamikor, nagyon régen Szászországból jöttek ide őseik. Ma is szászoknak hívják őket. Emberségek, nagyon szorgalmasak, maguk építette városokban laknak. Okosan kormányoznak, tekintélytisztelők és őket tartják a Fejedelem legjobb alattvalóinak.

A Fejedelem a szászokon kívül a székelyeknek is ura. Harcot, háborút, vízezi tetteket szerető nép. Olyasfélék, mint a svájci országokban lakók. Úgy hallottam, hogy amikor még szabadságukat élvezték, háború idején jó 40 000 főt számláló hadsereget állítottak ki. Sokat lázongtak, amiért az előző fejedelmek megfosztották őket szabadságuktól. Most már ellenkezés nélkül megadják azt, amit kirónak rájuk.

Emellett az országrész mellett nagy tömegben élnek szétszórtan oláhok, akik állítólag a régi római coloniák maradványai. Póriasak, szolgálaiak és megromlott latin-olasz szavakkal beszélnek. Egymás közt románoknak nevezik magukat. Vidéki településeiken a mi itáliai stílusunk szerint élnek. Házaik, mezeik elkülönítve vannak egymástól. Az ország többi lakója általában együtt lakik, falvakban: 50, 60, 100, 200 házas községekben.

Különben az ország majdnem köralakú, minthogy olyan széles, amilyen hosszú. Úgy hírlík, hogy minden irányban 35–40 mérföld. Különben Főtisztelendőséged igazolni tudja mindezt, mert amikor ezen a vidéken 3–4 mérföldet megtett naponta, látta felkelni és lenyugodni a napot.

A fallal körülvett városok közül a főbbeket sorolom fel: Szeben, Brassó, Beszterce, Szászsebes, Szászváros, Kolozsvár. Mindegyik rendelkezik — akárcsak az itáliai városok — falakon túlra vezető utakkal. A házak, templomok is itáliai módra vannak építve, csak a téglák különböznek. Külön említem meg Gyulafehérvárt, ahol székel Ófelsége. Nem szépsége miatt lett fejedelmi város, inkább azért, mert az ország közepén van. Nagyszerű levegője van. Nemcsak a mostani fejedelem lakik itt, — már elődei is ezt választották, ahogy a város emlékei is elárulják. A Nagyságos Fejedelem állandóan védő és támadó fegyvereket gyártat ebben a városban. Innét küldi szét országának erődítményeibe, azokba, melyeket a legfontosabbaknak tart.

Jóllehet ez az ország tele van nagy hegyekkel, mindazonáltal nem hiányoznak belőle a sík vidékek és lankás dombok sem. Ezek oly termékenyek, hogy kívánni sem lehetne jobbat. A búza — átszámítva a mi pénzünkre — egy scudot ér. Sok jó bor is terem erre

felé, de nem egyformák. A nemes urak inkább a magyarországi részekből hozatnak, vagyis arról a vidékről, mely még Ófelségéhez tartozik.

Ami az állattenyésztést illeti, szintén nagyon gazdagnak mondható; olyannyira, hogy a legkülönbözőbb vásárra hajtják a barmokat. Ennél is dicséretreméltebb a lótenyésztés. Nagyszámú nemesvérű lovaikat mindenfelé ismerik, hisz a Nagyságos Fejedelem bőkezűen ajándékozza őket. És hogyha nem lenne ezen a téren is oly bőkezű, annyit össze lehetne terelni belőlük, hogy Főtisztelendőséged elámulna rajta. Mindez nem jelenti azt, hogy szükség esetén a Fejedelem néhány nap alatt ne tudna összeállítani egy hadsereget is akár, — mindenféle kiadás nélkül! Ez a nemesség ugyanis egyrészt saját hajlamánál fogva, másrészt a Fejedelemtől kapott szabadsága miatt úgy kedveli a fegyvereket és a lovakat, hogy nincs ennél főbb foglalatossága. De a lovasságon kívül van sok besorolt gyalogos katonája is a Fejedelemnek, akárcsak Itáliában. E közkatonaéknak az a kiváltsága, hogy mentesek a terhektől. Ennek fejében viszont készen állnak minden parancsra. *Főtisztelendőséged is látta azt a hétszáz katonát, akik Ófelsége palotájában állnak őrséget és kék színű egyenruhájuk van. Az ország különböző helyén állomásozó egységeknek is más-más színű ruhájuk van; u. i. a szerint kötelesek öltözni, amilyen színű ruhában járnak otthon, ahonét valók. Ha Főtisztelendőséged is úgy járná be a Nagyságos Fejedelemmel a birodalmat, mint én, bizonyáran nagy öröme telne a sok katona láttán, akik ily rendezettek és ily sokféle színbe öltözöttek. Mily pompás látvány e színek együttese!*

Az országnak igen nagy vadállománya van: medvék, vaddisznók, erdei bivalyok (bölények), szarvasok, zergék, egyéb apróvadak. Az ország népe ezeket nagy örömmel ejti el. De Ófelségének saját erdei vannak, ahol kedve szerint vadászik.

A folyók telve vannak nagy és kis halakkal, mint pl. a Maros, mely a nagy tokhalakról híres, vagy a hegyi folyók a sok pisztránggal. A folyókon kívül sok tava és mesterséges halastava van. És nem hallgatható el a sok finom, nemes gyümölcs. Néhol még a narancsot és a citromot is termesztik.

De térjünk rá az erődítményekre. Sok van belőlük és mindegyik a Fejedelemnek van alávetve. Ez azt jelenti, hogy akarata szerint von ki, vagy helyez át őrséget, katonaságot, kapitányokat, — kivéve azokat a helyeket, melyeket adományként adott egyeseknek.

Az ország különben régen a Magyar Királysághoz tartozott, mert Erdély egykori urai elismerték Magyarország királyait. A nagy török háborúk idején Isabella királyné kisleányával, vagyis János királlyal ide menekült. Ők itt is uralkodtak, miután Erdélybe visszatért a hajdani szabadság. Majd megválasztották Báthory Istvánt fejedelmül, ő utána öccse, Báthory Kristóf következett, aki a mostani fejedelemnek édesapja volt. A mostani fejedelem igen nagy áldozat árán gyakorolja hatalmát, mert az országot gyögyverrel a kezében védi meg a töröktől, aki állandóan háborgatja. A határokon portyázások folynak. Az efféle kártevések a barbár törvények szerint nem számítanak bűnnek, csupán vitézi próbáknak. Mivel foglyokat nem ejthetnek és így váltságdíjat sem remélhetnek, ezért aztán ölik egymást, törökök és magyarok, kegyelem nélkül. E miatt aztán kb. 4.000 lovat tart a Fejedelem a határ különböző pontjain.

Ófelsége öröksége közel 70.000 scudót tesz ki, — és kb. még egyszer ennyit szétosztott rokonai és ismerősei között. Az országgyűléstől is megkapja, amit kér, kétszer egy évben. Így gondoskodnak fejedelmük szükségleteiről, melyekről a diétákon értesülnek.

Amilyen gazdag az ország más vonatkozásban, olyan szegény céhekben. Minden szükségletüket külföldről hozatják be, — a legkisebb dolgot is, sapkától a cipőig. A Fejedelem azonban elhatározta, hogy az Erdélybe látogató idegenek révén a céheket is felvirágoztatja.

Főtisztelendőséged ne csodálkozzék, hogy erről a Fejedelemtől keveset beszélnek Itáliában. Ennek nemcsak az az oka, hogy nagyon messze van és kevés a kereskedelme, hanem különösen az, hogy Erdély két hatalmas császárság között fekszik, melyek elhomályosítják ragyogását. Ófelsége, a Fejedelem mélyen vallásos, hívő katolikus, okos és igazság szerető, erényes és pártolja is az erényeket, azoknak minden fajtáját. Főtisztelendő Uramra hagyom annak megítélését, hogy milyen tökéletesen tud latinul, olaszul társalogni; *hisz nem egyszer találkozott vele és tárgyalásokat folytatott zárt ajtók mögött, csak úgy, mint mások előtt, társaságban. Azt hiszem elég róla és képességeiről annyit mondanom, hogy 16 éve ellenére az országgyűlés alkalmasnak ítélte a kormányzásra. Szívesen alávetették magukat uralkodásának, anélkül, hogy föléje állítottak volna bárkit is, míg eléri a megfelelő kort. Azóta is úgy kormányoz, hogy az ország elégedett vele. Igaz ugyan, hogy a vallás tekintetében sok ellentét van közte és az urak között, de tiszta életének példájával bizonyára sikerül meghódítani ellenfeleit. Az iránta érzett szeretet révén — Isten kegyelmével — bizonyára sikerül végül is az ország népét, vagy annak egy részét megnyerni az ő katolikus hitének.*

Egyszóval Főtisztelendő Atyám, nem akarom folytatni e Fejedelem érdemeinek felsorolását, mert akkor soha nem tudnám befejezni írásomat. Hallgasson meg tehát másokat, akik még teljesebb és még magasztalóbb beszámolót készítenek, — és ítéljen legjobb belátása szerint.”

*

Ha értékelni akarjuk G. Francesco BAVIERA erdélyi tudósítását, legcélszerűbb, ha külön választjuk a direkt és indirekt szempontokat. Úgy tűnik ugyanis, hogy közvetlenül, tehát csupán a szöveg tartalmát tekintve, nem sok újat nyújt. Különösen akkor tűnik ez ki, ha összehasonlítjuk az erdélyi udvarban ez idő tájt szerkesztett tudósításokat, leírásokat, nyílt vagy titkos jelentéseket BAVIERA fenti levelével. Nemcsak GROMO testőrkapitánynak, POSSEVINO jezsuita diplomatának, avagy G. ARGENTANAK *Copia di una lettera* (Brescia 1608) írásaira gondolok, melyek eléggé közismertek, — hanem azokra a levelekre, melyeket pl. Zsigmond fejedelem udvari muzikusai írtak.² Ezek sok olyan megjegyzést, észrevételt tartalmaznak a fejedelem karakteréről, vagy olyan hírekről tudósítanak, melyek éppen a szemtanúi élmény, az egyéni megfigyelés miatt rendkívül becsesek, — és amelyek alig ismertek; még azoknak is, akik pedig közelebbről kívánnak foglalkozni Erdély egyik legbonyolultabb korszakával. Nos, BAVIERA — legalábbis látszatra! — nem nyújt annyi értékes adatot, mint az imént említettek. De amit nyújt, mindenképpen gazdagítja a korabeli belpolitikai, gazdasági életről szerzett ismereteinket. Íme néhány közülük: — az erdélyi aranyosók, a fejedelem arany-, ezüst-, réz- és vasbányái; az ország vezetőinek viszonya a néphez, illetve a fejedelemhez; a különböző nemzetiségekről, karakterükről rajzolt tömör leírások; az erdélyi urak katonaság szelleme, rajongásuk a lovak iránt; összehasonlítása Erdélynek Svájjal; a székelyek most már szó nélkül engedelmeskednek(?); az erődítmények jogi helyzete; a portyázások; nincs váltságdíj; a fejedelemség egyik legnagyobb gyengéje: a céhek, az ipar hiányossága, a kereskedelem lanyhasága, kezdetlegessége, első híradás az erdélyi fegyvergyártásról. Sokkal többre jutunk, ha az indirekt szempontok alapján analizáljuk BAVIERA erdélyi tudósítását. Ezek olyan távlatok felé irányítják figyelmünket, melyek — épp az összefüggések miatt — felszínre hozzák BAVIERA igazi szerepét, írásának jelentőségét.

A legelső és legfontosabb annak tisztázása, vajon ki küldte Erdélybe BAVIERÁT, volt-e kapcsolata az olasz diplomáciával? Ha igen, — milyen megbízatása volt?

A közzétett szövegből az nyilvánvalóvá lett, hogy egy egyházi személynek írta beszámolóját, akit ugyan nem nevez meg név szerint, csak Reverendissimo Monsignorenak hív. A cikk írója, vagyis BAVIERA késői leszármazottja felhívja figyelmünket, hogy őse az ALDOBRANDINI családdal közeli rokonságban volt.³ Ez a név nem ismeretlen számunkra, mivel az ún. 15 éves háborúban szereplő pápai zászlóaljok vezérlő tábornoka ALDOBRANDINI volt. Egyesek szerint BAVIERA ezzel a katona-rokonnal együtt érkezett Magyarországra.⁴ De az időpontok nem támasztják alá ezt az elgondolást. BAVIERA ui. már 1594 előtt több évi erdélyi tartózkodásról beszél, ami azt jelenti, hogy már a tábornok előtt érkezett magyar földre. Alighanem helyes az a következtetésem, hogy a katonarokon helyett magasrangú egyházi személyt] vagy inkább személyeket kell keresnünk

² GROMO tudósítását vö.: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge, II. B, 1855, 1—74. POSSEVINO írását l.: G. BASCAPÈ: *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*. 1932. ARGENTA művét a római kézirat alapján közölte VERESS E.: *A Báthory-egyetem története*. Kolozsvár, 1906. 76—83. Zsigmond fejedelem zenészeinek írásairól, tartalmukról vö. BARLAY Ö. Szabolcs: *Giovan Battista Mosto gyulafehérvári madrigáltjai I*. Magyar Zene 1975. 2. szám 173—182.

³ FL. BANFI: *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai*. Hadtört. Közlemények 1939—40. 3. közl.

⁴ KOSÁRY i. m. 306. l.: BAVIERA „Aldobrandinival Magyarországra jött ...olasz”.

BAVIERA megbízatásánál. Az olasz cikk írója meg is említi BAVIERA vatikáni kapcsolatait. A rokoni szálak magához VIII. KELEMEN pápához vezetnek. A török elleni egységes offenzíva nagy szellemi és anyagi szervezőjének, VIII. KELEMENNEK — aki szintén ALDOBRANDINI volt! — unokaöccse CINZIO PASSARI (= Passari Cinthius) bíboros, aki épp a pápához fűződő rokoni kapcsolatok fitogtatása miatt nevére elé mindéig odaírta az ALDOBRANDINI-t. A neves főpap annak a bíbornoki bizottságnak volt tagja, sőt lelke, melynek feladata az offenzíva diplomáciai előkészítése volt.⁵ Cinzio PASSARI tehát BAVIERA nagybátyja volt. De van még egy vatikáni szál! Édestestvére szintén magas hivatalt töltött be Rómában, nevezetesen a Referendario di Segnaturanak, vagyis a szent-szék Legfelsőbb Bíróságának előadója volt, prelatusi ranggal; ezen kívül megkapta a Cavaliere di S. Maurizio e Lazzaro címet. A jelek arra engednek következtetni, hogy vagy a bíboros-rokonnak, vagy a prelatus-bátynak írta erdélyi tudósítását! Nagyon valószínű, hogy BAVIERÁT a vatikáni diplomácia, közelebről megnevezve, — maga az említett bíbornoki bizottság küldte Erdélybe, hogy egyrészt megfigyelje a fejedelmi udvar bel- és külpolitikai sakkhúzásait, másrészt szemügyre vegye a stratégiai és katonai erőviszonyokat, az erődítmények használhatóságát, a hadsereg erkölcsi és harci erejét, színvonalát. Jól tudjuk, hogy VIII. KELEMEN milyen fontos szerepet szánt Erdélynek.⁶ E szándék realizálhatóságának felmérését is rokonra bízta, akárcsak a legmagasabb szintű diplomácia irányítását, vagy a Magyarországra küldött pápai katonaság vezetését. Hogy gyulafehérvári tartózkodása mögött nem csupán egyéni kedvtelés, világlátási ambíció húzódik meg, azt bevezető soraiból is kivehetjük. Arra hivatkozik ui. hogy „szolgálatánál fogva többször végzett felderítést az itteni erődítmények és határok körül”.

A Tudósítás azonban ennél sokkal többet is elárul arról a meg nem nevezett Monsignorerról, akinek írta levelét. Három helyen is hangsúlyozza, hogy beszámolójának igazáról maga a Monsignore tud leginkább meggyőződni, hisz erdélyi útja (útjai?) alkalmából ő is tapasztalhatta, hogy 1. milyen távolságok vannak az ország határai között; 2. milyen szép a kék színű ruhába öltöztetett testőrgárda; 3. milyen művelt, sok nyelven beszélő a Fejedelem. Az utolsó témánál, vagyis Zsigmond latin és olasz tudásánál használt kitél arra enged következtetni, hogy a címzett több alkalommal is járt Erdélyben („nem egyszer folytatott tárgyalásokat a Fejedelemmel”).

A BÁTHORYAK udvari életének — a jelek szerint — sokkal nagyobb figyelmet kellene szentelnünk, mint eddig. Fokozott mértékben érvényes ez Zsigmond esetében. Az ő idejében ui. szinte naponta jöttek a szélrózsa minden irányából követek, diplomaták, titkos és nyílt szándékkal látogató ügynökök, amint ezt maguk az erdélyi rendek is megjegyezték feliratukban, sokallva az udvartartás rettenetes költségeit.⁷ A látogatók vagy a hosszabb-rövidebb ideig itt tartózkodók közül néhánynak nevét SZAMOSKÖZY István megemlékeztette, de korántsem az összesét. Az itt közzétett tudósítás íróját sem. Ki tudná felmérni a külföldi könyvtárak, magánlevéltárak anyaga közt lappangó levelek, utalások, tudósítások mennyiségét, melyek a BAVIERÁHOZ hasonló összefüggések egész sorát hoznák

⁵ Cinzio PASSARI bíbornok diplomáciai tevékenységéről vö.: FRANKÓI V.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szentszékkal*. Budapest, 1903. 230.

⁶ VIII. KELEMEN magyarországi és erdélyi terveiről l.: FRANKÓI: i. m., valamint HORVÁTH K.: VIII. KELEMEN magyar- és horvátországi hadi vállalatai. Zágráb, 1910.

⁷ SZILÁGYI S.: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Budapest, 1879. III. k. 387. l. A gyulafehérvári o. gyűlés (1591. nov. 1—20.) 4. art. külön felhívja Zsigmond figyelmét, hogy ezentúl — amint elődei is tették — a szász quaerület használja fel udvari költségeinek fedezésére, hogy „lehessen honnan Nagyságod mind magának, mind szolgálóinak udvara népének, naponként jöveknék-járóknak, vendégnépnek, kik naponként az nagyságod auláját frequentálják, provideálhasson”. Ő ui. a szász dézsmát is ajándékokra fordította és a diétával fizettette meg az udvari élet rengeteg kiadását.

felszínre. Erre azért kell felhívni a hazai kutatók figyelmét, mert épp BÁTORY Zsigmond esetében alighanem revidéálnunk kell nem egy eddigi álláspontunkat, hogy megszabaduljunk örökölt előítéleteinktől és függetleníteni tudjuk magunkat az egykorú krónikások, hazai történészek sokszor egészen szembetűnő, tendenciózus állításaitól. De nemcsak a külföldi levéltárak kecségetnek új adatokkal, vannak még hazai és erdélyi kútforrások, melyek kiaknázatlanok. A SZAMOSKÖZYNÉL található külföldiek névsorát pl. a kolozsvári Városi Levéltár számadáskönyvének adataival is kiegészíthetjük.⁸ Az ún. Szekerezés, mely különben a legszárzabb része a számadásoknak, sok eddig ismeretlen külföldi látogatónak: papnak, orvosnak, apródnak, inasnak, zenésznek a nevét örökíti meg, akiket a fejedelem lovaskocsija vitt Gyulafehérvárra, vagy az ország valamelyik részébe.

Végezetül néhány szót G. Francesco BAVIERERÓL, ill. életrajzi adatairól. Amit tudunk róla, igen kevés. Csupán amit a családi levéltár őrzője feljegyzett róla. Ezek szerint Senigalliában született, helyi nemesi család ivadéka. Apja, Giuseppe BAVIERA az Arany Sarkantyú lovagja „vir acri ingenio”. A család — az előbb említett *Aldobrandini* rokonságon kívül — a Della Roverekkel is szoros kapcsolatban állt. Erdélyi tudósítónk tehát Itália egyik nevezetes főúri családjából származott. A családi feljegyzések szerint — ahogy erről a cikk írója beszámol — Erdélyben 1594-ben tartózkodott. Ezt különben az a latin nyelvű irat dátuma is igazolja, melyet BÁTORY Zsigmond saját kezű aláírásával látott el, és amelyet „intestazione” névvel őriz a családi levéltár a mai napig. Az útlevelnek, ajánlásnak szövegét az író nem közölte, csak az aláírást: „Sigismundus Battory de Somlio, Princeps Transylvaniae et Siculorum comes”. A fejedelem olasz kamarása 1648-ban halt meg Senigalliában. A Chiesa di Cantalupo-ban temették el. Később, ennek lebontása után, átvitték a La Gabriella templomba, ahol sírja ma is látható.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdetei. (Három eddig ismeretlen kezdeményezés.) A természettudományokat népszerűsítő folyóiratok története a XVIII. század végére nyúlik vissza. E tudományok megismertetése és megkedveltetése céljából indította meg PÉOZELI József (1750–1792) *Mindenes Gyűjteményét*. Folyóiratának programját az 1789-ben megjelent első számban egyebek között így körvonalazta: „Legkedvesebbek lesznek előttünk az oly tudósítások, melyek kedves hazánknak természeti históriáját, úgymint nevezetes forrásait, bányáit, egészséges vizeit s egyéb ritkaságait foglalják magokban.” A XIX. század első felében s különösen a reformkorban már több, de általában rövid életű természettudományi ismeretterjesztő lap jelent meg Magyarországon, illetve külföldön (Bécs, Lipcse) magyar nyelven. Ezek közül a következők tettek nagyobb elterjedtségre és népszerűsége szert: *A Természeti, Gazdasági és Mesterségi Esméreték Tára* (Pest, 1829), *Sas*. Vegyes tárgyú iratok az olvasni és tudni méltó minden ágaiból (Pest, 1831–1834), *Sokféle*. A Bótsi Magyar Újság melléklete (Bécs, 1832–1834), *Garasos Tár* (Lipcse, 1834), *Kémlő* (Pest, 1836–1837), *Ismertető* (Pest, 1836–1841), *Természet* (Buda, 1838), *Természetbarát* (Kolozsvár, 1846), *Ábrázolt Folyóirat* (Kassa, 1848), *Ipar és Természetbarát* (Kolozsvár, 1848).

Az 1841-ben megalakult Természettudományi Társulat már fennállásának első évtizedében arra törekedett, hogy Évkönyvei mellett egy a nagyközönségnek szánt nép-

⁸ SZAMOSKÖZY I. és a kolozsvári ún. Számadás, ill. Szekerezés adatait l.: BARLAY Ö. Szabolcs: i. m. és KOMÁROMY A.: *Báthory Zs. udvartartásához*. 1901.

szerűsítő folyóiratot is publikáljon. A Társulat 1847. december 21-én kapta meg a Helytartótanáctól a *Magyar Isis* kiadhatási engedélyét, de a következő év forradalmi eseményei a folyóirat megjelenését nem tették lehetővé. A szabadságharc leverését követő évek a magyarság kulturális törekvéseit gúzsba kötötték, magyar nyelvű természettudományi folyóirat nem jelenhetett meg, a Bach-kormányzat bizalmát a WACHTEL David által kiadott *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* élvezte. Az enyhülés jele volt, hogy 1857-ben a *Naturfreund Ungarns Magyarhoni Természetbarát* címen magyar nyelvű kiadásban is megjelent.

Az 1860-as években a kiegyezést megelőzően több folyóiratalapítási kísérletnek lehetünk tanúi. E folyóiratok azt a népművelő hivatást kívánták betölteni, amit majd az 1869-ben indult *Természettudományi Közlöny* vállalt magára. Ez a törekvés indította MAIGRÁBER Ágoston volt honvéddalezredest (1826–1904), aki 1862-ben *Világmindenség* címen egy magyar Univerzumot kívánt életre kelteni.

MAIGRÁBER Ágostonnal szakirodalmunk eddig nem foglalkozott, életrajzát ezért levéltári adatokra támaszkodva ismertetjük. 1826-ban született Temesvárott. Gimnáziumi tanulmányait Komáromban végezte, míg a filozófiai osztályokat Bécsben. 1844–1846-ban a velencei tiszti akadémián találjuk, amelynek elvégzése után a cs. és kir. hadsereg hadnagyává avatják. 1848-ban Szegeden állomásozik, itt csatlakozik a honvédsereghez és DAMJANICH alatt alezredesi rangot ér el. A szabadságharc leverésekor osztrák hadifogságba kerül, Aradon haditörvényszék elé állítják s ez 1850. március 20-án golyó általi halálra ítéli. Az ítéletet kegyelemből 10 évi vasban töltendő várfogságra változtatják át. Közkegyelem révén 1852. június 17-én szabadul aradi fogságából. Szegeden telepszik le, házassága révén kisebb birtokhoz jut, gazdálkodásból él, bekapcsolódik Szeged város és Csongrád megye közéletébe. 1860. Szeged életében is mozgalmas esztendő. Az osztrák kormányzat az olasz hadszíntéren elszenvedett katonai vereségektől kényszerítve szakít az elnyomás eddigi szigorú formájával, és az alkotmányos élet részleges helyreállítását ígéri. A hazafiak Szegeden is szervezkednek; a Bach-huszárokat leváltják a város éléről, a *Szegedi Híradó*ban az 1848-as alkotmány visszaállítását követelő cikkek jelennek meg, a szabadságharc volt katonáinak az összefogására megalakul a Honvédségélyező Egylet. A szegedi mozgalmak vezérkarában MAIGRÁBER fontos szerepet tölt be, ő az 1860. december elején újjászervezett rendőrség főparancsnoka és a Honvédségélyező Egylet szervezője is. 1860 illúzióit azonban újabb elnyomás követi. MAIGRÁBER barátját KEMPELEN Győzöt, aki mint a *Szegedi Híradó* főszerkesztője az újjáéledő forradalom szellemi irányítója volt, letartóztatják és a hirhadt Josefstadt-i börtönbe hurcolják. Ő is letartóztatástól tart, elhagyja Szegedet, csendben Pestre költözik. A fővárosba érkezése után érlelődik meg benne a magyar Univerzum kiadásának a terve. 1862 elején engedélyt kér a Helytartótanáctól *Világmindenség* című természettudományi folyóiratának a megjelentetésére. Abban reménykedett, hogy a Provizorium kormányzata politikamentes folyóiratát, ha bizonyára nem támogatja, de legalább megtűri. Balszerencséjére kérelmét véleményezés céljából Szeged polgármesterének a kormányzat bizalmából állásába visszahelyezett TASCHLER Károlynak küldötték meg. Bár a polgármester mint véleményező kiemelte MAIGRÁBER széles körű műveltségét és nyelvtudását, de nem mulasztotta el politikai „botlásait” is esetelni. TASCHLER szerint természettudományi ismereteket népszerűsítő folyóiratra Magyarországon nagy szükség van, de félt, hogy MAIGRÁBER és a baráti köréhez tartozó „túlzopártiak” e folyóiratot a rendszer elleni támadásra fogják felhasználni. A Helytartótanács elfogadta a szegedi polgármester érveit és ezzel megpecsételőddött a magyar Univerzum kiadásának a terve. MAIGRÁBER a következő években gazdasági kérdésekkel foglalkozott, 1865-ben a Dockrendszer címen könyvet írt, amelyben köz- és átmenő raktárak létesítésére tett javaslatot.

A *Természettudományi Közlöny* megindulását megelőző másik, eddig ismeretlen kezde-

ményezés LÁZÁR Kálmán (1827–1874) nevéhez fűződik. LÁZÁR Kálmán életútjával, az állattan s különösen az ornitológia terén szerzett érdemeivel már többen foglalkoztak (így XANTUS János az 1875-ben mondott akadémiai emlékezésében) s így csupán arra a párhuzamra kívánunk rámutatni, hogy mind MAIGRÁBER, mind LÁZÁR végigküzdötte a szabadságharcot s utána mindketten üldözést szenvedtek. LÁZÁR közleményeivel elsősorban a polgárosodó magyar közönséghez kívánt szólni, de folyóirataink kevés publikációs lehetőséget biztosítottak számára. A Magyar Természettudományi Társulat 1860-ban indított Közlönye évkönyv volt és viszonylag kis példányszámban jelent meg. LÁZÁR szerint nagypéldányszámú, legalább havonta megjelenő folyóiratra van szükség, amely mind a természettudósok közlésvágyát, mind a nagyközönség művelődésigényét kielégíti. Ez a cél lebegett szeme előtt, amikor 1864-ben engedélyt kért a Helytartótanáctól *A Természet* című havonként kétszer megjelenő folyóiratának a megindítására. Kérelmében *A Természet* programját, felépítését így részletezte:

- A) Természettudományi hosszabb közlemények, mint természettudományi útleírások, értekezések és kísérletek előadása. Jeles kül- és belföldi tudósok életrajza. Természettudományi levelezések a bel- és a külföldről.
- B) Természettudományi apróbb közlemények. Közlemények bel- és külföldi természettudományi társulatok, egyletek, állatkertek, múzeumok stb. gyűléseiről és működéséről. Közlemények az életben s az iskolában űzött természettudományokról. Beküldött munkák, dolgozatok bírálata. Újdonságok. Könyvészet. Szerkesztőségi levelezés.

Bár a Helytartótanács *A Természet* megjelenését nem kifogásolta, kiadására mégsem került sor. LÁZÁR, mint erdélyi, az ottani közönség támogatására számítva kívánta a folyóiratát megjelentetni, ez a támogatás azonban elmaradt. *A Természetet* az ország fővárosában kiadni nem tudta vagy nem is akarta.

A Világmindenségen és *A Természet*en kívül még egy ismeretlen kezdeményezésről kell megemlékeznünk. 1865-ben XANTUS János (1825–1894) *Győri Lapok* címen hetilapot kívánt indítani, amely az „újabb elvek és találmányok meghonosítását” is célul tűzte. A Helytartótanács szerint a már megjelenő *Győri Közlöny* mellett a *Győri Lapok* kiadása felesleges. Később úgy határozott, hogy XANTUS kérelme a legközelebbi országgyűlésig „fektetendő”, de ez lényegében a kérelem elutasítását jelentette. *A Természettudományi Közlöny* kiadását megelőző lapalapítási kísérletek tehát sikertelenek voltak, egy széles körű olvasótábornak szóló természettudományi lapot csak a Magyar Természettudományi Társulatba tömörült tudósoknak sikerült a kiegyezést követő enyhébb politikai légkörben megindítaniok. XANTUS János, MAIGRÁBER Ágoston és LÁZÁR Kálmán születésének másfél százados évfordulóján azonban nem felesleges szakfolyóirataink érdekében kifejtett kezdeményezésüket kiemelve, róluk mint úttörőkről megemlékeznünk. (Források: Országos Levéltár. Helytartótanács. Elnöki iratok 5563/1864 IV. B és 6632/1862.)

TURÁNYI KORNÉL

Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról. Irodalomtörténetírásunk régtől regisztrálja azt a barátságot, pontosabban fogalmazva fegyvertársi viszonyt, amely a múlt század ötvenes-hatvanas évei fordulóján jelentkező irodalmi ellenzék vezéralakját, a KEMÉNY—GYULAI vezette írói csoportosulás ellenében fellépő VAJDA Jánost, a fiatal, kritikusnak és publicistának egyaránt kitűnő ZILAHY Károlyhoz fűzte; mégis: relációjuk felől az általánosságokon túl, alig tudunk valamit.

ZILAHY szinte indulásától fogva prominens szerepet játszott a VAJDÁTÓL szerkesztett *Nővilágnál* (1861-től egyike a vezető munkatársaknak). „Hó! Ez derekabb dal mint a

többiek” — Cassius-mottót választott tanulmányában, egyik első, valóban értő méltatója az általa nagyratartott poeta költészetének (Z. K.: *Vészhangok*. Szépirodalmi Figyelő 1860. nov. 28.). Főmunkatársa VAJDA 1863-ban zászlót bontott lapjának, a *Magyar Sajtónak*, és a vezér után legmarkánsabb teoretikus egyénisége az irodalmi ellenzéknek. Kapcsolatuk alaposabb ismerete tehát nemcsak a VAJDA-mű jobb megismeréséhez szolgáltat becses adatokat (főleg a hatvanas évek vonatkozásában), hanem az irodalmi ellenzék táborozásaihoz, majd széthullásához is.

A régész a föld méhe leleteiből kelti életre a letűnt korok világát, az irodalomtörténész számára a kortársi levelezés kínál sok esetben ilyen lehetőséget. VAJDA és ZILAHY Károly kapcsolatát, illetőleg annak néhány érdeklődésre számító részletét az utóbbinak barátjával, BAJZA Jenővel folytatott levélváltásaiból kíséreljük meg rekonstruálni.

Reformkori irodalmunk kimagasló személyiségének, az *Athenaeumot* szerkesztő és a pesti Magyar Színházat igazgató BAJZA Józsefnek a fia, Jenő maga is irodalmi tervekkel melengetett (zsengéi nem is akármilyen tehetségről árulkodnak). 1861 júliusától, mint a szerkesztő irodalmi elveinek osztályosa, VAJDA oldalán a *Nővilág* segédszerkesztője. Tehetsége szárba szökkenésében azonban súlyos betegsége és hamar halála őt még ZILAHYNál is korábban megakadályozza.

ZILAHY BAJZA Jenőhöz írt leveleiből nemcsak az 1863-ban indult *Magyar Sajtó* keletkezéstörténete követhető nyomról nyomra, hanem VAJDA 1861/62-es „színeváltozása” is. Ismeretes, hogy VAJDA János 1861-ben „politikai és ismeretterjesztő néplapot” szerkeszt *Csatár* címen. A lap a birtokos nemesség Deák-párti csoportjának politikáját támogatja (vö. *A felirat*. 1861. jún. 27., 25. sz.). 1861 december végén azután — váratlanul — odahagyja a *Csatárt*; 1862-ben megírja két nagy feltűnést keltett röpiratát az *Önbírálatot* és a *Polgárosodást*, 1863-ban pedig élére áll a *Magyar Sajtónak* — és elszánt indulattal támad korábbi szövetségeseire.

Am e pályafordulatok csak akkor tűnnek váratlanoknak, ha a *Nővilág*ba 1861 októberében — novemberében írt, írói jelével (—) jegyzett glosszáit nem ismerjük. Ezekben már a „tüntető forradalom”-ról vagy „forradalmi tüntetés”-ről szólván röpiratai szenvedélye lobog, a birtokos nemesi politikával szembeni plebejus elégedetlenség, amelyhez anypi keserves tanulságot szolgáltatott az 1861-es esztendő. Ezért nyer „a politikai hírlap-irodalom”-ról „bizonyos megvetéssel szóló” VAJDÁTÓL „komoly fölszólítást” az őt felkereső ZILAHY „egy amerikai expeditiora”, BAJZA Jenőhöz 1861. júl. 28-án, illetve szept. 13-án írt levelei (mindkettő OSzK Levelestár) tanúsága szerint.

Az *Önbírálatot* követő viharos polémiák a *Polgárosodás* megírása mellett egy általa szerkesztett hetilap alapítására ösztönzik VAJDÁT. „Célszerűbb lesz — írja a *Polgárosodásban* — állandósított röpiratban, apróbb adagokban, talán egy hetilapban adnom további nézeteimet, mely hetilap — ha nem csalódom — remélhetőleg még f. évi november hóban fog megindulni.”¹

Amikor a fentieket írjuk papírra veti, HECKENAST kérelme már a pesti rendőrhatalóság előtt fekszik. Politikai hetilapot szándékozik alapítani, *Való* elnevezéssel, VAJDA Jánossal mint szerkesztővel az élén, az irodalmi ellenzék néhány jeles tagjától, ZILAHY Károlytól, BAJZA Jenőtől és társaiktól támogatottan. Az új orgánus a „nagy politikai kérdések időszerűtlen feszegetése helyett inkább társadalmi és belső közéleti ügyek tárgyalását tűzte feladatává”. A lépés tulajdonképpen önvédelem. A *Magyar Sajtónak* a hatalommal szemben tanúsított, merev, oppozíciós magatartását óhajtotta — a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodón — ellensúlyozni. Az ugyancsak HECKENAST égisze alatt megjelent lap ugyanis JÓKAI irányítása alatt a Határozati Párt Tisza Kálmán/csoporto- i közé

¹ VAJDA János: *Politikai röpiratok*. Sajtó alá rend.: MIKLÓSSY János. Bp., 1970. Összes művei 6. k. 173.

sult politikusainak és publicistáinak vált szócsövévé, s mindez nem vágott egybe a kiadói koncepcióval.

A tervek azonban időközben módosultak. JÓKAI — valószínűleg elvbarátai sugalmazására is — új lap létrehozására szánja el magát. 1862. okt. 28-án *A Hon* címen „nemzetgazdászati és irodalmi napilap” indítására kér a rendőrhatságtól engedélyt, kiadoul EMICH Gusztávot jelölve meg. HECKENAST erre sietve elveti a lapalapításra vonatkozó szándékát, és VAJDA Jánosnak mint a *Magyar Sajtó* új szerkesztőjének jóváhagyását szorgalmazza a rendőrigazgatóságon.²

A *Való* eszméje egyébként sem örvendett népszerűségnek a leendő munkatársak között. Hetilap jellege miatt sem, amelynek társadalmi hatósugaránál legfeljebb egzisztenciális lehetőségei korlátozottabbak e korban. ZILAHY Károly, akinek mind VAJDA, mind HECKENAST jeles szerepet szánt terveiben, írja a nem kevésbé érdekelt BAJZA Jenőnek:

„Ha a ‚Sajtó’-t vette volna át V[ajda], még reméltem volna valami sikert neki — curiositásánál fogva, de új lap, hetilap, munkatársai Bolnai, Vadnai — és akár Zilahy is Vajda alatt: halvaszületett biz’a (. . .)” (Nizza, 1862, okt. 1. OSzK Levelestár).

Nincs elragadtatva VAJDA taktikából vállalt politikai elképzeléseitől sem:

„De az istenért! — írja újfent BAJZÁNAK — a ‚Való’ csak nem fogja ezt az éhenholt irlendi krumpli-politikát védeni? Kár volt Jánosnak meg nem elégedni az ‚Önbírálat’ sikerével. ‚Egér nem fér lyukába, tököt köt a farkára.’” (1862. okt. 13., OSzK Levelestár)

Mindamellettt kész lett volna társul szegődni VAJDA vállalkozásához, a *Való* esetében éppúgy, mint később a *Magyar Sajtónál*:

„(. . .) A mi nézeteink — tudósítja BAJZA Jenőt — sokban tanálkoznak; amiben nem; én nem vagyok az, aki magát, capacitáltatni ne hagyja, vagy véleményét másra erőszakolja. A lapnál ő a gazda, az én törekvésem csak az lenne, hogy a vállalatot emeljem. Hogy pedig ilyen törekvés részemről nem szokott haszontalan lenni, feleljenek előzményeim. Kevés a passionatus journalista — s én ezek közé tartozom. Aztán az én természetemben ép azon elemek vannak meg, melyek benne hiányzanak: ami elvegyesség mellett, egy lapnál nem csekély nyereség. Mindezeknél fogva senkinek több hasznát ő nem veszi, mint nekem, ki amellettt a Nővilágra is figyelnek. De én dec. közepéig családi körülményeimnél fogva be nem állhatok. Cikkeket addig is írhatnék. Mondd el ezt neki — vagy olvasd el, s tán elég lesz válasznak.” (1862. okt. 13., OSzK Levelestár)

Rendkívül előrelátóan és pontosan határolja körül azt a szerepkört is, amelyet a lapnál betölteni kíván: „én politicus nem lévén, ő alatta [ti. Vajda alatt] politicai pályához nem kezdek. De szépészetre és az újdonságokra, ha tárcába veszi, vállalkozom. Különbben nem alkuszunk, de azért én lapjának híve maradok” (ZILAHY Károly BAJZA Jenőhöz, 1862. dec. 13., OSzK Levelestár).

ZILAHYnak a publicista VAJDÁRA tett megjegyzései legalább olyan találóak, mint a költőről írtak, olvassuk csak el BAJZA Jenőhöz címzett leveleit.

„Vajda röpirata nekem tetszik, — fejtegeti az *Önbírálatról* szólva — a politika főbb kérdéseit kivéve. Ott nem mozog elég tapintattal. Politikában áll leginkább, hogy aki tagad, annak hinni is kell. Amde János olyan teli torokkal pirongatja a Garibáldi-várókat, hogy az ‚Idők Tanúja’ — egy percig sem késik aláírni tételeit. (. . .) Mi megértjük az intentiót, de már b. Szemtelen [Kempelen] Győző, vagy Szabó Richárd számára szükség odaírni, hogy hiszen ha Garibáldi, bárki eljő, én Vajda János, sem futok el tőle.

² Vö. D. SZEMZŐ Piroska: *Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon” c. lapja megindulásában*. MKsz 1969. 260 — 267.

Különben kikiáltják hazaárulónak; aztán hiába mondja a Riedl; „villám, zápor, jég-eső, stb.” — míg Gyulai vagy Salamon egy ismertetést ácsolnak felőle: Aristides uron már elűtötték a port.” (1862, júl. 28. OSzK Levelestár)³

A *Polgárosodást* pedig adott körülmények között egyenesen politikai baklövésként könyveli el: „Vajda pórul jár avval a röpirattal, ha olyan lesz, mint mondd. S ha olyan, akkor ő nem is V. Jankó, hanem Fa Jankó”. (ZILAHY Károly BAJZA Jenő-höz 1862. okt. 13.)

A gyógyulást kereső ZILAHY ezekben a hónapokban Nizzában, majd „családi körülményei” kényszerénél fogva Erdélyben, Zilahon tartózkodik. VAJDA lapalapító tervei, szerkesztői elképzelései főként BAJZA Jenő és NAGY Miklós közvetítésével jutnak el hozzá. A *Vasárnapi Újság* későbbi jeles szerkesztőjét, a ZILAHY baráti köréhez tartozó NAGY Miklóst, már ekkor a nagyrabecsülés szálai fűzik VAJDÁHOZ (l. többek között ZILAHY Károly BAJZA Jenőhöz írt Zilah, 1862. aug. 19-i keltezésű levelét, OSzK Levelestár).

Nézetkülönbség mutatkozik VAJDA és ZILAHY között a leendő munkatársi gárda kiválasztásában is. A *Magyar Sajtót* mindketten a bontakozó irodalmi ellenzék fórumává, az „irodalmi Deák-pártivá” lett *Pesti Napló* antagonistájává óhajtják emelni. Ám nem mellékes a lap kelendőségének biztosítása sem. Ezt a kiadói érdek is szorgalmazza. Az abszolutizmus lapviszonyaiban járatosabb, az olvasóközönség igényeit már lapszerkesztőként is megtapasztalt VAJDA ezt — többek között — olyan divatos „tárcászok”, népszerű „csevegők” szerződtetésével mint VADNAI Károly, vagy a BOLNAI álnéven író-színész-kedő gróf BETHLEN Miklós véli szolgálni. ZILAHY az új csapáson indulni vágyók fanatikusságával száll tervével szembe, hiszen ez — szerinte — a lap újszerűségének lefokozásával jelentene egyet. Érvei sok szempontból figyelmet érdemlőek.

„Hanem olyan Lauka Guszti-féle hatkulacsos embert — írja BAJZA Jenőnek — mire lenne a laphoz keverni?! Ott van Cseresnyés, Farkas A., Szini Károly, stb. fordítónak is jobbak” (1862. okt. 13. OSzK Levelestár).

LAUKA neve itt csupán egyfajta írói-újságírói típus, mentalitás képviselője. A VADNAI-kat, BOLNAI-féléket, akik elv-, lap- és szerkesztőválogatás nélkül mindenüvé írtak, érti alatta ZILAHY. LAUKA személye aligha került kombinációba a leendő munkatársak kiválasztásakor. Főként azután a hangnem és színvonal után nem, ahogyan a kormány félhivatalosában a *Sürgönyben* (1862. júl. 30.) az *Önbírálatról* vélekedett.

„Különben figyelmeztess Vajdát — olvashatjuk egy másik, BAJZÁHOZ címzett levélben —, hogy távol minden személyes tekintettől, Vadnai oly üresfejű és hiányos érzékű ember, hogy kevés párja van az elfogadott nevű írók közt. Lapja ezzel bizony nem nyer semmit. Szólítsa fel inkább Madáchot, kinek renoméja erős, és felvidékről is küldhet neki hetenként egy cikket, ép afélét, mit Vadnaitól vár, ez még a lapot is megmenthetné” (Nizza, 1862. okt. 1. OSzK Levelestár).

Az ötlet ZILAHYHOZ méltó, VAJDA reakálásának — sajnos — nincs nyoma.

„Végül — zohorál — kíváncsiságomat fejezem ki, hogy fog ő [Vajda] Királyival, Vadnaival, és Kormossal, új aerát' alkotni?! — Tán nem haragszik meg? — ” (ZILAHY Károly BAJZA Jenőhöz, 1862. dec. 13. OSzK Levelestár)

VADNAI és a *Pesti Naplónál* KEMÉNY Zsigmond segítőtársaként tevékenykedő KIRÁLYI Pál mégsem lett a *Magyar Sajtó* munkatársa, noha ZILAHYt VAJDA arról tájékoztatta: „Királyi és Vadnai már megnyerve”. (L. Zilahy Bajza Jenőhöz írt i. levele, 1862. dec. 13.)

³ ZILAHY jóslata egyébként kísértetiesen igazolódott l. GYULAI *Szépirodalmi Figyelő*be írt névtelen, ill. utolsó közleményében -i-vel jegyzett cikksorozatát (1862. júl. 31., aug. 7., 14., 21., 28., szept. 4.).

ZILAHY — vitáik ellenére is — teljes szívvel csatlakozik a laphoz („Vajdának mondd meg kérlek — írja 1862. dec. 25-én BAJZA Jenőnek —, amit már N[agy] M[iklós] által is megizentem: hogy az újdonságokat és színházat vállalom, azonkívül pedig, amíg a lap rendezve lesz, igazítok mindent, ami kezem ügyébe esik”), és véleménye szuverenitásának megőrzése mellett, bukásáig vezető munkatársa marad.

*

ZILAHY — említettük már — jelentékeny szerepet vállalt VAJDA másik lapjánál, a *Nővilágnál* is. Tevékenysége méreteiben csak növekedett, amikor 1863. jan. 1-től, a *Magyar Sajtó* szerkesztésével elfoglalt VAJDA helyett, a főmunkatárs BAJZA Jenő veszi át a *Nővilág* tényleges irányítását. A *Magyar Sajtó*, 1863 júniusában megbukik, VAJDA számára most már csak a *Nővilág* marad: 1863. okt. 1-től ismét ő áll élére a lapnak. ZILAHY-tól, BAJZÁTól viszont többé egy sor sem olvasható orgánumban. Szakításuk története az alábbi módon rekonstruálható ZILAHY Bajzához intézett leveleiből:

„Tisztelt Uram! — írja 1863. szept. 19-én VAJDA BAJZA Jenőnek — Múlthatatlanul szükségesnek találván a „Nővilág” szerkesztését azonnal átvenni, tudatom Önnel, hogy a jövő számot már egészen magam fogom kiállítani, s az Ön által odaadott beszély végét képező kéziratért a fordító tiszteletdíját jövő hó elsején tőlem fölveheti. Ugyanezt a kiadó Heckenast úrral tudattam (. . .) egyébkint teljes tisztelettel maradok honfitársra Vajda János” (OSzK Levelestár).

A levél tisztán maradt oldalain ZILAHY sorai olvashatók, szept. 20-i keltezéssel:

„(. . .) Ma reggel vettem Vajdától e levelet, idezárt borítékjával. Egészen könnyedén tudatja, hogy szükségesnek látta a lapot rögtön átvenni. Persze, mert több idő óta száraz zsemle ebéd. A rabló ép annyi joggal tudathatná, hogy szükségesnek látta a kabátod a hátadról azonnal lehúzni. Nézetem szerint nincs egyéb teendő, mint rögtön írni Heckenastnak (recepisével) kifejezvéen előtte, hogy 1. Így hanyatt-homlok még a cselédet sem szabad elcsapni. 2. Különbén is: te egész évre vetted át a *Nővilágot*; erről Heckenast becületével kezes; ezenkívül te a törvény útján is képes vagy érvényesíteni jogaidat. Annival inkább, mert 3. más kiadótól nyertél volt fölszólítást lapszerkesztésre, de magadat — H. szavában bízva — a *Nővilághoz* tartván, azon ajánlatokat visszautasítottad, és most existenciádat kockáztatod. 4. Számos kéziratot vettél előleg a lap számára, mi most nyakadon van.

Egyébiránt Heckenast — mint V. leveléből kiveszem, — nincs értesülve ezen államsínyről, hanem alkalmasint megígérte Jánosnak, hogy nov.-re átadja a lapot, ez pedig az éhségtől ösztönözve, foganatba akarja venni a cigány példabeszédet: „Adj uram, de mindjárt!” —

Én Heckenastnak a múlt héten Szöllősy levele ügyében írván, végül a *Nővilág* ügyét is említettem. Az istenért! — íráim — ne adja Ön Vajdának a lapot; neki országszerte legveszettebb neve van: múlt félévben is ez ijesztette el az előfizetőket.’ stb. — úgy látszik, nem fogott rajta. Tegnap Szendrey Júliától hallok, hogy Bableves úr [Vajda] jár formszerint házról házra, s beszél, hogy ő eddigi dolgait megbánta [Zilahy által aláhúzva], de amit tett, Zilahy és Bajza ösztönére tette. Ezek voltak az ő rossz szellemei.

Már csinálj valamit — s rendelkez velem — ne engedd magad könnyen kivierundzwángolni. Okt. 1. előtt pedig mindenképp jöjj be, ha lehet, Vajda ne szedje ki a pénzt Kempftől, nagy készséggel ígéri a Szabó Ignác-féle fordítás díját. (. . .)”

1861. szept. 21-én újabb ZILAHY-levél érkezik BAJZA Jenő címére:

„Kedves Jenő! Tegnap du. küldém el recepisével Vajda hozzád intézett levelét, melyben jelenti, hogy a *Nővilágot* (azaz szerkesztői budget-t) rögtön átvenni „múlthatatlanul szükségesnek találta”. Már azelőtt kezdte volt a lapokat és a könyveket a kiadóhivatalból elhordani, mi ellen hozzá intézett levelemben tiltakoztam, figyelmzettetvén, a szerkesztő te vagy [utóbbi két szó Zilahy által aláhúzva]. Én persze a nyomdának feléje se megyek, jó lenne, visszatérned, és a dolgot — ha lehet — rendbehoznod, míg idő van rá. (. . .)

Áldor azt indítványozza, hívjuk ki Vajdát mindhárman párbajra; ő lesz az első, Balázssal is megakar [!] vívni, csillapítom (. . .)” (OSzK Levelestár).

Nem lehet megrendülés nélkül olvasni az itt idézetteket. Hát így ért véget az ötven-hatvanas évek fordulóján keletkezett irodalmi ellenzék ígéretekben gazdag táborozása? Az a ZILAHY Károly írta le ezeket a méltó megvetéstől átítatott sorokat, aki az elsők között írt mindmáig érvényes megállapításokat VAJDA költészetének értékeiről? Aki fenntartásait mindég őszintén nyelvéen hordva, legértékesebb harcostársa volt a mind-jobban elszigetelődő VAJDÁNAK?

A ZILAHY által oly találóan diagnosztizált „,Alles nur nicht gemein' túlzott hajhászata”⁴ hozza VAJDÁT még barátai által is elítélt módon összeütközésbe és egy életen át hurcolt rossz viszonyba ARANNYAL (pedig éppen a *Nővilág* 1863—64-es Tárca-rovatának apró írásai a bizonyosságai, hányszor kísérelte meg, tőle szokatlan, már-már alázatos módon a *Csatárban* elkövetett durva sértését jóvátenni). Ez készítette találó megállapításokban olyan gazdag röpiratait megjelenési időpontjának taktikátlan megválasztására, aminek következtében — GYULAI szavaival élve — „elismerés, jótékony hatás helyett csak gyanúsítást és népszerűtlenséget szerzett magának”.⁵ És milyen különös, hogy ellenfél és barát, GYULAI és ZILAHY megítélése a fentiekben csaknem szó szerint egyezik (vö. ZILAHY idézett megállapításait az *Önbírálatról* és a *Polgárosodásról*). Ez, és a reakciójaként jelentkező mindinkább elurakodó pánikhangulat sodorja méltatlan helyzetekbe elvbarátaival szemben is.

Az óriás botlásai ezek, amelyeknek következményei sem mindennapiak. Ezek ismeretében válnak még tragikusabban igazgá a *Magyar Újság*ba írt sorok:

„Így történt, hogy egy iszonyúan nem szép reggelen arra virradtam, hogy be kelle látnom, miszerint egy időre ,itt élnem', sőt haszonnal ,még halmom' sem lehet, s nem marada más választás, mint a bécsi korlátlnokság irodájában fogadni el alkalmazást.” (A *P.Napló'* szerkesztője b. Kemény Zsigmond úrnak. *Magyar Újság* 1867. dec. 21.)

Harcai igazát és szépségét halványítják e méltatlan eljárások. Maga is érzi mindezt, mint egy váratlan kijelentése manifesztálja: „már szeszélyem abbeli kedvtöltésével — írja 1866-ban, lehiggadva — embereket és isteneket magamra haragítani, — az utóbbi évek alatt meglehetősen beelégedtem.”⁶

BAJZA egy hónappal sem éli túl a szakítást. 1863. okt. 28-án már halott. ZILAHYnak sincs sokkal több hátra, 1864. máj. 15. elhunyt terminusa, mindez nem változtat a lényegen. Szövetségükről elmondható: a vég nem volt méltó a kezdetekhez, és nem ZILAHY vagy BAJZA hibájából.

MIKLÓSSY JÁNOS

„Álom egy könyvtárról”. Áprily Lajos beszéde könyveiről, könyvélményeiről. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őrzi ÁPRILY Lajos kéziratot hagyatékát. Az anyag feldolgozása során került elő annak a beszédnek a szövege, amelyet itt teszünk közzé. A kézirathoz kétoldalnyi jegyzőkönyv is tartozik, és részben ebből, részben TAKÁTS Gyula szíves közlése alapján tudjuk rekonstruálni azt az eseményt, amelynek során ÁPRILY Lajos beszédét felolvasta.

A felolvasás 1947. október 20-án Kaposvárott hangzott el egy könyvtári választmányi ülésen. A könyvtár a Dunántúli Banké volt, MATOLCSY Sándor vezérigazgató alapította. Elnöke Szász Béla egyetemi tanár volt. A választmányi ülésen JANCSÓ Adrienne két székelly népballadát, BERZSENYI Dániel, VÖRÖSMARTY Mihály, KOSZTOLÁNYI Dezső,

⁴ I. m., *Szépirodalmi Figyelő* 1860. nov. 28.

⁵ Tetemrehívás. Bp. *Napló* 1897. jan. 29.

⁶ *Bécsi Élményeim* II. *Magyar Világ* 1866. jan. 17., 12 sz. A névtelen cikket sajátjának ismeri el: *Magyar Világ* 1866. márc. 30. 74. sz.

TÓTH Árpád és WEÖRES Sándor egy-egy versét mondta el, majd soron kívül JÉKELY Zoltán és TAKÁTS Gyula egy-egy költeményét is előadta.

A most közlésre kerülő szöveg érdekessége abban rejlik, hogy a magáról ritkán nyilatkozó ÁPRILY Lajos egyetlen vallomásértékű beszámolója olvasmányairól, a rá legnagyobb hatást tett írókról és költőkről, sőt könyveinek „geológiai rétegződését” követve, munkásságáról is.

A kézirat hat és fél oldalnyi terjedelmű gépiratos formában, a szerző autográf ceruzarírású javításaival maradt fenn. A szöveget — a legszükségesebb helyesírási igazításokkal — változatlanul közöljük.

Hölgyeim és Uraim!

Amikor először hallottam, hogy itt könyvtárról, könyvtáramról, magamról kell beszélnem, először vonakodtam ennek az előadásnak a témájától. Hivalkodás nélkül nehéz az embernek önmagáról beszélni, és talán már az is hivalkodás, hogyha önmagáról beszél az ember. Egy Ady-versnek a címe jutott eszembe kiinduló pontul: Álom egy méhesről; ezt a címet ma így szeretném alakítani: Álom egy könyvtárról.

Egyszer Kosztolányinak voltam a vendége a budai vár alatt, egy csendes utcában, és megbámultam azt a könyvtárt, amelyet ott láttam, a falak mellett elhelyezett könyvek tömegét. Talán akkor is eszembe jutott, hogy a modern írónak, aki békés évek sorozatát éli meg, megadja a sors, hogy ekkora könyvtárra való anyagot tudjon összegyűjteni. Irigység nélkül állapítottam meg ezt. De talán eszembe jutott akkor az is, hogy vajon a régieknek is volt-e ilyen könyvtárak? Én nem gondolom, hogy Balassitól Petőfiig ilyen gazdag könyvtárak lehetett volna a lírikusoknak. Úgy olvastam, hogy Csokonai Vitéz Mihály egyetlen szekrényében rendezkedett be, amely nemcsak könyvtára volt, hanem íróasztala is, és ide vonult el a világ elől. Az is eszembe jut, hogy volt egyszer egy Szenczi Molnár Albert, aki a sors szeszélyéből sokat változtatta lakóhelyét Németországtól Svájcig, és Erdély területén is megfordult a 30 éves háború veszedelmei között feleségével és gyermekeivel. Nem hihető, hogy szegény sok könyvet vihetett volna magával. Aztán eszembe jutott Ráday Gedeon is, aki szegény magyar íróknak szívesen elküldte a maga könyveit. Bizony, ha végigtekintünk a magyar irodalom történelmében, kevés írói könyvtárral találkozunk. Ez a világért sem összemérés akar lenni, a nagyságokkal való összemérés, egészen távol áll ez tőlem, csupán azt akarja néhány mondatban kifejezni, hogy a nyugtalan életvonal nem ad alkalmat arra, hogy könyvtárra való anyagot gyűjtsön az ember. Kedves könyveket gyűjt talán, de olyan mennyiségben, amely rendeltetésszerű értelemben megérdemelje a könyvtár nevet, aligha gyűjthet.

Valamikor igen romantikusan hangzó pár sort írtam le, mely nyomtatásban sohasem jelent meg. Erdélyben kicsi kertünk volt. Édesanyai hagyomány volt, hogy mindig ültettünk kertünkben. A fákat nagyon szerettük, s ezekről a fákról írtam: Dobbantott a sors és menni kellett, sok fát ültettünk, gyömolcséből egynek sem ettünk. Azt a kevés könyvet tehat, amely életünk vonalát és életünk nyugtalanságát szimbolizálta, jórészt elosztogattam gyermekeim között. Életem során azt vettem észre, hogy olyasmit szolgáltam, amit nemrég az egyház egyik könyvében olvastam: progresszív redukció, — teológiai értelme volt a szónak, — hogy az Isten az Ómaga céljainak szolgálatára sokszor csökkenti a hívők számát, hogy annál nagyobb legyen a hitnek a megújulása. Ez azt jelenti, eredményes csökkenés, amely azonban odavezet: Omnia mea mecum porto.

Nincsen annyi időnk, hogy sokszor kezünkbe vegyünk egy-egy kedves könyvet és mindig újabb és újabb szépségeket fedezzünk fel bennük. Valahogyan így jártam én, a progresszív redukción keresztül maradt néhány könyvem, amelyeket nem tudtam elosztogatni.

Azonkívül egyszer arra gondoltam, hogy mi lenne, hogyha valóban menni kellene és egyetlen könyvet lehetne mindebből magammal vinni. Az emberek ízlése különböző. Én azonban, be kell, hogy valljam, ahogyan végignéztam a könyveken, megsimogattam Csokonait, egy régi Petőfi kötetet, megsimogattam Reviczkyt, megsimogattam Vajda Jánost, azután az Ady kötetek első kiadásait és mégis másutt állott meg a szemem, ott állott meg egy olyan könyvnel, amelyet én az emberi szépség formában való legnemesebb kifejezésének tekintek, és meg kell mondanom, hogy akkor is, ha mennem kellene egyetlen könyvvel, — Sophokles: Antigonéjánál állott meg a szemem.

Aki ezt a régi gyűjteményemet elemezhetné volna, az körülbelül a következő rétegeket állapíthatta volna meg benne: Volt itt egy kétkötetes lexikon, az egyetlen könyv, ame-

lyet Édesapámtól örököltem. Más könyvet nem is láttam a kezében. Volt egy régi imádságos könyv, az Édesanyám imakönyve, amely ma is megvan. Apámtól egy kétkötetes lexikont és Édesanyámtól egy imádságos könyvet örököltem.

Azután következnek egy csomó sárga füzet, gimnazista korom romantikus lelkületének tanúi, amikor 20—24 filléres alapon vásároltam könyvtáramnak e köteteket. Ebből a fajtából meglehetősen sok van, mert nagyon csábított a világirodalom, és ezt 24 filléres alapon lehetett vásárolni. Mindezek a kötetecskék most valahol egy Pest megyei magyar falu református parokiájának gyűléstermében a fal mellett húzódnak meg, mert még nem tudtam elszállítani onnan, pedig nagyon kedves emlékeim.

Aki tovább keresné ezt a geológiai rétegződését könyveimnek, találna egy olyan korszakot, amelyet én így neveznék: Az én irodalmi érdeklődésem orosz korszaka. Egy rendkívül erős és mély korszak volt. 18—20 eszetendő koromban, amikor ezeket a könyveket gyűjtöttem, Turgenyev mély hatást gyakorolt rám. Ugyanígy Reviczky: Pán halála [című] költeményében határozottan felismerhető az orosz író hatása. De nemcsak a regényirodalomba szerelmesedtem bele, nemcsak Dosztojevszkij, hanem a költők érdekelték, úgyhogy minden kötet megtalálható gyűjteményemben. Egy régi füzet került elő ebből az időből, egy név van rajta, a 19 éves ember naivitása: Nesdanov Pál, ez álnevem volt akkor.

Azután következik egy réteg, egy párizsi útnak az emlékei, talán pár könyv csak mindössze.¹ Azután egy későbbi francia sorozatot hoztam haza,² kedvenc költőm sorozata. . . .³

Azután egy olyan réteg következett, amely mondjuk az enyedi fiatal tanárnak a könyvvásárló szenvedélyét mutatná.⁴ 1913 mindenestre csúcs-esztendeje volt életemnek, megházasodtam, első gyermekem megszületett és békében óhajtottam leélni életemet. Akkor minden könyvet megvásároltam és ezekből a könyvekből sok van.

Ezután üres esztendőik következnek: Világháború, 1914—18. Történelmi dátumok beszédes éve. Azután az erdélyi fordulat, 1918, és egyszerre csak egészen primitív könyvek bukkannak fel, erdélyi geológiai réteg, néha csomagolópapírosból készült bekötési táblájú, de rendkívül drágák nekem, mert például ha kinyitom, a címlapon azt látom, hogy egy drága értékű dedikáció Reményik Sándoré vagy Tompa Lászlóé, Berde Máriaé. Erdélyi írók könyvei sorakoznak, mindegyik megküldte nekem, mint én is a magam kötetét nekik. Egész csomó könyv, megőriztem magamnak.

Ezután szerkesztői évek következnek. Nem kedveznek ezek az évek a könyvvásárlásnak. A szerkesztőnek az írók elküldik könyveiket. Az a szokás, hogy elküldenek két példányt, egyet annak szánnak, aki majd bírálni fogja őket, egyet pedig elküldenek a szerkesztőnek, talán azért is, hogy ajándékukkal hangolják. De ezzel a szerkesztőt elszoktatják a könyvvásárlástól, és leszokik akkor is, ha pénz volna arra, hogy könyvet vásároljon.

Azután egy idegen nyelvekkel való birkózás emlékei következnek. Nelson, Kempis kötetei szintén megtalálhatók.

Végül megtalálni egy legújabb réteget, melyben én igen nagy örömmel fogadtam ajándékul egy olyan könyvet, amelyet sajnós, eredetiben sohasem olvastam, pedig ott jártam, ahol megszületett, íródott,⁵ és fájdalommal állapítottam meg, lehet, hogy úgy halok meg, hogy ezt a munkát eredetiben sohasem olvashatom: a Kalevala orosznyelvű fordítását. Néhány orosznyelvű kötet tartozik ide, válogatott szép orosz elbeszélések, és körülbelül az volna az utolsó réteg, amelyhez érkeztem.

A l o m egy könyvtárról:

Én találkoztam életemben egy nagy könyvtári álommal, egy megvalósult könyvtári álommal. A nagyenyedi Bethlen Gábor kollégium könyvtárának magántermében két gyönyörű szép kidolgozású, azt hiszem, diófaszkevény áll, üveges szekrények, és azok gróf Mikó Imrének könyveit őrzik. Én könyvtáros voltam, a Bethlen Kollégium könyvtárosa, éveken keresztül, s gyakran jártam meghatott lélekkel ezek között a gyűjtemények között. A gyönyörű ósnymatványokat kezembe vettem, kezembe vettem az olasz klasszikus kiadványokat, az Iliászt és Ódüsszeát, meghatva gondolva arra, hogy Mikó Imre egyetlen fia számára gyűjtötte ezeket a könyveket, és az egyetlen fia 15—16 éves

¹ Miután megszerezte a tanári oklevelet, 1909-ben Párizsba utazott.

² 1923-ban Dijonba utazott, hogy francia szaktanári diplomát szerezzen.

³ Az eredeti szöveg hiányos.

⁴ Nagyenyeden 1909-től 1926-ig tanárkodott.

⁵ 1935-ben féléves tanulmányutat tett Észak- és Nyugat-Európában, ennek során Finnországban is járt.

korában meghalt, s úgy végződött a könyvtári álmom, hogy a Bethlen Kollégiumra hagyományozta az egyik legszebb klasszikus könyvtárt, amely a görög és latin irodalomnak alkotásait tartalmazza.

Ha minden lírikus megvolna a könyvtáramban eredetiben, ez volna egy kedvem szerinti vonala a könyveknek. Természetes, elsősorban a magyar líra képviselőire gondolok. Azt is tudjuk, hogy a magyar líra rendkívül magas színvonalat ért el a század elején, a régi nagyságokat nem is kell kiemelnem. Szeretném azt is, ha nyelvészeti munkáim volnának; Harsányi Zsolttal mindig erről beszélgettünk, neki [egy] teljes nyelvsorozat megvan. Szeretném, ha megvolnának a karikatúrák, az önéletrajz, mint műfaj közel álló szívemhez. Sokat szeretnék látni ebből az álmokönyvtárban. Szeretném, ha erdélyi könyvtáram volna, amely nemcsak irodalmi kötetekkel, hanem amely Erdéllyel, lelkével és természetével foglalkozna. Szeretném, ha orosz sorozatom volna, amely adna nekem Turgenyevet, amellyel 18 éves koromban foglalkoztam és amelyhez 50—60 között kerültem az eredeti szövegen keresztül közel.

Én jól tudom azt, hogy a könyvnek hatalmas formáló ereje van. Érzékelttem ezt magamban, másokban, tanítványokban. Vajon hogyan találkozunk a könyvvel? A könyvet elolvassuk és az formálni kezd bennünket, vagy van egy egyéniségünk és ennek az egyéniségnek van egy kiválasztó ereje, és kiválasztja azokat a könyveket, amelyek az egyéniségének megfelelnek. Egyszer olvastam egy francia író cikkét a szó felelőségéről. Goethe nem érezte azt a felelőséget, amelyet a Werther megírása jelentett, mert utána olyan világáramlat fogta el a lelkét, mint a Byron-könyvek megjelenése. Puskin Anyeginje az orosz nemzeti lélek megnyilatkozása. Egyszóval, nem tudom, hogy Goethe érezte-e a felelőséget, amely odavezetett, hogy a Werther elolvasása után öngyilkosságokat követtek el az emberek.

Petőfinek lelkiformáló-ereje is rendkívüli erejű, úgyhogy egy hatalmas szuggesztió árad a Petőfi-versekből. Én hiszem, hogy egész nemzedékek következnek utána, akik petőfiesen viselkedtek, míg ez karakterformáló erővé vált bennük, és a Jókai-regények olvasásának hatása alatt kezdték észrevenni, hogy a magyar életben jelennek meg olyan emberek, amilyeneket Jókai regényeiben megjelenített. Valósággal típusok fejlődtek ki Jókai hatása alatt. Voltak, akik Jókai típusú romantikus lélekké váltak.

Én hiszem, hogy megtaláltam azokat a könyveket, amelyek a magyarságnak és az emberiségnek a legtöbbet és legszebbet adták. Még akkor is megtaláltam, ha ezeket nem tudtam az élet különböző körülményei miatt egy könyvtárban, a magam könyvtárában csoportosítani, s ha csak az álmom könyvtárában gyűjtöttem is össze, csak annyit mondhatok, hogy ha nem is volt könyvtáram, mindig a könyv barátja voltam. És most, amikor egy ilyen nemes törekvésű városnak a közönsége előtt állok, egy megvalósult könyvtári álmomnak, egy könyvtári álmom megvalósulásának hatása alatt engedjék meg, hogy mély tisztelettel hajtsam meg fejemet ez előtt a nemes város előtt, amely ezt a könyvtári álmat meg tudta valósítani.

UGRIN ARANKA

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez. III. A *Magyar Könyvszemle* első alkalommal 1975. évi első számában¹ közölt a fenti címmel adalékokat a RMNy-hoz. Ennek bevezetője már kilátásba helyezte, hogy a folyóirat a jövőben is rendszeresen kíván a címben megjelölt témáról tájékoztatást nyújtani. Akárcsak az említett első közlésben, ez alkalommal is mindenek előtt a *Magyar Könyvszemle*ben nem ebben a „Magyar Könyvesház” elnevezésű rovatában publikált, de ennek gyűjtőkörébe tartozó cikkekre kell utalni, amelyben a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban talált régi magyar nyomtatványok kerültek ismertetésre.² Az alábbiakban következő 16. századi kiadványok egy részét is 1975 nyarán az NSzK-ban, de Stuttgarton kívül sikerült felkutatni, másik csoportjukba tartozó és Manlius-műhelyében készült nyomtatványokról viszont már előzetesen és részletesen beszámoltam más publikáció keretében,³ így ez utóbbiaknál elégséges azok egységes bibliográfiai summázására szorítkozni. Ez a megoldás arra szolgál, hogy az érdeklődő a RMNy-hoz megjelent minden lényeges új adatról ebben a „Magyar Könyvesház” rovatban folyamatosan áttekintést kapjon.

S 15A HEYDEN, Sebald: Pveriliv(m) colloqviorvm formulae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collectae, iam et denuo aucte, ac Germanico, Polonico, Vngarico ideomate illustrate. (Cracouiae MDXXXV Vietor). A⁴—M⁴ = [48] fol. — 8° — 1 ill., orn.

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek saját állományának feltárásán túl vezetni a bajor központi katalógust is. Ebben az utóbbi, több millió cédulát tartalmazó adattárban néhány korai magyar, ill. magyarországi nyomtatványokkal kapcsolatos szűrőpróbát végeztem. Ennek során került elő Sebald HEYDEN iskolai használatra szánt beszédgyakorlatának 1535. évi kiadására, amelyben a latin szöveg és annak német, lengyel és magyar nyelvű fordítása áll. A könyvet a bambergi Staatsbibliothek Phil. d. 1b. jelzet alatt katalogizálta. Ez a kiadás ismeretlen volt eddig a szakirodalomban, így eleinte attól tartottam, hogy talán elírás történt az évszámban, pl. 1531 helyett. Miután szoros úti programom nem tette lehetővé számomra, hogy a bambergi kötetet a helyszínen tanulmányozzam, megkértem HOLL Béla barátomat és kollégámat, aki néhány héttel később magánútja során felkereste az említett gyűjteményt, hogy ellenőrizze az évszámot. Az ő szíves segítségének köszönöm, hogy már akkor megbizonyosodhattunk: valóban új, eddig ismeretlen kiadás került napvilágra, amely a magyar nyelvű nyomtat-

¹ 85.—92.1.

² 1976. 42—60. 1.

³ *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*. Bp. 1975. 165—203.

PVERILIV
COLLOQUIORVM

Formulæ pro primis Tyronibus per
Sebaldum Heyden ex Comico/
rum campo hinc inde colle/
ctæ, iam & denuo aucte,
ac Germanico Polo/
nico Vngarico
idcomate illu/
strate.

SEBALD. HEID. AD
Nasutum Lectorem.
Consulti pueris volumus Nasute ualere,
Queritur his factus gloria nulla mihi.

1. RMNy S 15A

ványok időrendjében a viszonylag előkelő hetedik helyet foglalja el. Ezt megelőzően ugyanis csak 1527-ből két,⁴ 1531-ből egy,⁵ 1532-ből egy⁶ és 1533-ból két⁷ részben vagy egészben magyar nyelvű nyomdatermék ismeretes. Valamennyi Hieronymus VIETOR krakkói műhelyében készült.

HEYDEN munkájának ez a négy nyelvű változata 1527-ben és 1531-ben már megjelent,⁸ vagyis a hét legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány között most már három is e mű kiadása. Ez jól hangsúlyozza a mű rendkívül sikeresnek bizonyult terjesztését. Az alsó fokú iskolákban bizonyosan nagy haszonnal forgatták e könyvet a német, lengyel és magyar nyelvű vidékeken azokban az években. Ez azonban nem csak múló jelenség volt, és nem csupán ideig-óráig divatos felkapott műről van szó. Jól bizonyítja ezt az a körülmény, hogy ugyanennek a munkának magyar nyelvvel is ellátott kiadásai egészen a 19. század elejéig kimutathatóak.⁹

Miután e nyomtatványról az Országos Széchényi Könyvtár hamarosan mikrofilmet szerzett be Bambergből, mód nyílt az 1535. évi kiadás tanulmányozására. Ennek során természetesen csak a legkorábbi, krakkói kiadásokkal történő összevetésre került sor. A fentiekben említettekén kívül még 1552-ben Łazarz ADRYSOWIC (Lazarus Andreae)

⁴ RMNy 7 és 8

⁵ RMNy 11

⁶ RMNy 12

⁷ RMNy 13 és 14

⁸ RMNy 8 és 11

⁹ Petrik V. 192.

műhelyében is megjelent ez a munka.¹⁰ Az 1535. évi kiadás természetesen lényegében megegyezik a többivel, mégis miután a mű szerkezetében az 1527—1552 közötti negyedszázadban bizonyos változások következtek be, érdemes ezeket figyelemmel kísérni a most már négy, ismert, korai, krakkói kiadás (1527, 1531, 1535 és 1552)¹¹ tükrében. (Miután az 1531. évi kiadás egyetlen ismert példányából az első két levél hiányzik, a címlap és a bevezető részek összevetéséből ez sajnos kimarad.)

A címlap pontosan tükrözi a tartalomban bekövetkezett változást: az 1535. és 1552. évi esetében ugyanis szerepel az „aucte” szó, amely 1529-ben nem olvasható. Mindhárcm ismert címlap alján a szerző rövid verse áll *Ad nasutum lectorem*.¹² Anselmus EPHORINUS keltezés nélküli *Jodoco Decio . . . Jodoci Ludovici Decii filiolo* címzésű ajánlásának szövegét az első kiadásban rászorították a címlap hátára, míg 1535-ben és 1552-ben a lazább szedés során ez a harmadik lapra is átterjedt, amelynek üres alsó felére azután — a két kiadásban egymástól eltérő — fametszetes záródísz került.

A kiadvány főrésze témakörök szerint két tanulónak beszédét tartalmazza az első és második kiadásban 27 dialógusban. A két diák neve minden részben más és más, kezdőbetűjük pedig általában követi az ábécét. A nevek megválasztása terén azonban kiadásonként több-kevesebb változás észlelhető. Felfigyelt erre a körülményre már Dézsi Lajos, aki az akkor még egyedül ismert 1531. és 1552. évi kiadások szövegét vette gondosan össze.¹³ Most további két kiadás felhasználásával ezek a változások még pontosabban nyomon követhetők. Dialogus IX.: Kilianus — Lampertus (1527 és 1531), ill. Lampertus — Eustachius (1535 és 1552). — Dialogus XII.: Naenius — Osvaldus (1527), ill. Marcus — Osvaldus (1531, 1535 és 1552). — Dialogus XIV.: Petrus — Quirinus (1527 és 1531), ill. Petrus — Stanislaus (1535 és 1552). — Dialogus XV.: Quintius — Rudolphus (1527 és 1531), ill. Thomas — Rudolphus (1535 és 1552). — Dialogus XX.: X. — Y. (1527 és 1531), ill. Franciscus — Clemens (1535 és 1552). — Dialogus XXI.: Y. — Z. (1527 és 1531), ill. Andreas — Bartholomaeus (1535 és 1552). E névmódosításoknál lényegesebb az a szerkezetbeli változtatás, amely már a most előkerült 1535. évi kiadásban jelentkezik. A korábbi 27 dialógus ugyanis ekkor hat újabb fejezet betoldásával bővül. 1552-ben ugyanez a 33 dialógus áll, de más csoportosításban.¹⁴ A hat új fejezet közül az első négy a korábbi 16. és 17. dialógus közé került, így ettől kezdve az eredetileg 17.—27. számú szövegrészek négyvel magasabb sorszámozást viselnek. Az 1535-ben betoldott két utolsó dialógus 1552-ben is sorrendben az utolsó kettő, ugyancsak 32. és 33. számmal.

További bővülést jelent a 16. dialóguson belül, hogy az annak derekán álló „Deus, Pater noster coelestis . . .” kezdetű, eredetileg csak latin nyelvű szöveg 1552-ben német és lengyel fordítással bővül, de magyarral sajnos nem, míg az ugyanezt a dialógust záró „Qui nos creavit” kezdetű latin szöveg már 1535-től német, lengyel és magyar fordítást kapott.

A kiadványt záró kisebb részekben észlelhető a négy kiadás között a legnagyobb eltérés. Míg az ezek élén álló *Formulae puerorum . . .* valamennyi kiadásban megtalálható, addig az ezt követő *Praecatio Dominica* és *Salutatio Angelica* címmel a Miatyánk, ill. az Üdvözlégy csak 1535-ben olvasható a könyv négy nyelvén. Ezek magyar szövege azonos azzal, amely Christoph HEGENDORFF *Rudimenta grammatices Donati* c. tankönyvének 1527-ben ugyancsak a krakkói VIETOR-műhelyben készült kiadásának végén áll.¹⁵ Az

¹⁰ RMNy 99

¹¹ RMNy 8, 11, S 15A és 99

¹² Az egyetlen eltérés itt az, hogy 1535-ben a különben „Sebald. Heyd.” helyett „Sebald. Heid.” áll.

¹³ ItK 1897. 55—72, 209—224, 329—335. l.

¹⁴ Vö. ItK 1897. 66. l.

¹⁵ RMNy 7

ezután található *Joannis Sylvestri Pannonii ad Michaellem Gezthi puerum bonae spei decastichon* 1527-ben, 1531-ben és 1535-ben egyaránt szerepel, míg az 1552. évi kiadásban, amikor a „szépreményű gyermek” már felnőtt, ez a vers már elmaradt. Egyedül a most előkerült 1535. évi kiadásban fordul elő a következő szöveg: „Cave o libelle, ne indicas in manus cujusdam Martini Gallini Proschoviensis, tuto tamen ire possis ad Germanos & Ungaros”. Hogy ki volt e kiadás sajtó alá rendezője és a fenti sorokból kitűnően az említett Martinus GALLINIUS-nak, Zsigmond Ágost lengyel király udvari prédikátorának ellenlábasa, annak megállapítása nem sikerült.

A négy kiadásban az alapul szolgáló latin nyelvű szöveg helyesírásában is észlelhető ingadozás, amire itt csak a dialógust folytató diákok nevei közül álljon néhány példa. Dialogus V.: Felix (1527 és 1531), ill. Foelix (1535 és 1552). — Dialogus XIII.: Onophrius (1527 és 1552), ill. Onoprius (1531 és 1535). — Dialogus XXIV.: Cyrillus (1527), Cyrullus (1531), Cirullus (1535), ill. Cirillus (1552).

A szövegben végzett összehasonlításokhoz hasonló eredményeket hoztak a nyomdai kiállítás körüli vizsgálódások. Bár mind a négy nyolcadrét alakú, a kiadványok terjedelme egymástól eltérő: 1527-ben 38, 1531-ben 40, 1535-ben 48 és 1552-ben 44 levél. Az első három kiadás az impresszumadatokat a zárósorokban, az 1552. évi pedig a címlapon viseli, míg a kiadvány végén ez esetben kolofon helyett záródísz áll. Az alkalmazott betűtípusokban is észlelhető változás: a latin szöveget 1527-ben és 1531-ben kurzíval, míg 1535-ben és 1552-ben antikvával szedték. A XXI. dialógus beszélgető diákjait jelölő Y. és Z. betűk 1527-ben gót, míg 1531-ben antikva típusúak. A fejezetcímek szedésének gyakorlata is módosult: a fejezetcím szövegét az első két kiadásban kurrenssel, míg a másik kettőben ennek első sorát verzálissal szedték.

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy HEYDEN tankönyvének egymást követő krakkói kiadásai bár kisebb mértékben, de állandó változást mutatnak. A jelentős szövegbővítés, amely eddig magyar változatban legkorábban csak 1552-ből volt ismertes, most 1535-ből, azaz közel másfél évtizeddel előbből került napfényre.

S 134A »HISTORIAC melyeket a Szent Bibliából neminemű tudos es istenfelő ferfiac enekembe szerzettenec az együgyü keresztyeneknec tanusagokra es vigasztalásokra. Colosvarba 1556 Hoffgreff.«
»A—N = [104?] fol. — 8° — J«

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek még a múlt század első felében készült, kéziratos, kötetes katalógusának régi hazai nyomtatvány után történő, rendszeres átnézése során akadtam rá a fenti mű első adataira. A 8° B. metr. 139h jelzetű kötet nyomait azután végigkísértem a könyvtár összes meglévő nyilvántartásán. Ennek során sikerült megállapítanom, hogy az korábban a 8° B. hist. 127 jelzetet viselte, de később ebből a „Biblica historia” szakból áthelyezték a már említett és zenei jellegű „Biblica metrica” szakba. A nyomtatványról készült nagy alakú, kézzel írt katalóguscédulán volt azután olvasható a fentiekben közölt rendkívül pontos és igen meggyőző címleírás. Mindezt a részletekbe menő kutatást sajnos azért kellett elvégezni, mert maga a könyv, az összes bibliai szakokkal együtt a második világháború során elpusztult.

Gondosabb vizsgálat tárgyává téve az így most már sajnálatos módon egyedül rendelkezésre álló könyvtári nyilvántartás adatait, a következőket lehet megállapítani. A kiadvány címe, tartalma, a megjelenés helye és nyomdája, a kötet formátuma mind-mind pontosan ráillik a magyar irodalomtörténetben „Hoffgreff-énekeskönyv” elnevezéssel nyilvántartott és igen nagyra értékelt nyomtatványra.¹⁶ E kiadvány csupán egy elején és végén erősen csonka példányban és egy töredék formájában maradt fenn. Erről a bib-

¹⁶ RMNy 108

liai históriáknak és oktató énekeknek e protestáns jellegű gyűjteményéről a nyomdai kivitel alapján már korábban megállapították, hogy az a kolozsvári nyomdában készült. A helyesírás alapján bizonyítottan volt tekinthető, hogy a kiadvány e műhelynek abban a korszakában jelent meg, amikor azt HELTAI nélkül, HOFFGREFF egyedül vezette. Miután az énekek között akad olyan, amelyet 1552-ben szereztek, így e szempontból egyedül az 1554–1558 közötti évek jöhetnek számításba. Az 1554-ben megjelent TINÓDI-féle *Cronica*¹⁷ hangjegyeit fametszetek segítségével állították elő, míg e csonka „Hoffgreff-énekeskönyv”-ben az öntött betűkhöz hasonló módon szedett kották állnak. HELTAI az 1574. évi *Cancionale*-jában¹⁸ ismét a TINÓDI-kiadványban használt fametszeteket vette igénybe, így jogos a feltételezés, hogy az öntött hangjegyek nem jutottak az ő birtokába, amikor a kolozsvári műhelyt HOFFGREFF-től átvéve, 1559-től kezdve már egyedül ő vezette. Ezek után a szakírók 1554 végére vagy 1555 elejére datálták a „Hoffgreff-énekeskönyvet”.¹⁹ A fentiekből kiviláglik, hogy a nyomtatás időpontjául a korábbi kutatási eredmények alapján 1554 és 1558 közötti évek bármelyike számításba vehető. Így az 1556. esztendő e szempontból minden további nélkül elfogadható.

A müncheni kötetnek a „Hoffgreff-énekeskönyvvel” történő azonosítását megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy a Bayerische Staatsbibliothekban a fentiekben említett átszakozás azt sejteti, hogy a megsemmisült könyvben is volt kotta. A címnek az említett katalóguscédulán található német fordításában, amely nyilván a kötet ismeretében történt, az „énekekbe szerzettenek” kifejezés „in Gesang (Musik) gesetzt” formában szerepel. Ez is tovább fokozza a hangjegyek szereplésének valószínűségét az elveszett kötetben.

Mindezek után jogos lehetne a következtetés: sikerült a müncheni címleírásból végre megtudni a „Hoffgreff-énekeskönyv” eddig hiányzó címét, valamint a megjelenés pontos évét. Így a RMNy-ban eddig 108. szám alatt leírt nyomtatvány *Historiac* címmel a S 134A szám alá kerülne az 1556. esztendőhöz. Akad azonban a sokat hivatkozott müncheni címleírásnak egy adata, amely a fenti azonosítás körül gondot okoz: ez pedig a terjedelmek megjelölése. A rendkívül gondos és pontos leírás, amelyben egyetlen betűhiba sem található a régies magyar szövegben és a német fordítása is kifogástalan, a kötet terjedelmét „Bogen A–N” formában adja meg. A „Hoffgreff-énekeskönyv” említett két, csonka példányában összesen a H–Z, a–z, Aa–Cc és Ee–Hh jelű és egyenként négy levélből álló füzeteket tartalmaz. Nyilvánvaló tehát a 216 levelet felölelő A–Z, a–z, Aa–Hh kolláció, azzal a megjegyzéssel, hogy itt a kötet megszakad, folytatásának terjedelme pedig teljesen bizonytalan. A műnek ugyanis sem tartalomjegyzéke, sem másik kiadása nem ismeretes. Ha a müncheni katalógus A–N füzetekből álló terjedelme teljes nyomtatványra vonatkozik, akkor ez nem lehet azonos a „Hoffgreff-énekeskönyv”-vel, hiszen abban az „N” füzet végén álló szöveg töretlenül folytatódik az „O” jelzésűn. Ez esetben egy eddig teljesen ismeretlen kiadvány adatait őrizte meg az utókor számára a müncheni könyvtár katalógusa.

Fenntartva a fentieket, fel kell azonban sorolni azokat a további lehetőségeket is, amelyek fennállása esetén az elpusztult kötetnek a „Hoffgreff-énekeskönyv”-vel történő azonosítása mégis csak lehetséges. Az első az, ha a példány csonka volt, és az az „N” füzettel megszakadt, de ezt a körülményt a címfelvétel elmulasztotta közölni. A második lehetőség az, hogy a teljes példány az „Nn”-jelű füzetrel fejeződött be, de a címleírásba csak „N” került. Kisebbségi képességeket mutató címfeltevő esetében még az a feltételezés is megkövethető lenne, hogy a kötetben a „Hoffgreff-énekeskönyv” után, egy másik kiadvány is volt kötve, amely az „N” jelzésű ívvel végződött. További kombinációs lehetőség lehetne az, hogy a „Históriák” után, ahhoz nyomdai kolligátumként hozzá-

¹⁷ RMNy 109

¹⁸ RMNy 351

¹⁹ Vö. a RMNy 108 által hivatkozott és kiterjedt irodalommal.

kötve, egy „N” ívjellel végződő függelék is állt. Ennek a lehetősége ugyan csak inkább elméleti, hiszen ilyen függelékre a fentebb leírt címszöveg nem utal, egy kiadványon belül pedig az újra ismétlődő, verzálisokból álló ívjelzessorozat a nyomdász részéről elkövetett súlyos szakmai hiba lett volna. A legvalószínűbb megoldásnak az a lehetőség látszik, hogy a kötet utolsó, „Nn” jelzésű íve sajtóhibából az „N” megjelölést kapta. Ez esetben a kötet terjedelme 59, egyenként négy levélből álló füzetben összesen 236 levél volt.

A *Nyomatványok Manlius kötéstábláiban* című publikációmban beszámoltam arról a munkáról, amely azt követőleg indult meg, hogy sikerült biztonságosan meghatározni a Joannes MANLIUS műhelyében készült könyvkötések jellemző sajátosságait.²⁰ Ez a nyomdász 1575—1580 között az akkori Krajna fővárosában, Laibachban, a mai szlovéniai Ljubljánában tevékenykedett. 1582-től Nyugat-Magyarországra jött, ahol lakóhelyét sűrűn változtatva egészen 1605-ben bekövetkezett haláláig dolgozott. A bőrkötésekben belenyomott díszítésből visszakövetkeztetett szerszámkészlete alapján azonosított MANLIUS-kötések közül tíznek tábláit kérésre szakszerűen szétbontották, hogy azokból — az e kötetekre olyan jellemző — nyomdai makulatúra napvilágra kerüljön. Az így előkerült majdnem 60 ívnyi nyomtatványanyag csaknem kizárólag MANLIUS műhelyének terméke volt. Különösen érdekes ezek megoszlása az alábbi három kategória szerint: (1.) a már ismert nyomtatvány ismert része, (2.) annak ismeretlen, vagyis kiegészítő része, (3.) ismeretlen kiadvány része. A fenti papírmennyiség e három csoport szerint 21.5, 53.2 és 25.3 százalékos arányban oszlott meg. Ez azt jelenti, hogy a két utóbbi kategória összege, azaz 78.5 százalékban eddig még ismeretlen kiadású szövegrészek kerültek elő. Ez szinte félelmetes arány, hiszen ez azt jelenti, hogy — a sokat emlegetett, tengerben úszó jéghegy példa módjára — bibliográfiai ismereteink horizontja fölé a régi magyarországi nyomdatermésnek csak a kisebbik része emelkedik. Ezzel szemben a többi, kedvező esetben, még lappang: kötéstáblákban, vagy még fel nem ismerve különböző gyűjteményekben. Sajnos valószínűbb, hogy a nagyobb rész már visszavonhatatlanul elpusztult az utolsó példányig.

A fentiekkel szinte teljesen azonos eredményre lehet jutni, ha az ember MANLIUS magyarországi működése során keletkezett és bibliográfiailag regisztrált kiadványokat az ismert példányok száma alapján csoportosítja. Az 54 műből 13 (24%) csak irodalmi említés formájában 7 (13%) csak kötéstáblákból kiáztatott töredékekből, 15 (28%) egyetlen, 8 (15%) két, míg 11 (20%) három vagy több példányból ismeretes. Ha a két utolsó kategóriát levonjuk 65 százalék marad. Ez azt jelenti, hogy a bibliográfiailag nyilvántartott MANLIUS-nyomatványok kétharmada csak irodalomból, töredékekből, vagy szinte a véletlenként megmaradt egyetlen példányból ismeretes.

A fentiek újra történő összefoglalása azért látszott szükségesnek, hogy minél szélesebb körben ismertté váljanak a fenti száraz adatokkal alátámasztva az abból levonható tanulságok. Ezek — szinte programszerű pontokba összefoglalva — a következők: 1. Fokozott erővel kell továbbfolytatni a hazai nyomdászati első századaiban tevékenykedett műhelyek tipográfiai felszerelésének tervszerű rekonstrukcióját, amely lehetőséget nyújt az impresszum nélküli, a koholt adatokkal megjelentetett, valamint a csak töredékek formájában fennmaradt kiadványok nyomdai hovatartozásának megállapítására. 2. További erőfeszítéseket kell tenni a hazai, de még inkább a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia szempontjából még fel nem tárt, vagy a korábbi, esetleges kutatások során csak felületesen átfutott külföldi gyűjteményekben őrzött régi hazai nyomtatványok módszeres felkutatására. 3. A nyomdai felszerelés rekonstruálásához hasonló módon össze kell állítani a régi hazai műhelyek könyvkötői díszítőkészletének repertó-

²⁰ *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971.* Bp. 1973. 301—321.

riumát, hogy az ezek alapján megállapított kötésekből a fenti tapasztalatok szerint várhatólag jelentős, új ismeretanyagot tartalmazó nyomdai makulatúrát szakszerű restauráló munkával napvilágra lehessen segíteni.

A fenti „program” indokoltságát legyenek hivatottak alátámasztani az említett tíz MANLIUS-kötésből előkerült és bibliográfiailag regisztrálást érdemlő új adatoknak a RMNy-ban alkalmazott leírásához igazodó alábbi sommázása.

Ad RMNy 618. Nikolaus Gabelmann „Monomachia” c. művének előkerült „C” jelű íve alapján a kiadvány terjedelme az alábbi formában rekonstruálható: A[B]C[D—O?] = [56?] fol.²¹

Budapest Nat phot. — Güssing Franc ④ ④ ④ ④ ④

Ad RMNy 704. Miután ebből az „Eurialus és Lukrécia história” kiadásból most öt füzetből egy-egy levélpár jutott napvilágra, a nyomtatvány korábbi, bizonytalan terjedelem-meghatározása most már újjal és biztonságossal helyettesíthető: [A⁸]B⁸—F⁸ [G⁴] = [52] fol.²² Budapest Nat phot — Sopron Arch ④

Ad RMNy 532. FRANKOVICS Gergely: [Haz]n[os es fölötte szükséges könyv az I]st[en fiainak sok re]ndbéli beteg[se]gök ellen valo oruosságok[rol] irattanak Frankouith

2. RMNy 532

²¹ Az OSzK Évkönyve 1972, 171.

²² Az OSzK Évkönyve 1972, 188—190.

Ger[gely] doctor által, mely[eket Isten] az eu io voltabol [es ajandeká]bol az embörök[nek egésze]gökre [rendölt].

A töredékes címlap lehetővé tette a pontosabb leírást, akárcsak a fellelt új részekkel a terjedelem közlését is: A⁴-R⁴S⁶? = [74?] fol., [10 tab.] — 4° — [10 tab. ill. calcographica, mult.] ill., orn., init. A mű két kiadása közötti szövegbeli változtatások az egész kötetben végig megfigyelhetők.²³

Budapest *Nat phot* — Güssing *Franc* ③

S 518A [TESTIMONIUM ordinationis.] [Gyssingae] MDLXXXII [Manlius]. [1] fol. OSzK Évkönyve 1972: 175—176

3. RMNy S 518A

Protestáns lelkészavatást igazoló nyomtatvány. — A szedéstükrökből mindössze 49 × 96 mm. nagyságú rész maradt meg a középső, alsó feléből. Feltehetően BEYTHE István, a délnyugat-dunántúli protestánsok vezetője által felavatott lelkészek igazolására szolgált ez az úrlap. A fentebb hivatkozott ismertetéshez még hozzáfűzhető, hogy a töredéken is előforduló néhány szónyi azonos fordulatot közölt SZIMONIDESZ Lajos a Servatius Márton részére Grazban 1589. december 21-én kiállított nyomtatott úrlapról.²⁴

Budapest *Nat* — Budapest *Univ* ④

S 537A [1—2 SCHREIBKALENDER auff das Jar nach unsers Hern und Seligmachers Jesu Christi Geburt MDLXXXIII. Gestellt durch m. Georgium Caesium Rotenburgensem. — Prognosticon. Güssing 1583 Mannel.]

[A]B[C—D, a—b] = [24] fol. — 4° — Mult. ill.

OSzK Évkönyve 1972: 178—180

Ó-naptár és prognosztikon. — Csak a „B”-jelzésű ív négy levele került elő kötéstáblából kiáztatva. Párhuzamosan — részben azonos szedéssel — készült ugyanennek a kalendariumnak új-naptárral bővített kiadásával (RMNy 537). Ennek helyét a naptártáblákon itt újszövetségi jeleneteket ábrázoló fametszetek töltik ki. Érdemes itt meg-

²³ Az OSzK Évkönyve 1972. 171—174.

²⁴ Magyar Könyvszemle 1943. 365.

Miseri. Jobin
ein gueter Dirc/
Johan. 10.

Iubila. Ueber ein
Ekleines so werdet
je mich/ Joh. 16.

Cantate. Nun a-
ber gehe ich zu
dem/ Joh. 16.

Christy heist vns
bittern/ Joh. 16.

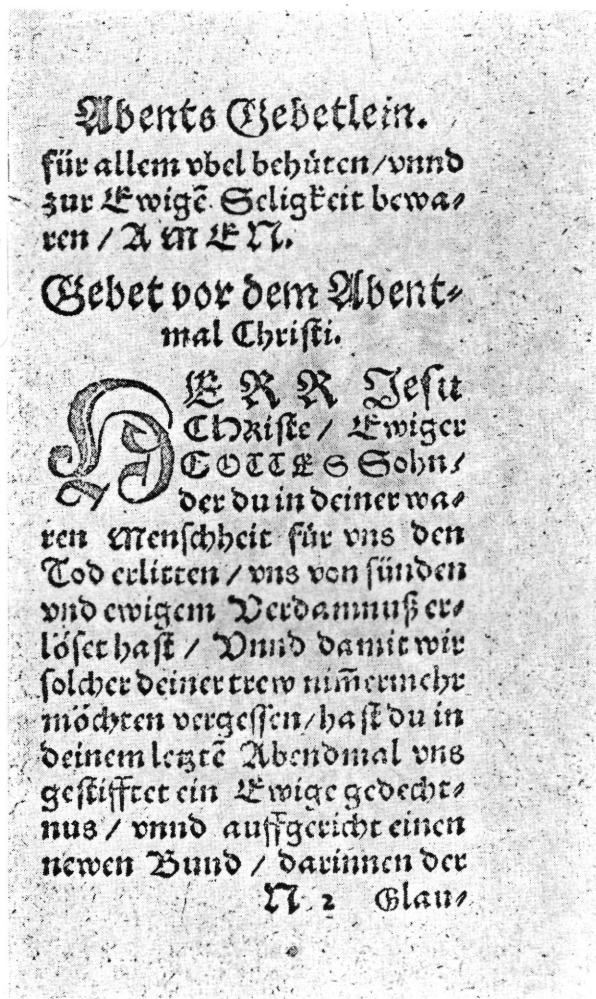
Was aber der
Tröster/ Jo. 15.

Maius, May.

- 1 b Phil. Jac. 28 reiff hell
- 2 c Tag 15. st. 23 temp luff.
- 3 D Miser. + erf 28 5. □ h 1
- 4 e Florian 22 □ 2. vn-
- 5 f Gorhar 27 8 gewier
- 6 g Gottlieb 21) 7. 51. 17.
- 7 a Gotzfrid 25 8 *
- 8 b Raphael 21 9 2
- 9 c Herman 22 2 8 *
- 10 D Iubi. Gor. 21 5 + 8 8
- 11 e Oin 27 8 4. win
- 12 f Pangrati. 29 + 8 *
- 13 g Seruatius 21 + 8 *
- 14 a Bonifaci 23 11. 37. D.
- 15 b Soph. XVI 21 5 kil luffe.
- 16 c Susanna 27 8 8
- 17 D Cantate 28 4. □ h vng
- 18 e Liberius 20 8 2
- 19 f Porencia 22 8 8 win.
- 20 g Bernhar. 21 4 wine vng
- 21 a Prudens 27 8 8 2
- 22 b Helena 29 3. 6. 17.
- 23 c Desiderius 22 + 8 8 *
- 24 D + wochen 26 / h 1
- 25 e Urbanus 21 9 8 2
- 26 f Beda 23 8 2
- 27 g Lucianns 21 7 8 2
- 28 a Auffawilh 22 Brachm.
- 29 b Maximus 21 7 16 17.
- 30 c selig bay. 22 win zu vn
- 31 D Exaudpetr. 21 6 + 8 8

jegyezni, hogy a bővített változathól az eddig ismert egyetlen soproni példányon kívül a trieszti Biblioteca Civica is őriz egy másikat.²⁵

Budapest Nat phot. — Sopron Arch ④④④④④④④

5. RMNy S 856A

S 856A [GEBETBUCH Deutschkreutz? 1597—1601 Mannel.]

[A—M]N[O+?] (alternatim 8 et 4) = [84 + ?] fol. — 12° — Orn.

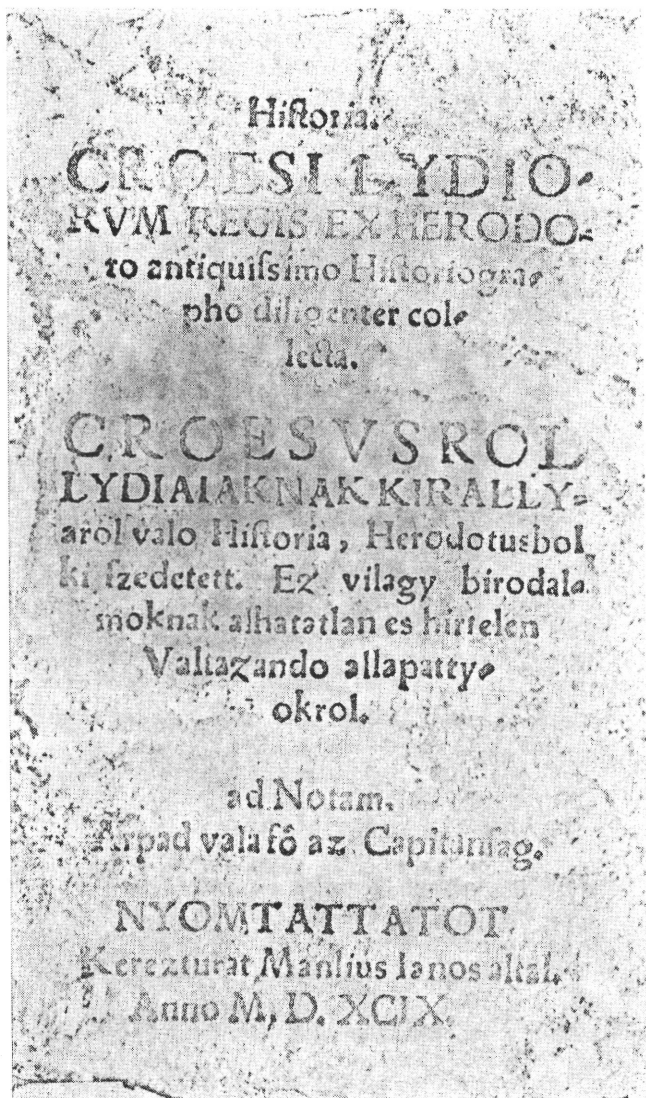
OSzK Évkönyve 1972 : 181—183

Evangélikus imádságoskönyv. — Csak a hiányos „N”-jelű füzet maradt fenn, amelynek tartalma az élőfej, ill. fejezetcímek szerint: *Ein anders Abents-Gebetlein — Gebet vor dem Abendmahl Christi — Danksagung nach dem Abendmahl — Gebet wider den Türken*

²⁵ PESANTE, SAURO: *Le cinquecentine della Biblioteca Civica di Trieste*. Trieste 1974. 438. sz.

d. *Johan. Avenarii*. A töredék egy 1602. évre szóló naptár kötéstáblájából került elő, amelyet feltehetően 1601 végén készítettek. Nyomdása, Joannes MANLIUS 1597-tel bezárólag Nyugat-Magyarország déli részén, főleg a svájci protestáns irányzathoz közelítő BEYTHE István, ill. BATHYÁNY-család köréhez tartozott. Ekkor északra költözve az evangélikus NÁDASDYak védelme alá helyezte magát. Feltételezhető, hogy ezt az imádságoskönyvet a Keresztúron megkezdett új tevékenységi periódusa során készítette, esetleg Sárvárton, ahol 1600-ban átmenetileg tartózkodott.

Budapest Nat phot — Sopron Arch ④

S 856B [KÁKONYI Péter?]: Historia Croesi Lydiiorvm regis ex Herodoto antiquissimo historiographo diligenter collecta. Croesvsrol, lydiaiaknak kirallyarol valo historia Herodotusbol ki szedetett, ez vilagy birodalmoknak alhatatlan es hirtelen változando allapattyokrol. Kerezturnat MDXCIX Manlius.

A—C = [12] fol. — 8°

OSzK Évkönyve 1972: 190—199

Krónikás ének. — A három füzetnek csak a külső levélpárja került elő. A címlap háta üres. Az énekből nyole lapon 25—25 sor maradt fenn, de az utolsó levélre már csak két sor jutott. Ezt követi ott *Epigrammata in historiam Croesi* című 14 soros vers, amelynek aláírója *Nicolaus Boregetö Debrecinus*.

Szövegkiadás: OSzK Évkönyve 1972:191—197

Budapest Nat phot — Sopron Arch ④

szizmo zaisztiño prycli tuoie dobre dari, da
zlofzmo nymi syueli, ne tebe napostenie, niti
nassemu blyfniemu kpomochi, nego bolena
lakomofszizmoie trofsili, i na teloune hude
naßladnoßti: Krotonamie sal naitęga hudoga
dela, i vřzakoga greha: Molimotifze zato
vißni Bog, pogledai na tuoyega Szuetoga Szi-
na Iesuffa Christuffa, i szmiluinamfze zanie-
gouo zanafz zadouolno vchinienie, odpufz-
tinam vsze hude grehe: Tuoyma milofzriu-
nima ochima pogledai na nafz zuifokih ne-
befz pomiluiochinafz odpufztinam grehe, i
ne odmekninam tuoiega milofztiunoga ial-
domaffa, nego noßzi pafzko nanafz, da vu
vfzem fspoznamo tuoyo fzueto obilno de-
fzniczo, i daga duffinom radofztyom i pra-
uom zahualnofztyom od tebe prymemo, i
tebe zaniega dichimo i zuiffauamo, zakaiza-
to arnafz i na dufsiczah i na teleh hranys, vu
tom i potomifztom tuoyem fzuetom Szine
naffem goßzponne Iesuffe Christuffe Skro-
zi iakoßt i moch tuoiega Szuetoga Duha,
Amen.

Za Myr opchinŹki Molitua.

Dika

S 856C [MOLITVENIK. Pri Sz. Kriši? 1597—1601 Mandelz.]

[A—G]H—L M⁴ = [92] fol. — 8°

OSzK Évkönyve 1972:183—185

Evangélikus imádságokönyv horvát nyelven. — Az előkerült töredékek a következő címeket tartalmazzák: *Druga lepa molitva* (Más szép imádság) kétszer — *Druga molitva* (Más imádság) kétszer — *Za poglavničke molitva* (Ima az előljáróért) — *Za myr opchinszki molitva* (Ima a közbékéért) — *Molitva Asae kralia Judinoga molitva* (Uzza, Juda királyának imája) — *Azariassa szina Obedova opominanje* (Obéd fiának, Uzziásnak intése) — *Josaphata kralia molitva* (Jozafát király imája) — *Amasiassa kralia pokaranje i batrivenje* (Amásia király feddése és vigasztalása) — *Pokaranje Asae kralia* (Uzza király feddése) — *Ezechiassa kralia molitva* (Ezekiás király imája) — *Juditae molitva* (Judit imája) — *Juditih 13. plachoch moli.* (Judit 13 imája sírva) — *Molitva Susannae plachoch* (Síró Zsuzsanna imája) — *Molitva Ester kralicze* (Eszter királynő imája) — *Molitva Sz. Sarae kchere Ragvelove* (Rachel lányának, Szent Sárának imája) — *Tobysseva molitva* (Tóbiás imája) — *Moysesseva molitva* (Mózes imája) — *Publicanove molitva* (Publicanus imája) — *Davida proroka molitva. Psalm. 86.* (Dávid próféta imája. 86. zsoltár) — *Jeremasseva molitva* (Jeremiás imája) — *Druga molitva* (Más imádság) — *Batrivi Bog Jeremiassa* (Isten vigasztalja Jeremiást) — *Manassessa kralia molitva* (Manasse király imája) — *Szvetoga Davida molitva. Psal. 51.* (Szent Dávid imája. 51. zsoltár) — *Kako chlovek ima kerschanszki i dobro vumreti molitva* (Ima, hogyan kell az embernek keresztyéni módra és jól meghalnia) — *Kakoje trebe dussiczo Bogu vroke preporochiti molitva* (Ima, hogyan kell a lelket Isten kezébe ajánlani) — *Martina Lutherana na szmertne posztele preporochanje* (Martin Luther halálós ágyán magát Isten kegyelmébe ajánlja) — *Za nepriatele szvetoga Stephana molitva* (Szent István imája ellenségeiért) — *Za nepriatele Christuss molitva* (Krisztus imája ellenségeiért) — *Molitva na bosyts pred predechtvom* (Karácsonyi ima a prédikáció előtt) — *Za obdersanje czirkve kerschanszke molitva* (Ima a keresztyén egyház megtartásáért) — *Gratiarum actio ad Sanctam Trinitatem* (horvátul) — *P. Michaelis Ballosich gratiarum actio* (horvátul) — *Te Deum laudamus* (horvátul) — *Sz. Basiliussa biskupa opominanje na pokoro* (Szent Vazul püspök bűnbánatra intése).

A Muraköz tájára utaló kaj-horvát dialektusban készült kiadványban²⁶ a bibliai parafrázisokat követően a különben teljességgel ismeretlen *Michael Ballosich* (Mihajlo Balozic) személyes hangvételű imádságai olvashatók. Talán ő volt a kötet összeállítója is.

Az első ismertetésbe²⁷ hiba csúszott, mert az utolsó ívből nem az 1.—8. és 2.—7., hanem az 1.—4. és 2.—3. levélpár maradt fenn. Így e füzet terjedelme nem nyolc, hanem csak négy levél. Ennek következtében 92-re módosul a kiadványnak korábban 96 levélben megjelölt összterjedelme.

A két *Gratiarum actio* szövegkiadása: Wiener Slavistisches Jahrbuch 1975:85—87, HADROVICS László gondozásában.

Budapest Nat phot — Sopron Arch ④④④④

S 856D »CATECHISMUS Croaticum secundum Lutheri articulos factum et dialecto

Insulana ac Varasdinensi editus.« [Pri Sz. Kriši? 1597—1601? Mandelz?]

Evangélikus katekizmus horvát nyelven. — E nyomtatvány emléként Venatius GLAVINA írta meg: „R[everendissimi]mus D[ominus] Kerschelich, caetera inter collectiones suas, illustrandis his regionibus, ac eruditioni servientes, se possidere ait, catechismus quoque Croaticum, secundum Lutheri articulos factum, et dialecto Insulana ac Varasdinensi

²⁶ Wiener Slavistisches Jahrbuch 1975. 80. 1., HADROVICS László.

²⁷ Az OSzK Évkönyve 1972. 183. 1.

editum litteris omnino latinis; qui quo auctore? quo loco? sub cuius auspiciis editus fuerat? quia integrum opus non esset, careretque initio, se dicere non posse asserit.”²⁸ Eszerint tehát a 18. században Adam Balthasar KRČELIĆ, zágrábi kanonok birtokában volt ez a latin betűkkel Muraköz, ill. Varasd vidékének kaj-horvát dialektusában készült evangélikus káté. Amint HADROVICS László meggyőző módon kimutatta,²⁹ ez a mű nem származhat a református Mihajlo BUČIĆ-tól, akinek hasonló jellegű munkájáról ugyancsak GLAVINA adott hírt.³⁰ HADROVICS úgy vélte, hogy ez az elveszett evangélikus káté esetleg párhuzamcsan jelent meg a fentebb ismertetett BALOŽIĆ-féle imádságoskönyvvel.³¹ Felmerülhet azonban még annak a lehetősége is, hogy e kiadványt MANLIUS korábbi, 1587 táján Varasdon folytatott tevékenysége során állította elő. Az általa készített kötések egyikéből előkerült egyleveles plakát ugyanis ugyancsak kaj-horvát dialektusban nyomtatott imaszövegeket tartalmaz.³²

BORSA GEDEON

²⁸ *Catholica et Christiana doctrina de vera et reali praesentia corporis et sanguinis Christi in sancta eucharistia. Zagrabiae 1771. 4. 1.*

²⁹ *Wiener Slavistisches Jahrbuch 1975. 82–83.*

³⁰ RMNy 329

³¹ S 856C

³² *Az OSzK Évkönyve 1972. 176–178.*

FIGYELŐ

Sebestyén Géza (1912–1976). Hosszú betegség után már-már gyógyultan, váratlanul távozott körünkől és a magyar könyvtári világból, melynek három évtizeden keresztül volt egyik vezető egyénisége, elismert tekintélye. Az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatóhelyettese, az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács, a Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Rendszer Magyar Tanácsa tagja, a *Könyvtári Figyelő* főszerkesztője, a Magyar Dokumentációs Szabványbizottság elnöke volt.

Az 1936-ban végzett magyar–német szakos tanár bécsi ösztöndíjas év után 1937-ben nyer állást az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központban, egyidejűleg könyvtári gyakorlatot szerezve az Egyetemi Könyvtárban. Általános nyelvészettel foglalkozik és 1939-ben doktorál; értekezése (*Nyelv és nyelvtudomány*, 1939) szakkörökben ismertté teszi nevét.

1944 végén, a fronton átszökve, Debrecenben az Ideiglenes Nemzeti Kormány közoktatásügyi minisztériumának első és egy ideig egyetlen tisztviselője, majd Budapestre kerülvén, a minisztérium Művelődéspolitikai Osztályának, később pedig megalakuló Könyvtári Osztályának vezetője. A felszabadulást követő kulturális újjáépítésben az első könyvtárügyi feladat minél több közművelődési könyvtár létrehozása; erre fordítja minden energiáját. Az első, aki a szovjet népkönyvtári tapasztalatokat fordításban, magyar viszonyokra alkalmazva közvetíti. Könyvtárszervező munkáját 1948–49-ben osztályvezetőként az Országos Könyvtári Központban folytatja.

1949-től a Műegyetemi Könyvtár osztályvezetője. Itt egy évtizedig működve nagy részt vállal a könyvtár újjászervezésében, a műszaki egyetemi könyvtárhálózat megteremtésében. Sokoldalú munkát végez ebben az időszakban is az átalakulásban levő magyar könyvtárügy közéletében. Élvonalában áll azoknak, akik tudományos könyvtáraink reformjait sürgetik. Szakcikkeket ír és egy ideig a könyvtártan egyetemi oktatásában is részt vesz.

1958-ban kerül főigazgatóhelyettesként az Országos Széchényi Könyvtárba. A következő években dolgozza ki a nemzeti könyvtár kijelölt várbeli palotájának betelepítési terveit és működési koncepcióját s ezeket több tanulmányban teszi közzé (1959–1963). Az épület elhúzódó építkezése folytán a részlettervekkel továbbra is, szinte haláláig foglalkozik. 1959-től a Könyvtártudományi és Módszertani Központ első vezetője és programjának kidolgozója.

Működésének két évtizede a Széchényi Könyvtár történetének jelenlegi nehéz átmeneti korszakával esik egybe. A könyvtárnak, szűkös viszonyok közt, mai helyén működnie kell, ugyanakkor azonban fel is kell készülnie az új épületben tervezett kiterjedtebb, igényesebb szolgálatra. SEBESTYÉN Géza tervező-szervező munkájának nagy része van abban, hogy a könyvtár e követelményeknek eleget tudott tenni. Beleélte magát

a muzeális gyűjtemények sajátos problémakörébe és sokat tett a könyvtár egyik alapvető feladata: a külföldi hungarica minél eredményesebb gyűjtése érdekében.

E két évtized azonban a nemzeti könyvtár funkció-rendszere sokoldalú kiterjesztésének időszaka is: kiépülnek és nemzetközi színvonalat érnek el az ún. könyvtárközi szolgáltatások. Különösen eredményes volt személyes munkája a nemzeti bibliográfia kiadványsorozatainak a kifejlesztése terén, új kiadványok indításával, a *Magyar Könyvészet* sorozatának felélesztésével.

Könyvtári íróasztalánál is könyvtárpolitikusként működött. Kezdetől egyik legtevékenyebb tagja a Könyvtárügyi Tanácsnak, első kezdeményezője a könyvtári szabványosításnak. Számos külföldi kiküldetése során tekintélyt és megbecsülést, barátokat szerzett a magyar könyvtárügynek és a nemzeti könyvtárnak. Élete utolsó éveiben kezdeményező részt vállalt abban a munkában, melynek célja hazánk bekapcsolása a kiépülő nemzetközi könyvtári-információs rendszerek vérkeringésébe.

SEBESTYÉN Géza modern könyvtáros-szemléletében páratlanul harmonikusan helyezkedett el a könyvtárügy egész spektruma, a falusi könyvtártól a nemzeti könyvtárig. E tekintetben felfogása a Tanácsköztársaság nagy könyvtáros-egyéniségeinek programjával volt rokon. Mai könyvtári szervezetünknek úgyszólván nincs fontos alapelve, melynek kidolgozásában ne lett volna része.

Az átfogó szemlélet és kiváló didaktikai érzék teszi minden fokon használhatóvá SALLAI Istvánnal együtt írt tankönyvét (*A könyvtáros kézikönyve*, 1956, 1965), melyből eddig egész könyvtáros-nemzedék tanult és fog még tanulni. Folyamatosan áttekintette a könyvtári kutatások teljes külföldi szakirodalmát, mindig a hazai alkalmazás érdekében. Elméleti érdeklődése, mégis, a könyvtári katalógusok problematikájából indulván különösen az osztályozás és a bibliográfia felé fordult és a dokumentációt is átfogta. Az Országos Osztályozó Bizottságnak évtizedig elnöke, a teljes magyar ETO-kiadás sorozatának főszerkesztője. A könyvtári osztályozás érékköréből figyelt fel először a számítógép leendő könyvtári szerepére, majd érdeklődését ennek bibliográfiai lehetőségeire is kiterjesztette.

Szakmai tekintélyénél semmivel sem volt kisebb az a tisztelet, mely önmagával és másokkal szemben igényes magatartását, elhivatottságát, munkaszenvédélyét kísérté. Halála nemcsak könyvtárának, munkatársainak fájdalmas vesztesége, hanem az egész magyar könyvtárostársadalomé is.

P. Gy.

Rákóczi-kori hungarica az Ossolineumban. Több mint két és fél évszázados lappangási idő után előkerült az 1709-ben keletkezett *Lettre d'un Ministre de Pologne . . .* című „Egy lengyel királyi tanácsos levele . . .” néven ismert korabeli ritka nyomtatvány szerzői kézírata. Évtizedes lengyelországi kutatásainkat folytatva, a wroclawi Ossolineum gyűjteményébe vezető nyomokat követve bukkantam rá a Biblioteka Ossolineum kéziratos anyagában, anoním kéziratmásolatnak feltüntetve; jelzete 12898/II.Franc. XVIII. w. Kópia 33 × 20, 5 cm s.VI, 70. Opr. plsk. „Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie et de la Transylvanie en partie relativement à celles du prince Ragosky.”¹

¹ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Tom III. Rękopisy 11981–13000.* Opr. i przyg. do druku Amelia Dician i Janina Loreth-Heintsch. Pod. red. Adama Fastnachla. Warszawa-Wrocław-Kraków 1966, 256. József SZOZEPANIEC igazgatóhelyettes és munkatársai előzőkenysége révén a rendkívül becses kézirat mikrofilmje és fotokópiája máris rendelkezésünkre áll.

A Rákóczi-szabadságharc utolsó periódusában született meg a *Lettre d'un Ministre de Pologne* ... c. röpirat, amelynek közvetlen célja az volt, hogy a közelgő európai béketárgyalások idején fölvilágosítsa a külföldi udvarokat és uralkodókat a magyarországi kuruc függetlenségi küzdelem ügyeiről, mert „a balítéletek ... a magyarok iránt eltöltötték a világot”. Az „Egy lengyel királyi tanácsos levele ...” műfajában annyiban levél, hogy eredeti rendeltetése szerint diplomáciai vitáirtnak készült; egy császári propagandairat² ellenpárjaként.

A *Lettre* ... keletkezését kiváltó *Fenestra Camerae Obscurae Rakocizianae* ... a nagyszombati béketárgyalások idején íródott a külföldi, főleg a közvetítésben részt vevő angol és holland fél, illetve közvélemény megnyugtatására és a bécsi álláspont igazolására. A nyomtatvány SZIRMAY István révén került BERCSÉNYI Miklós főgenerális kezébe, aki így ír róla a fejedelemnek: „Szegény Szirmai apám ... most küldött ki egy volument; az tractatus punctumink secretuminak elucidatiójára concinnáltatott, sub titulo: Fenestra obscura Rakociziana.” Majd hozzáfűzi: „Ezen nyomtatásban eresztett írást oly dolognak tartom, Fölséges Uram, hogy méltónak ítélném magyarra fordítani is, egy kis praeambulummal, s kibocsátani, s más módon is válasz nélkül nem hagyni; mert igazán, per hanc Fenestram Rákóczianam penetrat lux Ungariae ad cognoscenda arcana tyrranidis Austriae.” A levélíró visszafordítja a propaganda fegyverét, mondván, hogy ezen a Rákóczi-ablakon hatol be Magyarország fénye az ausztriai zsarnokság titkos mesterkedéseinek megismerésére; a béketárgyalásokon is azt tapasztalta, hogy „szóval mindent ígérni hirdetnek” s „oly világosan adják s vallják ki magok vétkeiket, mint az eszeveszettek, manutenealván az haereditast, az absoluta hatalmat a királyaiknak és a karlovciai békesség által való jussát Magyarországhoz ...” Egy hét múlva leveléhez mellékeli „az minap említett Fenestrát is, az kiből igen kitetszik német uramnak foga fehére, s talám csak ez is Fölséged gondolkodásinak más útját nyitja; noha elhiszem, ezt csak úgy kell nekünk böcsülnünk, mint ók Veracius Uramot.”³

A *Lettre* ... keletkezését már THALY Kálmán összefüggésbe hozta egy latin nyelvű *Epistola Celsi ad Constantium de Hungaria* (1710-ben Danckában kinyomatott) politikai röpirattal, amelynek „Szalay László is csak latin szövegét kéziratban ismeré”. THALY 1860-ban rátalált az erdővidéki Vargyason Udvarhely vármegye főispánja, Vargyasi id. DANIEL Gábor családi levéltárában az „Egy lengyel királyi tanácsosnak levele, melyet egy római birodalombeli úrnak írt Magyarországnak dolgairól” c. kéziratra. A magyar szöveget tartotta „fogalmazat”-nak, a latint fordításnak, föltételezve RÁDAY Pál vagy VAY Ádám szerzőségét, mondván, hogy a francia fordítást talán BRENNER Domokos készítette.⁴ ESZE Tamás a latin *Epistolát* vélte alapszövegnek, s RÁDAY munkájának, francia fordítását és kiegészítését BRENNERnek tulajdonítva,⁵ fölhívta a figyelmet az *Epistolának* egy korabeli latin kéziratost töredékére.

² *Fenestra Camerae Obscurae Rakocizianae, ad rimandum secretas causas*. . . Bécs? 1707. (RMK III, 4804) „Rákóczi sötét kamráján nyitott ablak titkos indítékainak szemügyre vételére. . .” Vö. *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerk., bev., jegyz. KÖPECSI Béla. Bp. 1970. 260–279. Ford. HOLL Béla.

³ Selmezy, 7. Martý 1708. És Zólyom, 13. Martý 1708. Archivum Rákóczianum V, 561, 567–568. Utalás a Veracius Constantius álnévvel kiadott *Animadversiones Apologeticæ* (H. n. 1706) c. kuruc röpiratra, amely a nagyszombati béketárgyalások megszakadása után a magyar követelésekre adott császári feleletekre válaszol.

⁴ THALY Kálmán: *Rákóczi-féle unicum a Bosporus partjáról*. Századok 1889. 767–771. — THALY nyomán I. Kont: *Bibliographie française de la Hongrie 1521–1910*. Paris 1913, 38.

⁵ ESZE Tamás: *Egy lengyel királyi tanácsos levele. (Adalék a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájához)*. Magyar Könyvszemle 1961. 482–489.

RÁDAY iratainak kiadásában BENDA Kálmán az *Epistola* és a *Lettre* szerzőjének BRENNER Domokost tartja: „Brenner 1710-es jelentéseiből bizonyítható, hogy ő a szerző”.⁶ Véleményét megerősíti kiadatlan tanulmánya kéziratában: „... jó pár éve megtaláltam Brenner apát és Rákóczi erre vonatkozó levelezését, amelyikből nemesak a szerzőség kérdése tisztázható teljes bizonyossággal, hanem nyomon követhetjük a mű elkészülését is, és bizonyos betekintést nyerünk azokba a forrásokba, amelyeket Brenner felhasznált.”⁷ BRENNER szerzőségét KÖPECZI Béla is megerősítette; a franciául megjelent levelet „Brenner szepesi prépost írta, s nem Ráday Pál vagy Vay Ádám, ahogy a kutatók eddig feltételezték”.⁸ Később értékes kiegészítésként azt is hozzáfűzi, hogy „szerzője felhasználta azt a latin nyelvű politikai iratot, amelynek címe: *Epistola Celsi ad Constantium de Hungaria*. Lemaire hadmérnök egy példányát magával vitte Franciaországba, amikor 1710-ben elhagyta a kurucokat, ennek alapján tudtuk elvégezni az összevetést”. A francia *Lettre* és a latin *Epistola* összefüggésére rávilágító összevetés eredményeként megállapítja: „A Levél latin változata meglehetősen szárazon hivatkozik Grotiusra, a magyar törvényekre, a kurucok követeléseire és a béketárgyalások anyagára, a francia valamivel oldottabb, de lényegében megegyezik ezzel. A béketárgyalásokra való sűrű hivatkozás és a nemzetközi kitekintés igénye arra indít, hogy a latin és a francia változat egyaránt Brenner Domokos műve.”⁹

A kéziratot „munkapéldány” előkerülése véglegesen megoldja a *Lettre* ... keletkezésének rejtélyét. A RÁDAY és RÁKÓCZI sajátkezü javításaival, kihúzásokkal, betoldásokkal, hosszabb-rövidebb szövegigazításokkal, törlésekkel, beszúrásokkal, forrásjelzésekkel, különféle tintaszínű bejegyzésekkel vegyes, 70 fólió oldalra terjedő rendkívül becses kézirat alapul szolgálhat a részletes összehasonlító vizsgálat elvégzésére. Várható kritikai kiadása s az erre vonatkozó kiadatlan levelezés feldolgozása, a nyomtatott kiadások pontos számbavétele az egész mű geneziséét, szöveg hagyományát és kiadástörténetét hiteles megvilágításba fogja helyezni. Cím lapja már jelzi az „átdolgozás” egyik fázisát: a címlapon fent középen «Celsius à Constantinus» törölve; a bal szélén szintén törölt «*Epître*» helyére került: *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie*. Minden jel arra vall, hogy Brenner a *Lettre* ... francia szövegét RÁKÓCZI és RÁDAY intenciói alapján öntötte végleges formába és adta ki külföldön, hamis impresszummal.

A *Lettre* ... címlap, hely és évszám nélküli első kiadása valószínűleg Lengyelországban, közelebről a litvániai Kurlandban, a Rigától délnyugatra fekvő Mitaviában (Mittau) készült 1710-ben. Egy-egy példány van belőle a krakkói Biblioteka Czartoryskich, a Biblioteka Jagiellońska, a dzikóvi Biblioteka Miasta és a Budapesti Egyetemi Könyvtár (MV. 95. — G. b. 592. sz.), valamint az MTAK (R. M. Ir. IV. 926) régi nyomtatványgyűjteményében. Ebből a kiadástípusból két — főltehetőleg egyidejű — változat található.¹⁰ Formátumra (12°) megegyeznek, de az egyik lapszám után csupán 2 lapnyit

⁶ *Ráday Pál iratai II.* 1707–1708. Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán és MAKSAY Ferenc. Bp. 1961. 48. — Az ekkori eredmények összefoglalására vö. HOPP Lajos: *A Rákóczi-szabadságharc politikai irodalma*. — A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 163.

⁷ BENDA Kálmán szíves közlése 1969-ből.

⁸ KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp. 1966. 295, 305.

⁹ *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. I. m. 296.

¹⁰ Az egyik típus: hn. én. 12-r. 183 l. és 2 l. Errata. A másik: hn. én. 12-r. 184 l. és 32 l. (A végén, 32 lapon egy elhunyt magyar főpap állítólagos latin nyelvű levele.) — A negyedrétű példány: hn. én. 4-r nem volt még kezemben, jelzése: „B. m. dr. w 4 ce, k. nlb. 22.” Bibl. Czart.

hibajegyzéket (Errata) tartalmaz; a másik e nélkül 32 lapos latin nyelvű levélszöveget. Ettől eltérő negyedréti (4°) példányra eddig csupán egy bibliográfiai adatot találtunk, a Czartoryski Könyvtár gyűjteményére utalva. Ez immár harmadik változatnak számítana.

A címlappal, helynévvel ellátott újabb kiadásból egy-egy példány található az Ossolineum, Branice, továbbá az OSzK (219.244) és az MTAK (R.M.Ir.IV. 931) nyomtatványtárában. E kiadvány eddig látott példányai szintén tartalmazzák a 32 lapos latin levélszöveget.¹¹ Az 1711-ben megjelent kiadást a *Journal historique de Verdun* februári számától már kivonatossan ismertette, s második kiadásként könyvelte el azzal a megjegyzéssel, hogy Németországban jelent meg. S bár a címlapon valóban Erasme KINKINS regensburgi nyomdász neve áll, impresszuma föltehetőleg hamis. S mivel BRENNER levelezéséből kiderül, hogy Franciaországba érve a *Lettre . . .* újabb kiadását készítette elő, elfogadható KÖPECZI Béla véleménye, hogy talán valamelyik franciaországi nyomdában adták ki.¹²

Címében annyi az eltérés az „első” kiadástól, hogy a „présentes” jelző be van szúrva: *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires présentes de la Hongrie*. Ez a kéziratról is eltérő. Az is bizonyossá vált, hogy az említett, függelékben közölt latin levél nincs meg BRENNER kéziratában.

A *Lettre . . .* THALY által közölt magyar szövegének vagy fordításváltozatának keletkezési körülményei még tisztázatlanok. Nincs bizonyítva, hogy valóban korabeli szövegről van szó, illetve mikor keletkezett a magyar fordítás. THALY szerint egyezik a magyar a francia szöveggel: „meggyőződésem, hogy a tartalom, a szöveg teljesen ugyanaz, még a Hugo Grotiusra, a Tripartitumra s egyéb művekre utaló jegyzetek is azonosak. Különbség köztük csupán az, hogy a magyar szövegnek legutolsó kikezdése a franciából hiányzik . . . s a Széchenyi Pál kalocsai érsek mellékelni szándékolt leveleire semmi hivatkozás nincs benne”¹³ Az azonosság nem mond ellent a fordításnak; bizonyos hiányok a kiadások eltéréseivel, ill. a fordító eljárásával függenek össze. Mindez azonban új vizsgálatokat igényel. A *Lettre . . .* számos olvasási hibával közreadott régi magyar szövege mellett nemrég készült el megbízható modern magyar fordítása.¹⁴

A fiktív levélkeretbe ágyazott politikai vitáikat nemcsak elnevezésében lengyel érdekű. Történeti példái között többször hivatkozik Lengyelországra. Kitér arra, hogy a közös ősi ellenséggel, a törökkel szemben a magyarság és a lengyel nép a keresztény szolidaritás jegyében vívta évszázados harcát. Ám a hősi múlt fölidézése csak arra szolgál, hogy a szerző az osztrák uralkodóház szemére vessen hálátlanságát, és támogassa a kuruc szabadságharc jogosságát. Hangsúlyozza, hogy a lengyel király, SOBIESKI, segítette végső győzelemre LEOPOLDOT a török ellen, de a császár a bécsi diadal után a birodalom védelmében elvérzett vitéz magyarokat Ausztria járma alá hajtotta. „Bizonyosra vehető, hogy a lengyeleknek sem tetszenék, ha a cár vagy a svéd király így bánnék velük és a birodalmi körök sem túrnék el, ha a császár hasonló módon viselkednék velük szemben” — fejtegeti időszerű érvekkel a levélíró.

A lengyel—magyar dinasztikus kapcsolatokat a Bécs ellen fölkelt kuruc fejedelem politikájának szemszögéből veti föl, mondván:

¹¹ Ennek a típusnak jelzése: A Ratisbone, Erasme Kinkins, 1711. 12-r. 184 és 32 l. A példányok lengyelországi lelőhelyeire vö. *Polnische Bibliographie — Bibliografia Polska Tom XXI. Stolecie XV—XVIII. Karl ESTREICHER. Kraków 1906, 239.*

¹² KÖPECZI, i. m. 1966, 384. — *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, i. m. 296.

¹³ THALY, i. m. 1889, 769. És *Történelmi kalászatok. Kiad. THALY K. 1603—1711. Pest 1862, 121—188.* — MÁRKI Sándor korabeli magyar nyelvű kiadását tévesen föltételezte: *II. Rákóczi Ferenc*, Bp. 1909, II, 456—57.

¹⁴ *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, i. m. 296—370. (Ford. BENDA K.)

„Rákóczi Ferenc azon nevű régi házból való, mely Erdélyben uralkodott; anyai ágon levő elei közé számlálja a Báthoriakat és Zrínyieket, kik közül az elsők régenten azon fejedelmi méltósággal bírtanak és Lengyelországnak amaz híres Báthori István személyében egy nagy királyt adtanak.”

Ezután kiemeli, hogy RÁKÓCZI a vérpad elől megszökve Lengyelországban talált menedéket és segítséget, s innen indult el hazája védelmére.

A történelmi dolgok állásáról számot adván, a levél gondolati újdonsága, hogy a nemzeti sérelmek és a kurucok követelései mellett a szuverén uralkodó és a rendi érdekek egyensúlyát fejtegetve, Hugo GROTIUS-ra hivatkozik,¹⁵ s a fejedelmi szuverenitás és az alattvalók ellenállási jogának értelmezését állítja előtérbe. A természetjog alapján igyekszik bizonyítani: a magyar nemzetnek joga volt a szabadságáért zsarnok királya, illetve a Habsburg-ház ellen fegyvert fogni. A holland, francia, flamand, német történészek fejtegetéseire támaszkodó vitákat a korai felvilágosodás eszméiből merít, s nemzetközi kitekintésével korszerű tájékozódásra vall.

A röpiratíró együttérző, szép, dicsérő szavakat sugall a levelet bezáró „lengyel királyi tanácsos” tollára:

„Szánom ezt a hajdan oly szépen virágzó nemzetet, hogy ez a szolgaságnak terhe alatt nyög, amely csalhatatlan kútfeje a bátor szív elvesztésének és az erkölcsök megromlásának; nem pallérozhatta ki azokat a szép és nagyságos tulajdonságokat, melyek vele születtek. Annél inkább szánakozom rajta, mondom, mivel meg vagyok győződve arról, hogy a népek nem a végre teremtettek, hogy a fejedelmek nagyravagyódásainak játékszerei legyenek, hanem a fejedelmek vannak a népek üdvéért és hogy mindenik cselekedeteinek célja csak Isten lehet; akármilyen vélekedéssel légyenek is e felől a magyarok ellenségei.”

A római pápa támogatását élvező s az abszolutizmus vallási türelmetlenségét megtestesítő idegen hatalommal szemben a levélíró nemzetközi jogi érvekkel védekezik s diplomáciai célzatának megfelelően, tudatosan alkalmazza a lengyel–magyar vonatkozású történelmi elemeket. Érvelését azzal fejezi be, hogy érvényes a szabadságát visszanyert erdélyi fejedelemség és a magyarországi rendek szövetsége, amelynek élén a régi nagy nemzeti király, MÁTYÁS utóda, a „híres Corvinus élő képe” RÁKÓCZI áll, nem királyi minőségben, hanem a „haza atyjaként”. RÁKÓCZI és kancelláriai munkatársai fáradhatatlanok a két nemzetet összekötő szálak feltárásában és ezek új szempontú, a függetlenségi harc szemszögéből történő felhasználására; ennek bizonyítéka a fejedelmi kancellária érett alkotásai közül való publicisztikai levél is.¹⁶

HOPP LAJOS

A Matica srpska százötven éve. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása.) Százötven éve, Pest-Budán alakult meg a szerbek máig sikeresen tevékenykedő kulturális intézménye, a Matica srpska, amely aztán a többi szláv Maticának is példája lett. Egy esztendővel követte az ugyancsak máig élő és még ma is fontos szerepet betöltő — előbb vegyes tartalmú — kulturális, ma már elsősorban irodalmi — irodalomkritikai — lapot, mai nevén a *Letopis Matice Srpske*-t. Ebből az alkalomból kiállítás nyílt 1976. áprilisában

¹⁵ KÖPECZI, i. m. 1966, 295, 299 és 306. A szerző kimutatja, hogy BRENNER fölhasználta Jean de la CHAPELLE francia publicista levélszeríájának XLIV. levelét (*Lettres*, VIII. köt. 1708); rámutat arra, hogy BRENNER GROTIUS *De jure belli ac pacis* (Paris 1625) c. munkájának Willen VAN DER MUELEN holland jogász által kommentált egyik (1696–1703-as utrechti vagy 1704-es amszterdami) francia kiadásból idéz, pl. I. könyv 3. fejezet, 17. szakasz és 4. fejezet 13. szakasz; 2. könyv 1. fejezet, 1. szakasz stb.

¹⁶ A *Lettre* kézírata 1956-ban került jelenlegi helyére, vásárlás útján. Korábbi lelőhelye nem ismeretes. Az Ossolineum leltári naplója szerint eladója, Jerzy Róz wroclawi lakos a második világháború végén jutott hozzá Drezda környékén, más kéziratokkal együtt.

a Széchenyi Könyvtárban. E kiállítás részben viszonzása a Matica többször megrendezett, magyar vonatkozású kiállításainak, részben dokumentálása annak a százötven esztendőös kölcsönhatásnak, amely a szerb és a magyar könyvtári kultúrát és irodalmi fejlődést egyaránt jellemezte. Itt most csak néhány példát említünk (ezek megtalálhatók a kiállítás anyagában): a Matica első küldeménye a Nemzeti Múzeum könyvtárának szolt, a Matica állandó könyveseréket bonyolított le pl. a Kisfaludy Társasággal (megrendelte a Kisfaludy Társaság kiadta munkákat, előfizetett lapokra, stb.), még ARANY János is ellenjegyzett egy könyvküldeményt a Matica számára. Érdekesség az a tudománytörténeti adat, amely BÉRCZY Károly leveléből derül ki: BÉRCZY megköszöni a Maticának a számára kölcsönzött orosz nyelvű Anyégin-példányt, és saját fordítású magyar változatával együtt küldi vissza a kötetet. Ebbe a sorba tartozik Svetozar MILETIĆ 1865-ös levelének másolata, CSENGERY Antalhoz címezve.

A kiállítás anyagát tematikai, illetve történeti jellegű sorrendben rendeztük el. Az első tárló a szerbek XVII. század végi bevándorlását mutatja be, s azt a tényt igyekszik érzékeltetni, hogy milyen magas színvonalú (főleg a barokk jegyeit mutató) kultúra, könyvtermés jellemezte a magyarországi szerbeket. A második tárló anyaga a Matica megalakulását beszéli el, a korabeli dokumentumok, illetve az azóta napvilágot látott irodalom bizonyító erejét segítségül hívva. A harmadik tárlót TÖKÖLY Száva emlékének szenteltük. A THAN Mór festette portré fotokópiája áll a tárló középpontjában. Hozzákapcsolódik a kitűnő szerb mecénás, a XIX. századi szerb kulturális életben alakító szerepet betöltő Tökölyanum lehetővé tevőjének magyar visszhangja, amely a korabeli lelkes magasztalásoktól a *Protestáns Szemle* 1943-as ünneplő cikkéig ível. Külön tárlóban dokumentáljuk a *Letopis Matice Srpske* fejlődését, a kalendárium-jellegű első példánytól 1973-ig, amikor is VÖRÖSMARTY Mihálynak „szerbus manier”-ban szerzett *Hedvig* c. legendája szolgált meg ihletett tolmácsolásban. A *Letopis* a XIX. században a világ-irodalom szerb főfogójaként is érdemeket szerzett, itt jelent meg először GOETHE, PUSKIN MICKIEWICZ és PETŐFI szerb nyelven. „A szentendrei rebellis” (hogy CSUKA Zoltán regényes életrajzának címét kérjük kölcsön), JAKOV IGNJATOVIĆ életműve áll az ötödik tárló középpontjában. A szerb realista prózaírás nagy alakja Szentendre, Pest-Buda, Karlóca életének bátor és pontos megelevenítője. Regényeiben élénk tárul az a vidám-gomolygó-izgalmas élet, amely a vállalkozó kedvű szerb kalmárokat, az önálló irodalomért fáradó írókat, kulturális munkásokat jellemezte. IGNJATOVIĆ emlékirataiban élénk színekkel eleveníti meg PETŐFI Sándor alakját. A következő tárlóban a magyar törekvések szerb visszhangjáról kaphatunk érdekes adalékokat. Az Egyetemi Nyomda igen sok szerb könyvet adott ki, a reformkori Pest-Budán jelentek meg a szerb politikai lapok is (szerkesztőjük Teodor PAVLOVIĆ a kétnyelvű költő, VITKOVICS Mihály ügyvédbojtárja volt). A pesti szerb sajtó figyelemmel kísérte a magyar irodalmat, a *Letopis*ban dolgozat jelent meg KAZINCZY Ferencről, SZEMERE Pálról, SZÉCHENYI Istvánról, a szerb népköltészet magyar tolmácsolóirol, majd ugyancsak a *Letopis* adott hírt — 1913-ban — ADY Endréről, aki több szerb, illetve horvát írónak lett költői és emberi élménye. A hetedik tárlóban a „hivatalos” kapcsolatok dokumentumai kaptak helyet. A már korábban említett iratok jól érzékeltetik azt az alapvető igazságot, hogy a nemzetiségi kérdés kiéleződésének éveit sem jelentették a kulturális kapcsolatok megszűnését, legfeljebb azok intenzitása volt változó. A nyolcadik tárlóban a magyar tudományos szakirodalom, azaz a magyar jugoszlavisztika idevonatkozó darabjaiból adtunk válogatást. A tulajdonképpen már KAZINCZY Ferencel (illetve még előbb: HORÁNYI Elekkel) induló magyar jugoszlavisztika ugyan elsősorban a délszláv népköltészet magyar recepciójának állomásait kutatta, de a tárló sok adattal igazolja a magyar tudomány mástípusú jugoszlavisztikai érdeklődésének különféle jelenségeit. Így SZIKLAY László a többnyelvűség követelményeit kutatta a reformkori Pest-Buda intézménytörténetére vonatkozólag,

VUJICSICS D. Sztoján a Matica bibliográfiáiról írt tájékoztató cikket, HADROVICS László tömör összefoglalása a magyar és a déli szláv kapcsolatok egymást építő voltáról szól. A keletközép-európai vonatkozásokat föltáró magyar kutatás számos fontos dolgozattal járult hozzá e tudományos terület föltérképezéséhez. Az utolsó tárló arról szeretne tanúskodni, hogy a Matica Srpska élő szervezet, nem csupán múzeumi intézmény, bár természeténél fogva könyvtári, könyvészeti, antikvariális szolgáltatásai is vannak, kaptárat tart fenn, évkönyveket ad ki (a szlavisztikai, a nyelvészeti, a történet- és egyéb társadalomtudományok, stb. köréből), folyóiratot jelentet meg, s mint már szóltunk róla: kiállításokat rendez. Ez utóbbiak közül hadd emeljük ki a Vajdaság nemzetiségeinek irodalmát bemutató kiállítás katalógusát, amely jó bevezető tanulmányokkal, alapos bibliográfiáival dokumentálja Jugoszlávia népeinek kulturális tevékenységét.

E „külső” tárlók lényegében a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete által rendezett, kétnapos konferenciához kapcsolódnak. A konferencia tárgya: a Matica srpska 150 éve, valamint a délszláv népköltészet jeles fordítójának, SZÉKÁCS Józsefnek halála 100. évfordulója alkalmából, a délszláv népköltészet és a magyar kultúra viszonya. Ezt kiegészítendő, a Kézirattár Széchenyi-termében a könyvtár a Régi és Ritka Nyomtatványok Tára, valamint a Kézirattár „jugoszlavikái”-ból szintén rendezett kiállítást, hogy a konferencia résztvevői a könyvtárba látogatva, viszonylag teljes és sokrétű képet kaphassanak arról az átható erejű „élő kölcsönösség”-ről, amely mind az újvidéki és budapesti könyvtárak, mind pedig a két irodalom munkásságát — a dokumentumok fényében nem érezzük túlzásnak e szót — immár százötven éve jellemzi.

FRIED ISTVÁN

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár története. A második világháborút követően, mikor a világ fokozatosan visszanyerté egyensúlyát, a nagy könyvtárak is kiheverték háborús sérüléseiket, és megindulhatott az újjászervező, művelődésterjesztő, tudományos munka, a vezetők terveik középpontjába állították könyvtáraik történetének megírását. Ösztönözte őket az a megfontolás, hogy 1945-ben véget ért egy nagy történelmi korszak, amely lezárta könyvtáraik mindaddig lefolyt időszakát is: a történelmi, társadalmi átalakulással könyvtáraikban új élet kezdődik.

Nálunk is hasonló törekvések mutatkoztak: fővárosi, sőt vidéki könyvtáraink tanulmányokban, testesebb kötetekben közreadják történetüket.¹ Nemzeti Könyvtárunk, az Országos Széchényi Könyvtár Dr. BERLÁSZ Jenőt és Dr. DEZSÉNYI Bélát bízta meg krónikája megírásával.

Határaink kitekintve, számos újjonnan megírt könyvtártörténettel találkozunk;² bennünket közülük elsősorban — múltbeli sorsközösségünk, jószomszédi kapcsolataink alapján — érint és érdekel az Osztrák Nemzeti Könyvtár története. A három részre tervezett műből eddig az első és második rész jelent meg: *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. Erster Teil: Die Hofbibliothek. (1368–1922)*. Herausgegeben von DDR.

¹ Vö. *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 1826–1961*. Szerk. RÓZSA György. Bp. 1961. — REMETE László: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története*. Bp. 1966. — TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár története. 1561–1918*. Bp. 1968. — VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár a Horthy-korszakban*. Bp. 1971. — MÓRA László: *A Műegyetemi Könyvtár története. 1848–1948*. Bp. 1971. — A vidéki művekből idézendő például: KULCSÁR Péter: *Szeged könyvtártörténete az egyetem alapításáig.*, Szeged 1970.

² Vö. E. CRASTER: *History of the Bodleian Library (Oxford) 1845–1945*. Oxford 1952. — Jena. *Universitätsbibliothek. Geschichte 1549–1945*. Weimar 1958. — *Deutsche Staatsbibliothek 1661–1961*. Leipzig (1961) — L. BUZÁS: *Geschichte der Universitätsbibliothek München*. Wiesbaden 1972. stb.

Josef STUMMVOLL. Wien 1968, G. Prachner Verlag 664 l., *Zweiter Teil: Die Nationalbibliothek. (1923—1967)*. Herausgegeben von DDr. Josef STUMMVOLL und Dr. Rudolf FIEDLER. Wien 1973, Brüder Hollinek, 308 l. illust.³

E kitűnően megírt és élvezetes olvasmányt nyújtó mű, jóllehet a különböző nemzeti könyvtárak keletkezését, fejlődését, életszakaszait a nemzeti hovatartozás sajátos történeté alakítja, érdekes szempontjaival, tudományos módszerével a mi megírás közben levő történetünk alakítására is érlelő hatással lehet.

A mű az ÖNB első átfogó története. Másfél századdal előbb, 1835-ben Franz I. von MOSEL *Geschichte der kaiserlichen-königlichen Hofbibliothek* címen közreadott az akkori helyzetnek, körülményeknek megfelelő kisebb összegezést. 1914-ben újra felmerült a megírandó történet gondolata, azonban az első világháború közbejötté elaltatta.

Az ÖNB teljességre törekvő, tudományos módszerrel, modern szempontokból nézett történetének létrehozása Josef STUMMVOLL személyéhez fűződik. 1945-ben foglalta el a könyvtár vezető tisztviselői között helyét, és felismerve az időszerűségét, szorgalmazni kezdte a mű megírását. A főszempontokat is ő, a későbbi főigazgató jelölte ki, melyek működése folyamán saját „tízparancsolatává” lettek. Eszerint vizsgálandó mindenkor a vezetők emberi és hivatali magatartása, személye, továbbá, hogy milyen fejlesztési eszmék voltak, mennyiben voltak tekintettel elődeik helyes, a további fejlődést szolgáló célkitűzéseire, továbbá vitték-e azokat, a fejlesztési eszméket összegeztették-e a kor követelményeivel, s ha kellett, miként módosították azokat. A napi feladatok végrehajtásán kívül gondoltak-e intézményüknek mindenkor a humánium jegyében történő fejlődésére, küzdött-e a könyvtár vezetésük alatt a haladásáért, megalapozták-e jövőjét.

Az ÖNB történetét három részre tervezték. Az első rész az udvari könyvtár története: *Die Hofbibliothek (1368—1922)*, több szerző munkája; a második egyszemélyes mű, ez már a „nemzeti könyvtár” története, Josef STUMMVOLL főigazgatónak nyugalombavonulásáig terjed. A harmadik rész már nem szoros értelemben vett könyvtártörténet: a könyvtár valamennyi számottevő munkatársának regisztrálása, *Bio-bibliographisches Lexikon der wichtigen Bibliothekangehörigen seit den Anfängen*.

Az első rész tehát a Hofbibliothek története 1920-ig, 1920 és 1922 között az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása után létesült új államigazgatás által létrehozott nemzeti könyvtaré.

A történet első fejezete: *Die Frühzeit der Hofbibliothek (1368—1519)* a kezdetet dolgozza fel. Szerzője Ernst TRENKLER — egyébként az egész második részé is — úttörő munkát végzett az addig feltáratlan korszak bemutatásával, és visszavezetve az ÖNB gyökereit az első könyvgyűjtő Habsburgokig, dokumentálta 600 éves létét, vagyis a legrégebb alapítású világgönyvtárak sorába emelte. III. ALBRECHT herceg (1365—1395) szerezte meg a csodálatos szépségű illuminált Johannes von Troppau Evangeliáriumot (1182). III. FRIGYES császár (1452—1493) már jelentős könyvállományt tart egyben; fia I. MAXIMILIANUS császár maga is ír (Teuerdank, Weisskunig) és gondosan gazdagítja a könyvtárt feleségei (BURGUNDIAI Mária, milánói Bianca Maria SFORZA) révén megszerzett értékesebbnél értékesebb kéziratokkal. Híres humanistákat — CUSPINIANUS, Konrad CELTIS stb. — hív udvarába és a könyvtár tudományos célú használatát is engedélyezi. I. FERDINÁND (1531—1564) uralkodása idején nagyot fejlődik a könyvtár; 1575-ben már szükségessé válik hivatalosan is császári könyvtáros kinevezése Hugo BLOTIUS személyében, aki rendezte és katalogizálta az állományt, amely 1591-ben 9000 kötetre emelkedett. Ebben az időben nyeri el a könyvtár a „Palatina Vindobonensis” nevet, a római császári könyvtárt mintázva.

³ Az Österreichische Nationalbibliothek névét ÖNB betűjellel rövidíti, amelyet esetenként mi is használunk.

A történet második és harmadik fejezete — szerzője Franz UNTERKIRCHER — 1519—1575-ig, illetőleg 1575—1663-ig követi a könyvtár életútját, növekvő tekintélyét, fontosságát. A második fejezetben hiteles képet kapunk ZSÁMBOKI Jánosunknak (Johannes Sambucus) a könyvtárral való kapcsolatáról.

A negyedik fejezetet Laurenz STREBL írta a könyvtár barokk korszakáról: *Die barocke Bibliothek (1663—1739)*. A folytonosan növekvő könyvállomány elhelyezésére 1723 és 1726 között készül el J. B. FISCHER von ERLACH tervei szerint a gyönyörű, galériás, márványoszlopos, gazdag aranydíszítésű nagy barokk könyvtárterem. Híres tetőfreskóját Daniel GRAN festette.

Az ötödik fejezet — szerzője Walter G. WIESER — 1739—1803-ig a két von SWIETEN (Gerard és Gottfried) működése a könyvtárban. Az ő idejükben alakul ki a Josefsplatzra néző könyvtár otthonának nemes stílusa: PACASSI 1767 és 1773 között építi meg a derékszögben előreugró két oldalszárnyat. Az épületnek e fejlesztése célépítkezés: lehetővé tette a könyvtár terjeszkedését annál is inkább, mert megkapja a déli szárnyat és a szomszédos Ágoston-kolostor (Augustinerkloster) egy részét. 1773-ban J. N. BERGL gyönyörű tetőfreskójával díszesen száz férőhelyes olvasótermet létesítenek, az egykori pincékből, istállókból könyvraktárak alakulnak ki.

Robert REHBERGER és Geralt USTRNUL a hatodik fejezetben a könyvtár napoleoni és „Vormärz” -korszakát (1803—1845), Edith MRÁZEK—SCHWAB pedig a ferenc-józsefi érárt (1845—1899) írta meg a hetedik fejezetben.

Josef MAYERHÖFER a nyolcadik, egyben utolsó fejezetben az 1899—1922-ig terjedő kort vázolta fel, és benne az udvari könyvtárnak nemzeti könyvtárrá való átalakulását 1920. aug. 6-án, mikor az Osztrák Köztársaság hivatalosan birtokába vette.

Ezen első rész elolvasása után már meg kell állapítanunk, hogy valamennyi szerző igen nagy mennyiségben begyűjtött anyagából a tudományosan alátámasztott, történelem-hű adatokat ötvözte össze. Megbízható kritikával dolgozott, anekdotikus kitérők nélkül. Bár koncepciójuk középpontjában a könyvtár fejlődését, differenciálódását előidéző személyek állnak, ez egyszer sem erőltetett, mindenkor a tudományos értékű forrásokból természetesen folyik.

Érthető az is, hogy a többszerzős első rész stílusában nem mutat egységes képet; de ez nem hiányolható, ha meggondoljuk, hogy az egységesítésre való törekvés gátolta volna az egyes korszakok és ahhoz tartozó adatok hozzáértőinek individuális meglátásait, csökkentette volna a tudományos munkához szükséges felelősségtudatot. Van azonban minden fejezet írójának megállapításai között egy konstans jelenség, amelyet egybehangzóan írtak le: a könyvtár felelős személyei a tárgyalt korszakokban kivétel nélkül sürgetik a fenyegető raktárhiánynak megszüntetését és a dotáció felemelését.

A Nemzeti Könyvtár történetének második része öt esztendő múlva jelent meg. Egyetlen szerzője, az ÖNB Nyomtatványtára nyugalmazott vezetője, 1923—1967-ig tárta fel a történetet. Ernst TRENKLER-nél aligha esett volna alkalmasabb szerzőre a választás: már 1928-tól tisztviselője az ÖNB-nek, katalogizál, később a Beszerzési Osztálynak (idetartozott a restauráló- és könyvkötő részleg is), majd 1950-től nyugalmomba vonulásáig, 1967-ig a Nyomtatványtárnak a vezetője. Ez esztendőik három könyvtárvezetőjének: Josef BICK-nek, Paul HEIGL-nek és Josef STUMMVOLL-nak igazgatása alatt működött. Negyvenöt év eseményeit kibontakoztatva — bár tapasztalatait, személyes elményeit is beleszötte — mindenkor a tudós objektivitása jellemzi.

E második rész létrejöttének is első mozgatója J. STUMMVOLL; mellette utóda, Rudolf FIEDLER segít leküzdeni a megjelentetés akadályait és megteremti a technikai és anyagi feltételeket.

A négy fejezetre tagolt második rész törés nélkül folytatója az elsőnek: a személy-, hely-, állománygyarapodás- és fejlesztés kérdéseinek sodrába állítva az eseményeket.

Az első fejezet a kitűnő könyvtárigazgatónak, Josef BICKnek a korszaka (1923—1938), amely az első világháborút követő stabilizációtól a német nemzeti szocializmus hatalomra jutásáig terjed. Az ő működése folyamán alakul ki a modern ÖNB. A náci éveket kivéve, 1907-től 1949-ig, nyugalombavonulásáig dolgozik ez a kiváló szakember és tudós a könyvtárban. Vezetőképességét határozott célkitűzésnek megvalósítása jellemezte. Az ő idejében, 1920-ban alakult át a Hofbibliothek állami, nemzeti könyvtárrá, következményeképpen számos szervezési, fejlesztési problémát kellett tető alá hoznia. 1926-ban felettesei ráruházzák, az oktatásügyi minisztériumon belül, az egész osztrák könyvtárügy konszulensi feladatát. Ugyanezen évben ünnepelte a nemzeti könyvtár a Josefs-Platzon lévő kétszáz éves otthona kiépítésének befejezését, mely alkalommal az eddigi könyvtári igazgatói címét főigazgató címmé változtatták. Politikai állásfoglalásának, jellemzőségeinek már 1934-ben tanújelét adja: a németek felkínálják számára a porosz „Könyvtárügyi Tanács” tagságát és ő — tekintettel Ausztria és a náci Németország közötti feszültségre — visszautasítja. Politikai állásfoglalását az 1938-ban bekövetkezett náci hatalomátvétel, amely következképpen őt is életveszélybe sodorta, sem tudta megváltoztatni. BICKet elhurcolják hivatalából és számos más náciellenes osztrák személlyel együtt a dachau koncentrációs táborba került, koholt vádak alapján. Súlyos szívbetegeggel engedik vissza Ausztriába, és egészen a német összeomlásig nem térhetett haza Bécsbe; rendőri felügyelet alatt állott.

A felszabadult Ausztria rehabilitálta BICKet: 1945. júl. 2-án ünnepélyesen visszahelyezik a főigazgatóságba. Ez alkalommal BICK javaslatot tett felsőbb hatóságánál, hogy a nemzeti könyvtár elnevezést változtassák hivatalosan minden időkre Osztrák Nemzeti Könyvtárrá (ÖNB). Nagyszerű érvei voltak ehhez: nem szabad többé elfelejteni, hogy a náci rémuralom minden erejével arra irányult, kiiktatni mindenünnen az „oszt-rák” elnevezést, ezért ezentúl azt minden esetben hangsúlyozva alkalmaznunk kell. A könyvtárnak elsődleges feladata továbbá a patriotizmust szolgálni — mint mondotta — „dass sie alles das, was sich auf österreichische Geschichte, Literatur, Musik und Kunst bezieht und was von österreichischen Autoren literarisch geschaffen wurde, vor allem und möglichst vollständig sammelt und dem Volke und der Wissenschaft möglichst weitgehend zugänglich macht.” 1949. jan. 31-én vonult nyugdíjba, de már előtte gondoskodott arra érdemes, megbízható utódjáról, Josef STUMMVOLL személyében.

A könyv szerzője, Trenkler, BICK jellemzésén belül, kimerítően tárgyalja a könyvtár valamennyi osztályának irányítása alatt megvalósult reformjait.

A következő fejezet: az ÖNB a harmadik birodalomban 1938—1945-ig (*Die Nationalbibliothek im „Dritten Reich”*) a náci főigazgatónak, Paul HEIGLnek a korszaka.

Magasrangú SS-megbízott, ugyanakkora politikai rövidlátással: mindvégig hitt a német győzelemben és csak 1945. ápr. 4-én, mikor az oroszok körülzárták Bécsset, ocsúdott fel, hirtelen megzavarodott és feleségével együtt öngyilkos lett.

A második világháború befejezésétől a konszolidáció kezdetéig, vagyis az 1945-től 1949-ig tartó időszakot (*Vom Ende des zweiten Weltkrieges zur Konsolidierung*) a harmadik fejezetben olvassuk.

1945-ben BICK visszahelyezéséig, két hónapig átmenetileg Hugo HÄUSLE végzi a főigazgatói teendőket. Pontos, korrekt, BICK régi embere, kiváló képzettségének köszönhető helytállása.

Jeleztük, hogy BICK kitűnő ember- és szakismerettel, utódjának Josef STUMMVOLL választotta. A történet következő, utolsó fejezete igazolja, sőt felülmúlja STUMMVOLL vezető képességeiről alkotott elképzeléseit. Vele az ÖNB nagyszerű, modern kiteljesedésének, új feladatok megoldásának útjára lépett. (*Jahre des Ausbaues und Wege zu neuen Lösungen. 1949—1967*).

Csak érinthetjük STUMMVOLLnak mindazt a tudományos, szervező könyvtári mun-

káját, amelyet TRENKLER részletesen ismertett: a lipcei Deutsche Büchereienben, sok más németországi és külföldi könyvtárban 1945-ig, illetőleg 1945-től Ausztriában és újólág külföldön. 1933-ban a török kormány meghívására Ankarában négy éven át — ez volt a fiatal könyvtáros első nemzetközi sikere. 1959-ben HAMMARSKJÖLDnek, az ENSZ főtitkárának meghívására New-Yorkba megy az egyesület könyvtárának újjászervezésére, igazgatására, új könyvtárpalotája tervezési — építési munkálatainak szakvéleményezésére. Három éven keresztül a legeredményesebben végzi összetett megbízatását, és 1967. nov. 17-én megnyitva új palotájában az ENSZ korszerű könyvtárát, egyben STUMMVOLLT is messzemenő ünneplésben részesítik.

Elismert szaktekintélye az osztrák- és nemzetközi könyvtárügynek és dokumentációs szervezeteknek (IFLA, FID), az általuk rendezett kongresszusoknak legtöbbször szervezője, elnöke, elvi kérdéseiknek előadója, véleményezője.⁴

1949. okt. 12-én iktatják be főigazgatói tisztségébe. A közben eltelt három év folyamán tökéletes helyzetismeretet szerzett a könyvtárról és többek közt fejlesztési tervébe iktatta az előző generációk ilyen, meg nem valósult próbálkozásait is. Első ténykedése volt felettes hatóságát megismertetni a legegétőbb teendőkkal: a helyhiánnyal, a dotáció- és a személyzeti létszám kirívó elégtelenségével. Ezekre irányuló törekvései a gazdasági helyzet konszolidálódásával párhuzamosan megvalósulnak.

Figyelemreméltó pénzügyi politikája magyarázza az ÖNB állományának 1.3 millió kötetről 2 millióra, ill. 3.3. millió darabról 4.8 millió darabra történő gyarapodását.

E megnövekedett állomány használatának biztosítására, minden gyűjteményt beleértve, katalógusrendszert építettett ki: géplánccal sokszorosítottta az egész szerzői katalógusállományt; többpéldányaik egy sorozata azután szakkatalógusul stb. szolgált.

A könyvtári alkalmazottak száma 1967-ig 123-ról 213-ra emelkedett, hogy a maga egészében — különgyűjteményeket és felvilágosító állomásokat is beleértve — harmonikus munkaritmus biztosítsa az ingyenesnek elrendelt használatot.

A történetben alfejezetek tárgyalják az ÖNB kiállításait és publikációs tevékenységét.

A STUMMVOLL-korszaknak mindeddig leggazdagabb a publikációs tevékenysége. A kiadás általános elve hasonló a kiállításokéhoz: megismertetni az ÖNB állományát, megkönnyíteni használatát, (vö. „Museion”-könyvek); gazdag a bibliográfiai sorozat, a nyomtatott katalógusok száma is. A különgyűjtemények emellett ritkaságait, kuriózumaikat tárták fel. Külön kell szólnunk arról a szakfolyóiratról amely *Biblos* (Österreichische Zeitschrift für Buch- und Bibliothekswesen, Dokumentation und Bibliographie) címen STUMMVOLL szerkesztésében 1952-ben indult meg. E kedvelt, életképes folyóirathoz csatlakozott a *Biblos-Schriften* sorozat, 1967-ig 47 kötetel (kiállítási katalógusok, a könyvtárak működése, érdekes jelenségek az osztrák- és külföldi könyvtárakban stb.)

Szemlélnk végére érven, be kell vallanunk, hogy a nagy terjedelmű könyvtártörténetet csak körvonalalaiban adhattuk vissza. A történet követendő példa egy nemzeti könyvtár történetének a megírására. Bár természetesen a szerzőt áthatotta műve alkotása közben a szeretett könyvtárhoz való tartozása, összeforrottságának érzése, mégsem vádolható elfogultsággal, mert fejezeteit a 44 mellékelt „Beilage”: hivatalos felterjesztések, rendeletek, határozatok igazolják. Ugyanígy bizonyít a 47 darab illusztráció: fényképek után készült reprodukciók épületbelsőről, külsőről, háborús károkról, restaurálásról, állományról, a könyvtárosokról, könyvtárlátogatókról, ünnepi könyvtári eseményekről stb.

⁴ Vereinigung Österreichischer Bibliothekare, Österreichisches Institut für Bibliotheksforschung, Dokumentations- und Informationswesen, Gesellschaft der Freunde der ÖNB és szerepe volt 1961 óta a Gutenberg-Gesellschaftban, valamint az Österreichische Gesellschaft für Dokumentation und Bibliographieban (ÖGDB).

Számos eligazítóval, tájékoztatóval könnyíti meg TRENKLER művét (névmutató, rövidítések jegyzéke, irodalom és jegyzetek), amely a finom papíron jól érvényesülő tipográfiajával nemcsak a szakembereknek nyújt egyszerre ismereteket és esztétikai élményt.

D. SZEMZŐ PIROSKA

Régi könyvek és kéziratok.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja gyorsan reagál a könyvtáros társadalom igényeire, kiadványainak ezért mindig van bizonyos praktikumhoz kötődő efemer jellege. A *Régi könyvek és kéziratok* c. kiadvány azonban nem sorolható az alkalmiság jegyeit hordozó tucatkiadványok közé. Olyan tanulmánykötetről van szó, amely egy jól szervezett könyvtáros továbbképző tanfolyam előadásából kinőve, valóságos kis enciklopédiáját alkotja a szerteágazó könyvtörténeti stúdiumoknak.

Tizennyolc szakíró tollából huszonkét rövidebb-hosszabb tanulmányt foglal magában. Az előszóból megtudjuk, hogy eredetileg több előadótól kértek és vártak kéziratot, de a kötet lezárásáig nem mind futott be. Ez a körülmény sajnálatos ugyan, de semmiképp sem csökkenti a tanulmánykötet interdiszciplináris értékét, hiszen így is maradt bőségesen mondanivalója számos tudományág számára. Felmerülhet a kérdés: milyen tendenciát sugall ez a változatos tematika?

Véleményünk szerint konvergensenst olyan értelemben, ahogy ezek az ókortudomány, a medievisztika vagy szűkebb értelemben a régi magyar irodalom segédtudományai, ugyanakkor divergensenst olyan értelemben, hogy a többé-kevésbé önállósult diszciplinák egymás melletti felsorakoztatása még nem alkot szintézist, nem hoz létre valamiféle új tudományt. Ebből a szempontból azt tartjuk legértékesebbnek, hogy a *Régi könyvek és kéziratok* úttörő módon kezünkbe adott egy régóta nélkülözött segédtudományi kézikönyvet.

Igaz, hogy nem minden fejezete van egyenletesen kidolgozva, de még ezt a „szépség-hibát” is képes ellensúlyozni ama előnyös tulajdonsága, hogy mind a bővebben kifejtett témák, mind pedig a summázatok, rangos szakemberektől származnak. A kódexművészetéről CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, a német írástörténetről valamint a kódexkatalogizálásról VÍZKELETY András, a keleti írásokról és kéziratokról MARÓTH Miklós, a zenei paleográfia magyar vonatkozásairól RAJECZKY Benjámin, a vízjelkutatásról FAZAKAS József, az ősnymtatványokról VÉRTESY Miklós, az egyetemes és magyar XVI–XVII. századi nyomdászattörténetről BORSA Gedeon, a régi magyarországi nyomtatványok meghatározásáról HOLL Béla írásai tájékoztatnak.

A sajtótörténet első korszakáról KÓKAY György, a régi századok történeti földrajzáról HERVAY Ferenc, a kancellária oklevéladói gyakorlatáról KOMJÁTHY Miklós, a hazai felekezeti (katolikus, református, evangélikus, izraelita) könyvtárak újkori történetéről KOVÁCH Zoltán, ÚJSZÁSZY Kálmán, PAPP Ivánné és SCHEIBER Sándor, a korábbi — XVI–XVIII. századi — periódusról BERLÁSZ Jenő tájékoztat összefoglalóan. Ugyancsak BERLÁSZ ismerteti régi közintézményeink magyarországi és erdélyi szervezetét is. A tanulmánykötet a régi magyar irodalom tanulmányozásához ajánlható bibliográfiai összeállítással (V. KOVÁCS Sándor) és a régi könyvek és kéziratok feldolgozásához szükséges segédkönyvek lelőhelyjegyzékével zárul, mely utóbbi a kötet szerkesztő, PINTÉR Márta munkája.

Nem meglepő, hogy e gazdag tartalmú színvonalas kiadvány kritikai fogadtatása során (TÓTH András, *Könyvtáros*, 1975. 5. sz. 305.; WIX Györgyné, *OSzK Híradó*, 1975.

¹ *Régi könyvek és kéziratok*. Tanulmánygyűjtemény. Összeállította: PINTÉR Márta. Bp. 1974. Népművelési Propaganda Iroda. 379 l.

1—2. sz. 42—43.) az egyik szakember, Wix Györgyné fölvetette a kötet továbbfejlesztésének gondolatát. Valóban, ha a tanulmánykötetbe felvett dolgozatokat egységes szempont szerint részletesebben kidolgoznák, ha a tanfolyam-okozta szükségszerű egyoldalúságot ellensúlyozni lehetne a hiányzó témakörök megíratásával s végül, ha a könyv jelenlegi spontán sorrendjét szilárdabb tartalmi-logikai felépítésűre lehetne átalakítani, akkor egy meghatározott, szűk könyvtárosi réteg szolgálata helyett jól rendszerezett *alapismereti kézikönyvvé* léphetne elő az irodalomtörténeti tudományos kutatás szemszögéből nézve. De addig is, míg eljutunk odáig, a *Régi könyvek és kéziratok* c. tanulmánykötetben méltán láthatunk afféle segédtudományi próbakötetet. S valljuk be, ez a próba nem is sikertelen kötetel ajándékozott meg bennünket.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Erdélyi János könyvművész-tipográfus kiállítása. Február 26-án nyílt meg a Petőfi Irodalmi Múzeumban ERDÉLYI János Tótfalusi díjas könyvművész gyűjteményes kiállítása.

A modern magyar könyvművészet a felszabadulás óta nagy fellendülést ért el, rangja nemzetközi összehasonlításban is számottevő. Ez a minőségi forradalom könyvkiadásunk mennyiségi mutatóinak sokszoros emelkedése mellett, a korszerű szocialista nagyüzemi könyvgyártás bázisán jött létre. A nagy, kitérőkkel és buktatókkal járó küzdelmet a magasabb művészi színvonalért, a korszerű kifejezésformáért néhány tucat lelkes könyvgyártó szakember, könyvművész-tipográfus és nyomdász hajtotta végre. Nevük, munkásságuk még mindig nem eléggé ismert, csak a szakma beavatottjai között. A magyar vizuális kultúra „szürke eminenciásai” ők, pedig munkáik a nemzetközi fórumokról viszonylag több elismerést hoznak Magyarországnak, mint képzőművészetünknek a közvélemény által jól ismert ágai. Könyvalkotóink vezető nemzedékének, tagjai akiknek végrehajtották a modern magyar könyvművészet forradalmát, mind túl vannak már életük derekán. Műveik bemutatására, egyéni kiállításaira azonban csak mostanában kerül sor — jelentőségükhöz képest elég gyéren.

ERDÉLYI János könyvművész-tipográfus reneszánszát élő könyvművészetünk vonzóan sokoldalú egyénisége. Elkötelezett művész, aki a történelmi sorsfordulókban a munkásság, az elnyomottak oldalán harcolt, amikor a forradalmi idők úgy követelték tetteikkel, békés időben pedig műveivel. Kezdetről fogva a modern avantgard tipográfiai irányzat vonzotta. Reklámgrafikai munkáit a szakszervezeti tipográfiai tanfolyamok pályázatain elért díjai félmjelzik.

Művészi hitvallása az avantgard konstruktív tipográfia elvei szerint a kötött formájú betűvel kifejezni korunk állandóan változó képét, a legkorszerűbb nyomdatechnikával készült, modern művészi köntösbe öltöztetett könyvvel formálni milliók ízlését. A sok apró tipográfiai feladat a kötöttségek virtuózává tette. A korlátok szabályozó erejének, az anyagnak és a funkciónak át nem hágható törvényei már szedő korában beleivódtak.

Több évtizedes munkássága sokszáz könyvre és borítóra terjed a folyóirattól a katalógustól kezdve a könyvön és plakáton át a minikönyvekig. Eszköztára kevéssel sokatmondó. Könyvtervein és borítóin a tartalmi információt a színek, a betűk formájának, nagyságának, egymáshoz való viszonyának absztrahált eszközökkel megvalósított harmóniával közli. Betűi kezdetben a nyomdabetűk áttételei voltak. Kifejező ereje az évtizedek során egyre bővült, burkolóinak, kötéseinek és belső tipográfiai megoldásainak kompozíciói egyre monumentálisabbak. A hatvanas évek elejétől kezdve művein a hazai könyvművészetünket megteremtő új európai stílusáramlatok, az új Bauhaus és neoszeccszió szín- és formatorékvései saját tapasztalatain átszűrve jelennek meg a betűk rajzában, a burkoló és kötéstervek kompozíciójában vagy színharmóniáiban, leg-

hangsúlyosabban azonban a belső címdalpáron. Az utolsó évtizedben tervezett könyvein, burkolóin előtérbe kerültek a nagyléptékű, rajzolt betűs, aszimmetrikusan elhelyezett címsorok. A geometrikus szerkezeti elrendezések sokfajta dekoratív változatát alakította ki katalógusainak, albumainak, sőt miniatűrkönyveinek belső tipográfiájában is. (Óra-katalógus, Dózsa katalógus, Személyleírás.)

A magyar politikai könyvek korszerű megformálása az ő nevéhez fűződik, de tudományos könyveink új stílusának kialakításában is tevékeny részt vállalt.

Sorozatait is szabados tipográfiai megoldással tervezi, mint a nagydíjas *Korszerű Társadalmi Ismeretek* című sorozatot. Színkezelésére általában a tört harmóniák jellemzőek, egy finom sárgászöld vagy narancsszín, tört fehér a fekete éles kontrasztjával. Az utóbbi években művészete kiteljesedett, monumentálissá vált. Ötletesség és bravúr jellemzi miniatűrkönyveit is, melyeknek európai rangú művésze. Skálájuk az apró, 9 mm-es formátumtól a kitűnően olvasható 60 mm-es nagyságig terjed. Tipográfiai megformálásuk mindig a tartalomhoz illeszkedik, de itt is kedveli a legkorszerűbb megoldásokat.

Mérték és arány, az anyag és funkció feltétlen tisztelete, világosság és precízitás, egyéni szinkultúra jellemzik ERDÉLYI János művészi pályájának kiteljesedését.

P. BRESTYÁNSZKY ILONA

SZEMLE

Mikes Kelemen összes művei IV. Az ifjak kalauza. Sajtó alá rendezte HOPP Lajos. Bp. 1974, 789 l. Akadémiai Kiadó.

Irodalomtudományunk legjelentősebb és legtisztéletreméltóbb vállalkozásai közé tartoznak azok a kritikai kiadások, amelyek szellemi örökségünk kiemelkedő értékeit: nagy íróink műveit igyekeznek átmenteni a jelen és a jövő olvasói számára. Sokszor valóságos átmentésről van szó, hiszen sok kiváló írónk fontos munkája még csak kéziratban hozzáférhető.

Mégis, szinte alig érthető, hogy ennek a „leletmentés”-nek összehasonlíthatatlanul kisebb a visszhangja még a szaktudomány körében is, mint pl. egyes — szintén nagyon értékes, de múltunkról mégiscsak sokkal kevesebb információt nyújtó — régészeti feltárásoknak. Nem is beszélve a szélesebb közvélemény tájékoztatásának szinte teljes hiányáról! Ezért is külön elismerésre méltó azoknak a szívós kitartása, akik azon fáradoznak, hogy frott kultúránk pótolhatatlan kincsei minél nagyobb mértékben gazdagítsák tudományosságunkat és társadalmunkat, melynek minden rétege jogosult ezek ismeretére is.

Ilyen fontos munka a Rákóczi-emigráció kiemelkedő írójának, a XVIII. századi magyar próza kiváló művelőjének, MIKES Kelemen életművének kritikai feldolgozása. A legutoljára megjelent IV. kötet, *Az ifjak kalauza*, noha fordítás, mégis igen sokat mond MIKES érdeklődéséről, eszméinek forrásairól és fordítói tevékenységéről egyaránt.

A fordítás alapjául az *Instruction de la jeunesse* c. munka első része szolgált, amely RÁKÓCZI rodostói könyvtárában is megvolt: ez volt MIKES egyik legkedvesebb olvasmánya a száműzetésben. Szerzője CHARLES GOBINET, akit maga RICHELIEU bíboros szemelt a Sorbonne College de Plessis vezetőjének. Az ő nevéhez fűződik a Sorbonne-kollégium oktatási reformjának kidolgozása, amely-

nek keretében igyekezett a hallgatók körében az olvasás és a tudományok iránti érdeklődést kifejleszteni. Pedagógiai művei közül ez volt a legnépszerűbb; szinte számtalan kiadást ért el a század folyamán, és a XIX. század elején. Éppen e sok kiadás ténye nehezítette meg a MIKES által használt kiadás megtalálását; ennek pontos tisztázása még a jövő kutatásának lesz a feladata.

A kiadás főszerzője az az 1751-ből származó szerzői tiszttartó szolgált, amely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirtárában található. MIKES már 1724-ben lefordította, és papírra is vetette e művet; két évtizeddel később pedig hozzálátott e fordítás átjavításához. E kézirat, amelyet a szerkesztő — a kritikai kiadásokra érvényes alapelvek értelmében — szövegvariánsként közölt a kiadásban, az Egyetemi Könyvtár tulajdona. A főszerző tevékenységét használta, tisztázott kézirat állapota erősen rongált és az írás elmosódott, penész vagy átzásás miatt helyenként csak nehezen olvasható. E körülmény különösen aláhúzza a bevezetőben említett „átmentés” fontosságát és sürgető időszűrését.

MIKES e fordítása — éppen az évtizedeken át folytatott korrigáló munkája miatt — ideális lehetőséget nyújt a kutatás számára ahhoz, hogy behatóan tanulmányozza az író fordítói eljárásának, nyelvének és stílusának a fejlődését. De GOBINET művének fordítása eszméletörténeti szempontból is sok támpontul szolgálhat: például a *Leveleskönyv*ben fellelhető eszmék forrása szempontjából. Választ ad e fordítás arra a kérdésre is, hogy miért lehetett e mű MIKES egyik legkedvesebb olvasmánya? Az emigráció kilátástalan, lélekölő évtizedei alatt méltán keltette fel érdeklődését egy olyan könyv, amely kárhoztatta a tétlenséget, a restséget és a henyélést és amelyik a munkás életet dícsérte.

A kötetben közölt szövegeket és jegyzeteket francia tartalmi kivonat, név-

mutató és képmellékletek egészítik ki. A képek a kéziratokat, Zágont és Rodostót mutatják be.

K. Gy.

Berlász Jenő: A történettudományi tájékoztatás segédkönyvei. Bp. 1975. Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja. 108 l.

BERLÁSZ JENŐ a történész szakember illetékességével és a tudós könyvtáros jogán vállalkozott arra a feladatra, hogy segítsen eligazodni a hatalmasra duzzadt történeti szakirodalom útvesztőjében, a bibliográfiai bibliográfiáinak egyre nehezebben áttekinthető tömegében. A sok haszonnal forgatható füzetet gyakorlati cél hozta létre: eredetileg a közművelődési könyvtárak olvasószolgálatában működő könyvtárosok továbbképző tanfolyamához készült segédanyag gyanánt. Hogy mégis felhívjuk rá a figyelmet: tudományos értéke miatt tesszük.

Az előrebocsátott általános bevezető után (3–16. l.) BERLÁSZ megelégedhetett volna azzal az egyszerű megoldással, hogy precízen bemutatja a történelmi tájékoztató szolgálathoz nélkülözhetetlen segédeszközöket, általános jellemzést nyújtva ró luk leírja szerkezeti felépítésüket, elemzi gyakorlati használhatóságukat, kiemeli előnyeiket és figyelmeztet hátrányaikra. Berlász azonban ennél többet tesz. A gondolatsort lezáró új KOSÁRY-bibliográfiánál (*Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I. köt. Bp. 1970.) hosszasan elidőz, s miközben fundamentális jelentőségűnek minősíti az egész korpuszt („minden eddigi hasonló összeállítást felülmúl” — 31. l.), tárgyilagosan hozzáteszi: „Ami azonban a bibliográfiai apparátuson kívül álló ún. segédkönyvi felszerelést illeti, e vonatkozásban KOSÁRY jegyzéke teljesnek nem tekinthető. A „Lexikonok, térképek, szótárak” c. hármas tagozatú keret a referenzskönyvtáros igényeit korántsem elégíti ki. Tudvalevő, hogy a történeti információ segédkönyvszükséglete ennél jóval szélesebb körre terjed” (35. l.).

BERLÁSZnak ez a véleménye egyáltalán nem tartalmaz ellentmondást és nem is meglepő, hiszen nincs olyan univerzális teljességű bibliográfia, mely az általános igények maximális kielégítése mellett minden elképzelhető speciális kérdésre is magában hordja a feleletet. Következésképp, aki olyan rangos munkához, mint KOSÁRYÉ is, tud még hozzáadni, azt kétségtelenül az a jószándék vezeti, hogy az illető mű használhatósági köre még tovább szélesedjék. Így van ez BERLÁSZ

esetében is, aki egy tanfolyami segédkönyv kereteit messze túllépve ragadta meg az alkalmat hetven oldal terjedelemben, pótlásai közzétételére. Az addendák közül elsősorban az olyan tételek érintik közvetlenebbül a referenzskönyvtárosokat és kutatókat, amelyek vagy az egész kötetből, vagy egy bizonyos — rájuk vonatkozóva exponált — fejezetből hiányoznak, míg a többiek inkább a KOSÁRY-bibliográfia (tehát az új kiadás első kötetének) napi aktualitását kívánják biztosítani. Ez utóbbit azáltal, hogy tovább folytatják a KOSÁRY-szisztéma keretein belül az 1967-es kötetzárás óta megjelent újabb történettudományi szakirodalom regisztrálását.

BERLÁSZ pótlásai közül kétségkívül az előbbieket a fontosabbak, hiszen feldobozott és elvben lezárt területről van szó, melyhez KOSÁRY a további munkálatok során visszatérni már nem fog. A sokféle diszciplínát felölelő adalékok sejteni engedik, hogy BERLÁSZ teljes mélységében képes áttekinteni a roppant mennyiségű forrásanyagot. Ennek dokumentálására csak utalni szeretnénk néhány jellegzetes pótlás-típusra. Például az egyes időszakok, egyes problémák bibliográfiája között (KOSÁRY 75.) nem található KACZIÁNY Géza összeállítása a magyar memoire-irodalomról (BERLÁSZ 47.), hiányzik KEMPELEN BÉLA tizenegy kötetes lexikona a genealógiai bibliográfiáknál (KOSÁRY 99.), ez ugyanis ötszáz lappal később, a családi levéltárak és iratkiadások általános tájékoztatójába van „elosztva” (BERLÁSZ 66.). Ugyancsak hiányzik FÉNYES Elek két idézett fontos művén kívül (KOSÁRY 125.) további öt kötet (BERLÁSZ 76–77.), nem szerepel sehol BÁRCZAY Oszkár heraldikai kézikönyve (BERLÁSZ 84.), kimaradtak a Schematismusok (BERLÁSZ 87.) stb. A külföldiek közül valóban komoly hiány GRAESSE *Orbis Latinus*-ának (BERLÁSZ 78.), valamint GAMS *Séries*-ének (BERLÁSZ 88.) kifelejtése.

Bármennyire igyekezett is BERLÁSZ e pótlások megállapítása során alapos munkát végezni, kisebb-nagyobb hibákat ezért ő sem tudott elkerülni. Említsünk ezekből néhányat (a teljesség igénye nélkül): 1. *Észre nem vett hiányok.* KOSÁRY említi TOLDY Ferenc *Analecta*-ját (223. l.), mely jószerivel meg sem jelent, csak kinyomtatták, ellenben sehol nem kerül említésre a hasonló profilú két ÁBEL Jenő-gyűjtemény, az *Analecta* és a postumus *Analecta nova*; 2. *Téves pótlások.* BERLÁSZ hiányolja PANYÁK repertóriumát (41. l.), pedig ez KOSÁRY megfelelő fejezetében az első tétel (KOSÁRY 46.), viszont valóban nincs meg a BERLÁSZnál jelzett *folytatás*; Ugyazsin-

tén nem kellett volna pótolnia BERLÁSZ-nak a hétkötetes BÁRCZI—ORSZÁG-féle értelmező szótárat sem (84. l.), mert KOSÁRY közli a 128. lapon; 3. *Vüthető pótlások*. A BERLÁSZnál lelkiismeretesen beidézett GALAMBOS Ferenc-féle gépiratos folyóirat-repertóriumok (64. l.) szerepeltetése nem feltétlenül indokolt. Talán helyesebb lett volna megmaradni olyan, *forgalomba került* kiadványoknál, melyek szakmai lektorálásán is átesetek.

És végül hadd jegyezzük meg: ha KOSÁRYtól maximális precizitást várunk (márpedig minden bibliográfustól várunk), akkor a pótlások sem lehetnek kivételek. Konkrétan, *A népi írók bibliográfiája* (Bp. 1972.) a maga ezer oldalas monumentalitásával nem kerülhet éppen BERLÁSZ által (55. l.) a könyvtáros társadalom tudatába *névtelenül!* (Szerkesztette PATYI SÁNDOR és VARGA RÓZSA)

Befejezésül csak annyit: BERLÁSZ Jenő több mint félszáz oldalas pótlásait ismernie és használnia kell minden referenzskönyvtárosnak és kutatónak, a KOSÁRY-bibliográfia valamennyi használójának, mivel az általa felsorolt adatok esetleges ignorálása a tudományos kutatás horizontját is befolyásolhatják.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára 1945—1970. 1. Szomszédos szocialista országok. Öszeáll.: KEMÉNY G. Gábor. Bp. 1974. — 2. Nem szocialista országok. Öszeáll. NÉMETH Mária. Bp. 1972. OSzK.

„Magyarországon jelenleg az újságárusoknál 24, a szomszédos szocialista országokban megjelenő magyar nyelvű újság és folyóirat kapható” — állapítja meg 1971-ben CSORBA Csaba. „Mégis, a fentiek ellenére alig ismert nálunk a nemzetiségi magyar sajtó” (*Valóság* 1971. 11. sz.). S még szomorúbb a múltat illetően, hogy számbavételük, regisztrálásuk terén is csaknem lemaradtunk. Nem sokon múlt, hogy e vonatkozásban is nem a határainkon túliaké a kezdemény érdeme, hiszen JORDÁKY Lajos címjegyzéke (*A romániai magyar nyelvű sajtó 1971-ben. Korunk* 1971. 3. sz. 351—358. l.) majdnem CSORBA már idézett cikkével, illetőleg összeállításával (*Magyar nyelvű újságok és folyóiratok a szomszédos szocialista országokban*) egy időben jelent meg.

Azóta — úgy tűnik — elmozdult holt-pontjáról a kérdés. Elmozdult pedig KEMÉNY G. Gábor és az Országos Széchényi

Könyvtár jóvoltából. KEMÉNY összeállítás, a vállalkozás első kötete (a második kötet — *Külföldi magyar nyelvű hírlapok címjegyzéke és adattára 1945—1970. 2. Nem szocialista országok* — 1972-ben látott napvilágot, NÉMETH Mária gondozásában és az OSzK kiadásában) 403 címet tartalmaz, amelyből mintegy 160 hírlap és folyóirat ma is rendszeresen megjelenik; kiegészülve NÉMETH Mária gyűjtésével 1387 magyar nyelvű periodika létezéséről ad hírt a vizsgált terminus limesei között.

KEMÉNY munkájának nagy érdeme, hogy vérbeli kutatóhoz, bibliográfushoz méltón, mindent a praktikumnak rendel alá. A betűrendes címjegyzék használhatóságát nagyban fokozzák a mutatók, mégpedig a megjelenés helye szerint — országonként és helységenként —, illetőleg laptípusok szerint (az OSzK-ban fellelhető példányoknál raktári jelzetük is olvasható).

KEMÉNY is, NÉMETH Mária is címjegyzéknek nevezi gyűjtését, s esetükben valóban ez a legpontosabb meghatározás. De: mindkét előszóban ígéretet kapunk a mostaninál árnyaltabb-gazdagabb munka elkészítésére, s tetten érhető ez összeállításuk igényében és arányában is. A kezdet ígéretes, hiszen az anyag feltárása, lajstromozása az első, legszükségesebb lépés, azután — minden a bonyolítástól, a kibontakozástól függ. (A recenzens, ha túl szigorúan értelmezné feladatát, természetesen tehetne ellenvetéseket is. Megírhatná, hogy KEMÉNY G. Gábor címjegyzéke talán túlságosan is az OSzK katalógusaihoz „tapad”. Hogy élőként szerepelnek összeállításában olyan orgánnumok is, melyek már közben megszűntek. Ezt a kifogást annál inkább KEMÉNY melléneke szegezhetnének, mert alig van hazánkban a szomszédos szocialista országok magyar nemzetiségi sajtóviszonyainak nálánál felkészültebb ismerője).

Külön öröm számunkra, hogy ez a két munka — KEMÉNYÉ, NÉMETH Máriaé — az OSzK műhelyéből került a könyvtárak polcaira. Csipke Rózsika álmaiból ébredezni látszik a magyar sajtótudomány, a sajtótörténeti kutatás, nem utolsósorban a rokon diszciplínák szívós noszogatására (félvállas voltukat az évtizedek óta perifériára szorult szaktudomány nélkül immár csaknem mindegyikük érzi). E felismerés leglátványosabb ténye a készülő négykötetes Sajtótörténeti Kézikönyv. A SZINNYEI „Hírlapkönyvtárát” magába foglaló Széchényi Könyvtárnak — monopól hazai helyzeténél fogva — a magyar sajtótudomány, a sajtótörténeti kutatás egyik irányító műhelyévé illenek válnia,

még jelen körülményei között is. Úgy tekintünk e két összeállításra, mint az álmából ébredő, elvarázsolt leány első mozdulataira? Avagy lehet másként is értelmezni KEMÉNY G. Gábor előszavának találó Candide-idézetét?

MIKLÓSSY JÁNOS

Documenta artis Paulinorum. 1. füzet. A magyar rendtartomány monostorai, A—M. Az anyagot gyűjtötte: GYÉRESSY Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: HERVAY Ferenc. Bp. 1975. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja. 383 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai X.)

Bár a pálosok évszázados történetének és mélyreható hazai kulturális hatásának gazdag irodalma van, mégis igazat kell adnunk HERVAY Ferencnek, amikor a kötet bevezetőjében az eddig elért eredmények elismerése mellett rámutat a hovatovább elodázhatatlanná váló tartozásokra is: „... mindmáig hiányoznak a fennmaradt írásos emlékek kiadásai, valamint a korszerű részletkutatások és összefoglalások.” Ez a program nem kevesebbet irányoz elő, mint egy magasabb szinten történő visszatérést az alapokhoz: a bibliográfiai gyűjtőmunkához, a latin kritikai edíciókhoz egy majdani modern szintézis reményében.

HERVAY megszívlelendő észrevételeihez tegyük mindjárt hozzá, hogy az elmúlt években máris történt egy és más az újrakezdes jegyében. A szakirodalmi feltárás fáradságos munkáját megkezdte ÁRVA Vince *A magyar Pálos-rend történeti bibliográfiája. 1225—1786.* (Esztergom, 1971. 98 l.) c. munkájával, melynek egy példánya kéziratként használható a Könyvtártudományi és Módszertani Központ könyvtárában, szövegkiadás terén befejezéséhez közeledik GYÖNGVÖSI Gergely *Vitae fratrum*-ának gondozása az ismét megindított „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum” c. sorozat számára, most pedig GYÉRESSY Béla kitűnő munkájának első füzetét üdvözölhetjük a forrásfeltáró dokumentumok között.

GYÉRESSY a pálos monostorok betűrendjében haladva, ismeretlen vagy kiadatlan kéziratok források tömegét idézi latin eredetiben és magyar fordításban, nem is beszélve a monostortörténeti vonatkozású lelhelyek lajstromszerű felsorolásáról. Ennek ellenére, hogy az itt olvasható adatok végső fokon művészettörténeti tartalmuk miatt kerültek publiká-

lásra, művelődéstörténeti adataiknál fogva nem közömbösek más tudományágak, tehát a könyv- és könyvtártörténet számára sem.

Hogyan is lehetne az, mikor GYÉRESSY gyűjtéséből megtudhatjuk, hogy a csatkaai monostor egykori vikáriusa, SZOMBATHELYI Tamás generális perjel, könyvtárat alapítva, értékes kötetekkel gyarapította a bibliotékát (52. l.), hogy a diósgyőri pálos monostor könyvtárának egyik donátora KOTNÁKY Fülöp ládi perjel volt (84. l.) és hogy a sajládi (255. l.) valamint a máriavölgyi monostor (336. l.) gazdag könyvtárral volt fölszerelve (utóbbit ORLAY Bertalan ajándékozta meg számos nagybecsű darabbal).

Szép számmal találunk GYÉRESSY adatai között olyanokat is, melyek nem egyes könyvtárakra, hanem könyvekre és könyvfestőkre vonatkoznak. Könyvcelemek bukkannak fel pl. az illyefalvi misszionárius rezidencia 1713-as inventáriumában (186. l.), a sajládi kolostor 1767-es leltárában (263. l.) stb., megtudjuk egyebek között azt is, hogy a pálosok birtokába jutott csuti monostorban halt meg 1517-ben NÉMETH János scriptor, aki „elegantibus libris in multis monasteriis scripsit cum magna diligentia” (57. l.).

GYÉRESSY Béla — elődeihez méltó szívóssággal — „cum magna diligentia” négy évtizeden át gyűjtötte anyagát. A most közzétett dokumentumok tanulságai nem hagynak kétséget afelől, hogy munkája a művészettörténet és más diszciplínák mellett, nyereséget jelent a könyvtörténeti kutatás számára is. Pontos kéziratári és levéltári forrásmegjelölései nyomán érdemes lesz tovább kutatni ismeretlen scriptorok után, rekonstruálni könyvcelemek azonosításával szétszóródott kollektciókat s tisztázni kisebb-nagyobb könyvtárak történetének feledésbe merült periódusait.

Mondanunk sem kell, hogy ha ilyen inspiráló program olvasható ki GYÉRESSY első kötetéből, érdeklődéssel várjuk a *Documenta artis Paulinorum* további köteteit is.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Rosenstrauch-Königsberg, Edith: *Freimaurerei im josephinischen Wien.* Wien—Stuttgart, 1975. 376 l. W. Braumüller, Univ. Verlagsbuchhandlung.

A szerző valójában Aloys BLUMAUER életútját rajzolja meg, amely a jezsuitáktól a jakobinizmusig vezetett, de mégsem félrevezető könyvének főcíme, hiszen a XVIII. század végi osztrák költő életének

és munkásságának feltárása által bepillantást nyerünk a jozefinista Bécs szellemi életébe is. A könyv egyébként számunkra több szempontból is figyelemre méltó.

Mindenekelőtt amiatt az irodalomtörténetileg ismert hatás miatt, amivel BLUMAUER volt a magyar irodalomra. De méltán tarthat számot érdeklődésünkre azért is, mert a mi felvilágosodás-kutatásunk számára is nyereség minden olyan újabb eredmény, amely a XVIII. század végi Bécs kultúrájával kapcsolatos. Érdemes még — a magyar vonatkozások szempontjából — azért is felhívni e műre a figyelmet, mert függelékében többek között Galánthai gróf FEKETE János 12 BLUMAUER-hez írt levelét is közli.

A jozefinista felvilágosodás, miként a mi előszavában is történik rá utalás, eddig meglehetősen elhanyagolt területe volt az osztály irodalomtörténeti kutatásának. Okainak keresése messze vezetne, de figyelemre méltó, hogy az utóbbi időben meg-megtörök az érdektelenségnek e hagyománya és magát e korszakot is némileg más szemmel kezdik nézni. A korábban sokat hangoztatott jozefinista, tendenciózus „Vielschreiberei” mögött keresni kezdik a politikai és eszmei indítékokat, s a valódi értékeket; az egyértelműen csak epigonizmussal vádolt szépirodalommal kapcsolatban is kimutatják az osztály hagyományok és népiesség meglétét.

Bár a szerző általában ez újabb nemzetközi kutatások nyomán halad a jozefinista felvilágosodás értékelésében, mégis tovább is lép, és BLUMAUER bécsi tevékenységének bemutatásával — amelyhez a legfőbb keretet a szabadkőműves szervezetek nyújtottak számára — tovább gazdagítja a bécsi felvilágosodással kapcsolatos ismereteinket. Kerüli az egyszerűsítéseket és a hagyományos kisértő sémákat. BLUMAUERrel kapcsolatban például nem csak azt állapítja meg, hogy írói tehetségét II. József reformjainak a szolgálatába állította, hanem azt a lényeges többletet is hozzáfűzi ehhez, amivel — fiatal társaival együtt — túlhaladta az uralkodó politikai és filozófiai eszméit. Azt például, hogy BLUMAUER és a bécsi felvilágosultak, szabadkőművesek fiatal nemzedéke valóban többet akart, mint a hivatalos aufklärismus, jól bizonyítja az a fejezet, amely a költőnek a cenzurával kapcsolatos nézeteit és konfliktusait tárgyalja. Éppen a FEKETE János gróffal váltott levelekből ismerhetjük meg leginkább az uralkodó felvilágosultságával kapcsolatos illúzióknak szerte foszlását e fiatal körben.

Amit a bécsi szabadkőművességről e műből megtudunk, szintén sok értékes

újat tartalmaz a korábbi kutatásokhoz, főként ABARI műveihez képest. Az Ignaz BORN irányítása alatt álló „Zur wahren Eintracht” nevű szabadkőműves páholy iratainak felhasználásával, a bécsi szellemi élet központjának képét vázolja fel, amely már magába rejtette egy akadémia magvát.

Nagy figyelmet szentel a szerző annak a fordulatnak is, amely megakadályozta e szellemi központ továbbfejlődését. E fordulatra már II. József uralkodásának közepén sor került, a szabadkőműves rendelet kiadásával, majd a titkos rendőrség megszervezésével. Az addig rendkívül aktív és sokoldalú, publicisztikai és szépírói tevékenységet folytató költő családosa politikai érdektelenségbe, apátiába torkollik. II. LIPÓT alatt ugyan ismét reményekkel töltődik fel, de az uralkodó korai halála után visszavonul az irodalomtól. Később részt vesz azoknak a társaságoknak az életében, amelyek FERENC alatt egyre közelebb kerülnek a jakobinizmushoz. E fejezetben ismét számos magyar vonatkozást találunk, főként a MARTINOVICS-csal való kapcsolatait illetően.

Edith ROSENSTRAUCH—KÖNIGSBERG könyve tehát értékes mű a hazai felvilágosodás-kutatások szempontjából is. E sok ellentmondást tartalmazó korszak jelentős vonásainak és értékeinek a kiemelése mindenképpen csak közös erőfeszítések révén lehetséges. Ehhez járult hozzá ez a munka is, amely — a nyelvi nehézségek ellenére — nem hagyta figyelmen kívül a magyar szakirodalom e témával kapcsolatos eredményeit sem.

KÓKAY GYÖRGY

Kunze, Horst: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert. Leipzig 1975. Insel Verlag. Textbd.: XII, 460 l. 230 részben színes kép; Bildbd.: 318 részben színes kép.

Egy ország könyvillusztrációiról sokoldalú áttekintést nyújtani a részletkutatásoknál lényegesen bonyolultabb és problematikusabb feladat. Nyilván ezzel is magyarázható, hogy Theodor KUTSCHMANN 1899-ben napvilágot látott *Geschichte der deutschen Illustration* című kétkötetes munkája óta nem jelent meg e tárgy körben újabb összefoglalás. Önmagában már ezért is jelentős a berlini Deutsche Staatsbibliothek neves könyvtár- és könyvtörténész főigazgatójának és a lipcei Insel-Verlagnak e közös vállalkozása, amely korszerű sorozatban kívánja ismertetni a német könyvillusztrálást a kezdetektől a 19. századig. A most meg-

jelent két kötet fokozott érdeklődést kelt e régi hiányt pótló, nagyszabású munka iránt.

Mást és többet nyújt ugyanis e mű, mint a tárgyalt korszak emlékanyagának logikus rendszerezését, a fametszés technikai fejlődésének jellemzését a csúspontot jelentő DÜRER művészetéig és az egyes alkotások árnyalt, kritikai elemzését. Új, racionalista szellemű történelemszemlélettel lényegében azt a folyamatot is bemutatja, hogyan érvényesültek a gazdasági-társadalmi változásokkal jelentkező új követelmények a német könyvillusztrálásban. Indokoltan hangsúlyozza a szerző a társadalmi valóságból fakadó adottságok és igények primátusát, mert nem egy azonos tárgyú munkában háttérbe szorult a kor mozgatóerőinek kibontása, a mű keletkezési körülményeinek s információközlő hatásának elemzése.

Horst KUNZE munkája első felében az előzményeket ismerteti: vizsgálja az ember és kép kapcsolatának mozgatóerőit, azt a funkciót (neki tulajdonított mégikus erő, memóriakeresés, gondolatközlés, szimbolikus, asszociációs értékek), amelynél fogva a kép fontos szerepet töltött be minden kultúrában és a legtöbb vallás szolgálatában. A kereszténység korai korszakától kezdve nyomon követi azokat a megállapításokat, melyek szerint a képek az irástudatlanok könyvei (in libris laicorum, id est in picturis), mert nemcsak a középkori művészet tematikáját meghatározó egyházi teoretikusok, hanem a XV. századi kiadók, nyomdászok is tudatosan használták fel a képek propagatív-pedagógiai hatását.

Érdekes távlatokat vet fel a szerző az illusztrált XV. századi könyv előzményeinek ismertetése során a miniatúrafestészet, papírgyártás, fametszés és a Blockbuch kezdeteivel, s a könyvkészítésre gyakorolt hatásával kapcsolatban. Nyomon követi az Európán kívüli kezdeményezéseket, az információcsere biztosító kereskedelmi kapcsolatokat, az egyes kultúrterületek közötti művészeti kölcsönhatásokat. Különböző művészeti ágak pompás alkotásain szemlélteti a középkori ikonográfiai típusok elterjedését, majd a világi tematika térhódítását. A fejlődés kontinuitását hangsúlyozva vizsgálja meg, hogyan változik a kéziratok könyv formája, előállításának munkaszervezete a művelődési igények fokozódásával, hiszen a XV. században a kéziratok könyvek többsége már szériaszerűen, eladásra készül, másolók éppúgy a megélhetésért dolgoznak, mint a fametszők. Szemléletformáló fontos kérdés a fametszők anonimítása, ami részben kézműves-mester-

ember jellegű társadalmi helyzetükkel, részben a metszőműhelyekben kialakult differenciálódó munkamegosztással magyarázható. E mellett a korai grafikák többségét nem művészi alkotásnak szánták a metszők. A játékkártyák, szentképek, térképek, plakátok gyakorlati, vallásos vagy információközlő funkciót betöltő, keresett áruk a XV. században. Az utókor számára tehát elsődlegesen művelődéstörténeti dokumentumok.

Horst KUNZE hasonló racionalista, oknyomozó módszerrel ismerteti főtémáját: a német könyvillusztrálás 15. századi fejlődését. Városok és azokon belül nyomdák szerint tekinti át az emléanyagot s az adott gazdasági-társadalmi körülmények progresszív, vagy retrográd hatását. A nyomdák tevékenységénél olyan szempontokat mérlegel, mint a vállalkozó kedv, kockázatvállalás, tematikai-technikai haladó kezdeményezés. Ezért oly élet-szerű és izgalmas a kialakuló összkép. Az első technikai kísérletek Bambergben folytak s ugyanitt került piacra a legtöbb korai német nyelvű, illusztrált mű. A GUTENBERG idejében közel 800 név szerint ismert festőt foglalkoztató Strassburg a dialektikus ellentéteket szemlélteti a könyvillusztrálásban: nagyszerű alkotások mellett sok az alacsony színvonalú fametszetes könyv. Nürnbergben a kereskedelmi szellem a könyvkiadásra is kihat. A korakapitalista KOBERGER-cég megfojtja a kisebb nyomdákat, maga kiadói politikájában retrográd. A WOLGEMUT-PLEYDENWURFF-műhely közreműködése révén több kimagasló remekmű jelenik meg a KOBERGER-nyomdában, de a könyvillusztrálás haladó tendenciáit inkább az augsburgi ZAINER-, BÄMLER és RATDOLT-műhely fejleszti tovább. A 30 000 lakosú Kölnben művelt polgárság biztosítja a felvevő piacot a nyomdák számára, mégis kevés a művészi illusztrált, humanista, világi tárgyú vagy nemzeti nyelvű mű. Könyvek és a híres kölni Biblia jelzi a grafikus művészetek magas színvonalát. Szellemesen fejtegeti a szerző a kereskedelmi-üzleti szellem érvényesülésének hatását a rablókiadásokkal és az utánnomatok királyaként méltatott Hans SCHÖNSPERGER augsburgi nyomdász metszetmásolataival kapcsolatban.

A német könyvillusztrálás 15. századi alakulásának általános jellemzése után néhány kimagasló alkotás tartalmi-esztétikai elemzése következik. Valamennyi műnél mindkét szempontot széles kitérítésben tárgyalja a szerző. A kölni és lübecki Biblia metszetei szemléltetik a 15. századi biblia-illusztrációk csúspontjait. Természettudományos ismeretterjesztő szerepük

miatt fontosak a herbáriumok növény-ábrázolásai s BRUNSWIG Chirugiájának hol kissé idealizált, hol megdöbbentő realitású metszetei. A táguló világgépet formáló illusztrációk típusait képviselik BREIDENBACH szentföldi útleírásának távoli országokat, életformákat megörökítő művészi képei s a Schedel-krónika városképei. Sebastian BRANT Narrenschiffjének elemzése során különösen érdekes a szerző és az illusztrációk közti kapcsolat fejtegetése. Hogy humanista műveltségű szerző a munkáját megvilágító metszettek tematikájánál saját elképzeléseit érvényesíti, azt a kötetben bemutatott Konrad CELTIS-féle részletes terv és az azt pontosan követő fametszet (1502) meggyőzően igazolja. Nem érdektelen itt utalnunk arra, hogy a brassói nyomdaalapító, az ugyancsak humanista műveltségű HONTERUS három évtizeddel később azért sajátította el Bazelben a femetszést, hogy maga készíthesse a térképeket és könyvdíszeket saját munkáihoz, valamint nyomdájá kiadványaihoz. Ugyanigy járt el Sopron város polgármestere, a humanista LACKNER Kristóf — igaz, csaknem százévvvel később.

Szólunk kell még e kötet hatalmas szakirodalmi apparátusáról s Horst KUNZE néhány külön is említést érdemlő vizsgálati szempontjáról. Közülük a leglényegesebb a metszettek differenciáltabb megítélése, amely az emléktanyag kevéssé kvalitatásos többségénél a valóságos szerep és rendeltetés alapján történő értékelés előtérbe kerülését, a művészi alkotásoknál viszont a stíluskritikai, formai, esztétikai szempontok és a tartalmi-történeti interpretáció egyenrangú érvényesítését jelenti (DÜRER Apokalypszis-metszeteinél). Kerüli a szövevényes mesterproblémák pusztán formai, vagy stíluskritikai analízisen nyugvó megoldási kísérleteit. Részben elvi okból, mert a 15. századi társadalmi tudatban, közgondolkodásban a fametszők többsége inkább mesterember, mint figyelmet érdemlő művész. Részben azért, mert a stílusvizsgálati következtetéseknel az eredmények gyakran csak lehetőségként értékelhetők. A tények és a valószínű feltevések világos megkülönböztetésének kérdésében messzemenően egyetértünk a szerzővel. Az illusztrációk és iniciálék szövegtől független vizsgálatának kérdésében azonban némi fenntartásaink vannak. Motívum- és stíluslemezsnél, nyomdatörténeti szakmunkákban, típusvizsgálaton alapuló meghatározásoknál hasznos és nehezen nélkülözhető az iniciálék sorozatban való áttekintése, a fametsző elképzelésének ismét egységben való megismerése. De illusztrációknál sem mindig állandó a

szöveg és kép kapcsolata, mert a nyomdászok metszeteiket különböző művekben, ismételten is gyakran alkalmazták. E fenntartások azonban nem érintik azt az alapvető elvet, hogy az illusztrált könyvkönyvillusztráció fogalmakban, s következőképpen az ilyen alkotások kritikai elemzésében a szöveg és kép egyenértékű faktor. E szemlélet helyességét egyébként legjobban e mű pompás kivitelű képdokumentációja igazolja, amelyből a külön kötetben közreadott reprodukciók következőképpen a szöveggel együtt mutatják be az illusztrációkat.

A német könyvgrafika kezdeteiről sokoldalú áttekintést nyújtó, szemléletformáló mű a könyv- és grafikátörténeti szakirodalom értékes gyarapodása. Esemileg megalapozott korszerűsége miatt a mai kor könyveinek alkotói sem nélkülözhetik ismeretét. S mivel a szép könyvek vonzóereje túlnó a szakmabeliek szűkebb körén, nem lehet közömbös, hogy mit nyújt e kötet a múlt öröksége iránt egyre inkább érdeklődő olvasóknak. Érdekes és logikus tájékozódást egy homályos eredetű emléktanyagban, az önálló véleményformálás kialakításának szempontjait s azt a felismerést: milyen sokféle információval, művészi élménnyel és hatással gazdagították a 15. századi német könyvillusztrációk a reneszánsz kor friss szemléletű, a világot minél teljesebben megismerni vágyó, életigenlő polgárait.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Metzger, M.: La Haggada enluminée. I. Leiden 1973. XXIX 518 + I. LXXXIII t. (Études sur le Judaïsme Médiéval. II.)

Szerte a világon számos Haggada-kézirat van közgyűjteményekben és magánkézen. A középkoriaknak — a XIII–XVI. században írottaknak — ikonográfiáját készítette el lankadatlan munkával METZGER M., a zsidó művészettörténet neves kutatója, akinek már eddig is számos kiváló tanulmányt köszönhetünk a Megilláról és a Haggadáról.

Mestere, RENÉ CROZET, írt hozzá előszót, de a könyv megjelenését már nem érte meg. A hálás tanítvány most emlékének ajánlja egyik legfrissebb tanulmányát (*Eine illustrierte Estherrolle. Schriften des Historischen Museums Frankfurt am Main* XIII. 1972. 95.).

Közismert tény, hogy a német rítusú Haggada-kéziratok szövegközi illusztrációkat adnak a Peszáchra való készülődésről, a széderről és a szöveget folyamatosan kísérik képekkel. A spanyol rítusúak a

Haggáda elején rövidebb-hosszabb történeti képciklust mutatnak fel a világ teremtésétől kezdve, néha Mózes haláláig.

A szerző a könyv első részében a Haggáda szövegének sorrendjében tárgyalja az egyes motívumokat: A maccot-készítést, a kovász eltakarítását, a széder előkészületeit, magát a szédert, a Bné Brak-i tudósokat, a négy fiút, a Messiás bevonulását és az őt sófárral meghírdető Eljáhu prófétát.

Egyszer fel kellene dolgozni ezt a fontos témát: A zsidó folklór a művészetben. Ehhez sok adatot nyújtanak a Haggáda-illusztrációk (havdála, körömnézés, kézmosás stb.). Természetesen más kódexekben is található gazdag anyag.

Néhány megjegyzésünk lenne:

XXXIX/184, 186: A negyedik fiú ábrázolásában itt-ott feltűnik a clown. Erről lásd most SZABOLCSI M. könyvét: *A clown mint a művész önarcképe*. Bp. 1974.

XLVII/266—268: A keserű gyökérnél rámutat a férj feleségére. Erről METZGER külön dolgozatot írt: *Bulletin de nos Communautés*. XVIII. 1962. No. 8.

LIV/308: A hálótársakat elválasztó kard. A zsidó irodalom adatait összegyűjti HELLER B., *REJ*. LII. 1906. 169—175; A. SCHEIBER, *Midwest Folklore*. I. 1951. 228.

A második rész a bibliai illusztrációkat szedi rendbe. Ezek ebből a szempontból többnyire kiaknázatlanok. Aki kutatja a Biblia utóéletét a művészetben, innen gazdag zsákmánnyal térhet meg. Népszerű a Haggáda-illusztrációkban Ádám—Éva, Káin—Ábel, Noé, Ábrahám, Izsák, Jákob, József, az egyiptomi rabszolgaság, kivonulás, Mózes, Sámson, Salamon, Jóna, Eszter.

Még csak most kezdi vizsgálni a kutatás, miként értékesíti a zsidó művészet az aggádát. Itt különösen NORDSTRÖMnek vannak úttörő érdemei. METZGER számos esetben hívja fel a figyelmet aggádikus motívumokra (233—254.). Hadd említsük meg itt Ábrahámot a tüzes kemencében, Jákobot a Jábbok patak partján a kis korszokkal, József koporsóját a Nílusban, a gyermek Mózes próbatételét a korona és parázs között.

Egyet szeretnénk pótolni:

XXIV/116: A disznó szerepeltetése kétségtelenül utalás Noé szőlőültetésére, amikor is megöntözi a szőlőtököt négy állat vérvél (A. SCHEIBER, *Ethnologia Europaea*. IV. 1970. 108—110; *Folklor és tárgytörténet*. II. Bp. 1974. 236—245.).

A továbbiakban stílusproblémákat, hatás-kérdéseket vet fel.

Végül a kódexek kronológiáját igyekszik megállapítani. A legrégibb illusztrációnak

azt a *máror-t* tartja, amely a Kaufmann-gyűjtemény egy geniza-darabján szerepel (385.).

A nagy mű II. kötetét minden olvasó őszinte érdeklődéssel várja.

SCHIEBER SÁNDOR

English Literature 1660—1800. A Bibliography of Modern Studies. Founded by Ronald S. Craue. Vol. V—VI. Princeton, 1972. 1293 l. Princeton University Press.

Az Egyesült Államokban több irodalomtörténeti folyóirat közöl kurrens szakbibliográfiát évenként egyszer. Bevezt gyakorlat az is, hogy ezeket az éves összeállításokat nagyobb időszakonként, összevonva, önállóan is kiadják. Így például a *Philological Quarterly* rendszeresen minden évfolyamának harmadik számában közli azt az előző évi irodalmat, amely az 1660—1800 közötti időszak, az angol neoklasszicizmus irodalomtörténeti korszakára vonatkozik. Ilyen formán eddig, 1926 óta hat kötet megjelentetésére került sor.

Mivel az irodalomtörténeti bibliográfia ügye nálunk is aktuális kérdés, érdemes e sorozat legutolsó kötetét kissé szemügyre venni. Mert ugyan nálunk már megjelent, illetve készül egy összefoglaló jellegű irodalomtörténeti kézikönyv-sorozat, amely magába foglalja a kezdetektől egészen 1970-ig megjelent szakirodalmat, de ettől az évtől kezdődően ismét aktuálissá válik a kurrens szakbibliográfia kérdése is. Az efajta, éves bibliográfiai tájékoztatásnak ugyan nálunk is régi hagyományai vannak, de bőségesen volt alkalmunk meggyőződni arról is, hogy nagyobb időszakot átfogó kutatás esetében csak ezekre az éves bibliográfiákra támaszkodni mily kényelmetlen és időrabló.

Ez utóbbi probléma némi áthidalására szolgál az a világszerte alkalmazott, korántsem új gyakorlat, mely szerint az éves összeállításokat több évből összefoglalják és önállóan is kiadják. Ezt a gyakorlatot alkalmazza a *Philological Quarterly* is. Az újabban megjelent két kumulatív kötet az 1960—1970 közötti szakirodalmat tartalmazza. Nem osztja ugyan egybe az egyes évek anyagát, hanem megőrzi az eredeti, évenkénti tagolást, mégis használható kézikönyvnek tűnik. Azzá mindennekelőtt az a mutató teszi, amely a két kötet használatát igyekszik megkönnyíteni. Megtalálható benne a két — egyenként öt évet magába foglaló — kötetben

előforduló valamennyi név, továbbá a 15–20 nagyobb írónak a neve alatt, a rájuk vonatkozó irodalomnak bizonyos témák szerinti tárgyszavak felsorolása.

Maga a bibliográfia egyébként annotált, az annotációk általában a címek kiegészítésére, a tartalom rövid jelzésére szolgálnak. A jelentősebb, önálló művekhez hosszabb, néha egy-két lapnyi részletesebb, szakszerű ismertetést fűztek. Bár a bibliográfia tárgya csak az angol irodalom egy meghatározott korszaka, mégis — főleg az újabb kötetekben — egyre inkább igényt tart egy interdisciplinárius kézikönyv szerepének betöltésére is. Jól jelzi ezt a hat főfejezet: Bibliográfia és bibliográfiai tanulmányok; Politikai és társadalmi háttér; Filozófia, tudomány és vallás; Irodalomtörténet és kritika; Egyes szerzők; Kontinentális háttér. A fejezeteken belül a szerzők betűrendjében található meg a szakirodalom. Bár a gyűjtés főként az angol nyelvterületre terjed ki, található a kötetekben német, francia és olasz szakirodalom is; elvétve — ha e nyelvek valamelyikén íródtak — szocialista országok irodalomtudományi munkái is. Így került be pl. a magyar szakirodalomból SZIGETI József francia nyelvű DIDEROT-könyve, amely — ismerve a külföldet informáló tevékenységünk fogyatékoságait — bizonyára csak a *Times Literary Supplement* ismertetése nyomán kapott helyet az összeállításban.

Az öt amerikai egyetemi tanár együttműködésével készülő és az angol neoklasszicizmus korszakát felölelő irodalomtörténeti bibliográfia az egyre növekvő világ-irodalmi tájékozódású kutatóink számára is értékes segédeszköz, már csak ezért is, mert utolsó fejezetében kitekintést nyújt a kontinens XVII–XVIII. századi irodalmának legfontosabb szakirodalmára is.

KÓKAY GYÖRGY

Seidel, Gerhard: Bibliographie Bertolt Brecht. Band I. Berlin—Weimar 1975. Akademie der Künste der DDR, Aufbau Verl. 304 l.

Úttörő vállalkozásba kezdett a Német Demokratikus Köztársaság Művészeti Akadémiájának könyvtára, amikor hozzálátott a XX. századi német irodalom egyik legjelentősebb, világirodalmi rangú életművének bibliográfiai feldolgozásához. A munkálatok irányítója Gerhard SEIDEL (a könyvtár igazgatója) a személyi bibliográfiai hagyományait követve, anyagát két részre osztja: a szövegekre és az íróra vonatkozó ún. másodlagos irodalomra.

A négy kötetre tervezett szintézis a szövegekkel kezdődik. A most megjelent első rész BRECHT alkotómunkásságának magvát, a drámákat, illetve az író műveinek gyűjteményes kiadásait foglalja össze. Bevezetője tömören exponálja a brechti életmű bibliográfiai megjelenítésének nehézségeit, köztük a szövegeket hordozó dokumentumok dzsungeli szétszórtságát, s azt a nem kevés gondot okozó momentumot, hogy az író sohasem tekintette véglegeseknek műveit, állandóan változtatott, javított rajtuk; írásai között nem egyszer találunk azonos című, de különböző tartalmú megnyilatkozásokat, és viszont: különböző című, de azonos szövegű alkotásokat.

A bibliográfia összeállítója fő feladatának a hiteles szövegek és variánsaik meghatározását és egybegyűjtését tekintette. A gyűjtőmunka egész folyamatát és a bibliográfia sajátos, új utakat kereső szerkezetét — ennek a gondolatnak rendelte alá.

Mint minden korszerűen gondolkodó XX. századi filológus, Gerhard SEIDEL is szembe találta magát azzal a problémával, amely a nyomtatott dokumentumok sosemlátott felgyorsulásával és megszaprodásával kapcsolatos, s amely választás elé állítja a bibliográfust: vagy mindent regisztrál s ezzel hagyja, hogy az adatok tömege kiadhatatlan terjedelművé duzzassza munkáját, vagy vállalja az ésszerű szelekció felelősségét, s csak azt regisztrálja, ami fontos, ami lényeges vagy új információt hordoz.

Gerhard SEIDEL az utóbbi megoldást választotta, amit a BRECHT műveit bemutató első két kötetben a következőképpen kíván megvalósítani. A szövegeket önálló és nem önálló publikációkra osztja. Az első kategóriába a teljes egészükben a szerző műveit tartalmazó kiadványokat sorolja, a másodikba a gyűjteményes köteteket, antológiákat, folyóiratokat és napilapokat. Az önálló kiadványok közül mindent felgyűjt, tekintet nélkül, hogy azok az író életében vagy halála után jelentek meg — kivéve a csak utánköléseket tartalmazó színházi plakátokat, prospektusokat és zeneműveket. A gyűjteményes kiadványok esetében viszont élesen elválasztja egymástól az író életében megjelenteket a posztumusz közlésektől. Az író életében közzétett szövegeket is erősen megróstatja, s elhagyja a prospektusok, színházi műsorfüzetek, tankönyvek, grammafonlemeztesakok és mellékletek, zenei kiadványok közléseit. A posztumusz publikációk esetében pedig racionális „húzásal” eltekint mindenféle újraközlés regisztrálásától.

Ez az eléggé radikális szelekció erősen lecsökkenti a feldolgozott címfelvételek mennyiségét, azok abszolút száma azonban még mindig olyan nagy, hogy a művek egyedi nyilvántartása további osztályozást igényel.

A bibliográfia összeállítójának boncolókése ezért kíméletlen vágásokkal szabdalja elemeire a kiadványokat, hogy azokban minden művet, minden egyes alkotói momentumot kimutasson. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a könyvalakban megjelent publikációkról is analitikus felvételt készít — legyen az többszerzős évkönyv vagy BRECHT saját kötete. E köteteket tételszámozással látja el, s az egyes művekre e tételszám — s azt kiegészítve — a tételben megjelölt kiadvány vonatkozó oldalszáma utal.

A dokumentumok e passzív visszaticrközését nyújtó gyakorlat mellett azonban egy azzal párhuzamos, de aktív rendezelvet követő nyilvántartási rendszert is felfektet. Ennek számai, illetve indexei nem a közlések helyét, megjelenését, hanem magukat a műveket jelölik. Ezáltal eléri, hogy BRECHT minden egyes alkotása külön indexet kap, amelyek összessége önálló regiszterként foglalja össze az író alkotómunkásságát.

E regiszter indexelését a szerkesztő BRECHT műveinek műfaja alapján állította össze. A műfajra az index első számjegye utal, a mögötte (gondolatjellel elválasztott) további négy számjegy viszont a műfajon belül jelöli a szóban forgó alkotást.

A Bertolt BRECHT bibliográfia első kötetében, amely — mint jeleztük — a szerző gyűjteményes kiadásait és színműveit tartalmazza, jól tanulmányozható a szerkesztő „kettős nyilvántartása”. A tételszámozás az 1938-ban, a MALIK által Londonban és az 1967—1969 között a SURKAMP által Frankfurt am Mainban kiadott két, illetve huszonkét kötetes összkiadásokkal indul; ezt követik a különféle válogatások, majd a színművek összkiadásai, hogy a sort az egyes darabok különkiadásai és részpublikációi zárják.

A szerkesztő által felállított nyilvántartási rendszer előnyei különösen a gyűjteményes kiadások regisztrálásában tűnnek elő. A tételszám után a leírt kötet hagyományos címfelvételel találjuk. Alatta — kisebb betűtípussal — az analitikus fel-tárás — a következő formában: baloldalon a sort a kötetben közölt művek műfaji indexei nyitják, utánuk megjelenési helyük, illetve oldalszámuk következik, s végül a mű címe, úgy, ahogy a kérdéses kötetben szerepel. Pl. 1 Gesammelte

Werke. Bd. 1. London: Malik-Verlag (1938). 336 S.

5 Inhalt

- 1—0002 7—88 Die Dreigroschenoper
4—0057 89—96 Anmerkungen zur „Dreigroschenoper”
1—0035 97—150 Aufstieg und Fall de Stadt Mahagony stb.stb.

A művek — különálló füzetként mellékel — regisztere szintén az indexszel kezdődik, s mellette rendszóként a mű végleges, vagy ha nem alakult ki: provizórikus címe áll. Alattuk pedig — abc-sorrendben — a kérdéses mű különböző, a tételszámokra is visszautaló publikációi sorakoznak.

A bibliográfia használója ezek segítségével roppant gyorsan és egyszerűen visszakeresheti a szóbanforgó alkotás valamennyi „jegyzett” forrását. A többi — már a textológus vagy az irodalomtörténész dolga.

A gyakorló bibliográfus őszinte elismeréssel nyugtázza a német kollégák eredeti és szellemes megközelítési módszerét, amely BRECHT életművének a specifikumát szem előtt tartva, a szövegek pontos nyilvántartását és azonosítását állította a vizsgálódások és a formai megjelenítés középpontjába. Nem hallgathatja azonban el: úgy érzi, hogy e módszer végigvitele a történelmi szempont rovására történt. A kötet indexei ugyanis nem igazítanak el az életmű kronológiájában. Azáltal, hogy a szerkesztés a szövegeket műfaj szerint szétszabdalta, nehezen látható az alkotómunka folyamatossága, a különböző művek, műfajok mélyebb, belső összefüggése, amit joggal kérhet számon a használó egy bibliográfiai szintéztől.

Tovább nehezíti az életműben való tájékozódást, hogy a bibliográfia élére az összkiadások kerültek, amelyek elfedik, eliminálják az első kiadások szerepét, jelentőségét, holott ezek kardinális fontossága vitán felül állónak látszik.

Úgy érezzük, ebben a rendszerben elemeire esik szét a brechti oeuvre, amelynek vizuális összefogását nem képes visszaadni a művek jelenlegi regisztere. Az anyag egyfajta kronológikus áttekintése mindenképpen kívánatosnak látszana.

Nem kétséges azonban: még csak az első kötetet tartjuk kezünkben. Kíváncsian várjuk folytatását, amelyben talán megtalálja a szerkesztő egy történelmi összefoglaló kialakításának a lehetőségét is.

BOTKA FERENC

TARTALOM

<i>Lang, Helmut W.</i> : Der „Cursor Ordinarius”, eine neuaufgefundene Wiener lateinische Zeitung	201
<i>Fenyő István</i> : A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817–1818)	211
<i>Kindlovits Kálmán</i> : A szerb Matica Letopis-ának első évtizede	227
<i>Varga László</i> : A sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban	244

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szelestei N. László</i> : VIII. századi antiphonarium-töredék Sárospatakon	256
<i>Csapodi Csaba</i> : Az Academia Istropolitana egy fönmaradt könyve	262
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Egy XVI. századi olasz tudósítás Erdélyről	265
<i>Turányi Kornél</i> : Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdetei	270
<i>Miklóssy János</i> : Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról	272
<i>Ugrin Aranka</i> : „Álom egy könyvtárról”. Áprily Lajos beszéde könyveiről, könyvélményeiről	277

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és kiugazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez III.	281
---	-----

FIGYELŐ

<i>P. Gy.</i> : Sebestyén Géza (1912–1976)	295
<i>Hopp Lajos</i> : Rákóczi-kori hungarica az Ossolineumban	296
<i>Fried István</i> : A Matica srpska százötven éve (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása)	300
<i>D. Szemző Piroška</i> : Az Osztrák Nemzeti Könyvtár története	302
<i>V. Kovács Sándor</i> : Régi könyvek és kéziratok	307
<i>P. Brestyánszky Ilona</i> : Erdélyi János könyvművész-tipográfus kiállítása	308

SZEMLE

Mikes Kelemen összes művei IV. Az Ifjak Kalauza. Bp. 1974. (<i>k. gy.</i>)	310
Berlász Jenő: A történettudományi tájékoztatás segédkönyvei. Bp. 1975. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	311
Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke. I–II. Bp. 1972–1974. (<i>Miklóssy János</i>)	312
Documenta artis Paulinorum I. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	313
Rosenstrauch-Königsberg, Edith: Freimaurerei im josephinischen Wien. Wien, 1975. (<i>Kókay György</i>)	313
Kunze, Horst: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert. Leipzig 1975. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	314
Metzger, M.: La Haggada enluminée I. Leiden, 1973. (<i>Scheiber Sándor</i>)	316
English Literature 1660–1800. A Bibliography of Modern Studies. Vol. V–VI. Princeton, 1972. (<i>Kókay György</i>)	317
Seidel, G.: Bibliographie Bertolt Brecht. Bd. 1. Berlin-Weimar 1975. (<i>Botka Ferenc</i>)	318
Bibliographie juridique roumaine 1968–1973. (<i>Nagy Lajos</i>)	320

TABLE DES MATIÈRES

<i>Lang, Helmut W.</i> : Der „Cursor Ordinarius“, eine neu aufgefundene Wiener lateinische Zeitung. — „Cursor Ordinarius“, un journal latin viennois récemment découvert	201
<i>Fenyő, István</i> : Les débuts de Tudományos Gyűjtemény (Collection Scientifique) (1817—1818)	211
<i>Kindlovits, Kálmán</i> : La première décennie du Letopis de la Matica serbe	227
<i>Varga, László</i> : Le rôle de la presse, des bibliothèques et de la lecture dans le mouvement ouvrier du comitat Heves	244

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szelestei N., László</i> : Un fragment d'antiphonaire du XVIII ^e siècle à Sárospatak	256
<i>Csapodi, Csaba</i> : Un livre subsisté de l'Academia Istropolitana	262
<i>Baray Ö., Szabolcs</i> : Une relation italienne du XVI ^e siècle sur la Transylvanie	265
<i>Turálmányi, Kornél</i> : Les débuts de notre littérature périodique d'histoire naturelle	270
<i>Miklóssy, János</i> : Sur la relation de János Vajda et de Károly Zilahy	272
<i>Ugrin, Aranka</i> : „Rêve sur une bibliothèque.“ Les pensées de Lajos Aprily sur ses livres et sur ses impressions de lecteur	277

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>Borsa, Gedeon</i> : Suppléments et rectifications au vol. I des Anciens Imprimés de Hongrie (Régi Magyarországi Nyomtatványok) III.	281
---	-----

CHRONIQUE

<i>P. Gy.</i> : Géza Sebestyén (1912—1976)	295
<i>Hopp, Lajos</i> : Une Hungarica de l'époque de Rákóczi à l'Ossolineum	296
<i>Friél, István</i> : Cent cinquante ans de la Matica srpska (Exposition de la Bibliothèque Nationale Széchényi)	300
<i>D. Szemző, Piroška</i> : L'histoire de la Bibliothèque Nationale d'Autriche	302
<i>V. Kovács, Sándor</i> : Anciens livres et manuscrits	307
<i>P. Brestyánszky, Ilona</i> : L'exposition de l'artiste de livre et du typographe János Erdélyi	308

REVUE

Les oeuvres complètes de Kelemen Mikes. Vol. IV. Instruction de la jeunesse. Budapest 1974. (<i>k. gy.</i>)	310
Berlász, Jenő: Les livres auxiliaires de l'information dans la science historique. Budapest 1975. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	311
La liste des journaux et des revues de langue hongroise à l'étranger, vol. I—II. Budapest 1972—1974. (<i>Miklóssy, János</i>)	312
Documenta artis Paulinorum I. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	313
Rosenstrauch-Königsberg, Edith: Freimaurerei im josephinischen Wien. Wien, 1975 (Franc-maçonnerie à Vienne à l'époque de Joseph II.) (<i>Kókay, György</i>)	313
Kunze, Horst: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert. Leipzig 1975. (<i>Soltész, Elisabeth</i>)	314
Metzger, M.: La Haggada enluminée I. Leiden, 1973. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	316
English literature 1660—1800. A Bibliography of Modern Studies. Vol. V—VI. Princeton, 1972. (<i>Kókay, György</i>)	317
Seidel, G.: Bibliographie Bertolt Brecht. Bd. I. Berlin-Weimar, 1975. (<i>Botka, Ferenc</i>)	318
Bibliographie juridique roumaine 1968—1973 (<i>Nagy, Lajos</i>)	320